МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

МАКСИМЧУК ОЛЕНА ВІКТОРІВНА

УДК 94(477)"1801/1920":2-75:2-733(477.41)](043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

СИСТЕМА ДУХОВНОЇ ОСВІТИ В КИЇВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: СТАНОВЛЕННЯ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ

Спеціальність: 032 Історія та археологія
Галузь знань: 03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ О.В. Максимчук

Науковий керівник: **Кузнець Тетяна Володимирівна**, доктор історичних наук, професор

Умань – 2025

АНОТАЦІЯ

Максимчук О. В. **Система духовної освіти в Київській єпархії XIX – початку XX ст.: становлення та трансформації.** – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія. Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, 2025.

У дисертації на основі широкої джерельної бази та з урахуванням наукових напрацювань істориків досліджено процес формування системи духовної освіти, яка у XIX – перших десятиліттях XX ст. функціонувала як триступеневий комплекс: духовні училища, духовні семінарії, духовні академії. Показано, що нижча ланка духовно-навчальних закладів підпорядковувалась середній, а середня – вищій. Загальне керівництво усією системою здійснювало найвище державно-церковне керівництво: імператор та Святіший Синод, при якому створювалися для цього спеціальні інституції – Комісія духовних училищ / Навчальний Комітет. Сегментами системи духовної освіти в Київській єпархії були: п’ять чоловічих і два жіночі єпархіальні училища, Київська семінарія та Київська духовна академія. Актуальність дисертації полягає в необхідності поглиблення та увиразнення розуміння причин кризових явищ у суспільному житті, значна частина яких була закладена у процесі реалізації імперської колоніальної політики щодо України. Керівництво духовною сферою вимагало створення системи важелів, серед яких була уніфікована духовна освіта. Тому детальне висвітлення процесу підготовки та проведення реформи духовної освіти з початку XIX ст. бачиться актуальним завданням.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що застосовано комплексний підхід до історії духовно-навчальних закладів Київської єпархії XIX – перших десятиліть XX ст. На відміну від існуючих досліджень, присвячених окремим духовно-навчальним закладам, у дисертації їх створення розглядається як єдиний процес, що був підготовлений і керувався з одного центру. Наголошується, що

створення у 1808 році єдиних штатів і визначення джерел фінансування означало формування системи, яка виконувала завдання підготовки кадрів для здійснення богослужіння, науково-освітньої діяльності та формування духовно-релігійного світогляду. У дисертації увиразнено чинники на підтвердження висновку про те, що система освіти не формувалася поступово, а створювалася відразу. Такими чинниками було визначення спільної мети і завдань функціонування духовно-навчальних закладів, спільні організаційно-правові засади для різних ступенів навчальних закладів, наступність рівнів освіти і їх підпорядкованість, однотипні методи контролю за діяльністю та якістю освіти.

Наукову новизну дисертації визначає і те, що окремі сторінки історії духовно-навчальних закладів висвітлені вперше. Так, вперше досліджені архівні матеріали, на основі яких викладена історія Черкаського духовного училища. Вперше систематизовані матеріали світської періодичної преси Київської губернії про Уманське духовне училище. Увиразнено процес відкриття 1-го і 2-го Київських жіночих училищ духовного відомства.

Новизни дисертації додає і те, що в ній акцентується увага на персоналістичному вимірі системи духовної освіти, що сприяє утвердженню антропологічного підходу до висвітлення історичних процесів та явищ. Цій меті підпорядкована і переважна кількість «додатків».

Практичне значення дисертації полягає в тому, що наведена історіографія, сформована та охарактеризована джерельна база можуть стати відправною точкою для виділення і дослідження таких аспектів системи духовної освіти в Київській єпархії XIX – перших десятиліть XX ст. як повсякдення викладацько-учительського, управлінського персоналу та учнівського контингенту навчальних закладів духовного відомства. Фактологічний матеріал, узагальнення та висновки дисертації можуть використовуватись в освітньому процесі, зокрема, при вивченні історії та культури України XIX – початку XX ст., історії освіти в Україні, дослідженнях у сфері локальної історії чи мікроісторії. Представлений «додатками» до основного тексту дисертації фактологічний матеріал доповнює історичну біографістику, сприяє утвердженню антропологічного підходу до

висвітлення історичного процесу. Матеріали дослідження доповнюють історію навчальних закладів, що перебували у духовному відомстві, можуть прислужитися для історико-краєзнавчих студій, для створення наукових праць з історії та культури України.

Огляд історіографії духовно-навчальних закладів Київської єпархії XIX – перших десятиліть XX ст. дав можливість з'ясувати, що першими дослідниками духовної освіти були викладачі і вихованці Київської духовної академії, Київської семінарії, Київських жіночих училищ духовного відомства та духовенство Київської єпархії. На основі архівних документів та сучасних їм матеріалів вони підготували історичні огляди духовно-навчальних закладів, які публікувались у «Киевских епархиальных ведомостях» та «Трудах Киевской Духовной Академии». Великою їх заслугою було те, що вони використовували інформацію з копій уже втрачених у їх час документів, і у такий спосіб заклали наукову основу для вивчення функціонування системи духовної освіти.

У дисертації зазначається, що у радянську добу атеїстична держава не цікавилась історичним досвідом у галузі освіти, огульно заперечуючи доцільність щонайменшого його вивчення. Наукові дослідження духовно-навчальних закладів XIX – початку XX ст. були табуйовані, а ігнорування досвіду освітньої діяльності Православної церкви та традицій духовно-морального виховання поглиблювало кризові явища в радянському соціумі. Історіографія пострадянського періоду має незаперечні досягнення у висвітленні історії духовно-навчальних закладів XIX – перших десятиліть XX століття. Але сучасна історіографія хибує певною однобокістю, так як висвітлюється історія окремо взятих духовно-навчальних закладів. Дослідження усього комплексу системи духовної освіти в Київської єпархії XIX – початку XX ст. на сьогодні нема.

Джерельна база є достатньою для характеристики системи духовної освіти в Київській єпархії XIX - початку XX століття. Вона дала можливість з'ясувати обставини відкриття Київської Духовної Академії, Київської семінарії, 5-ти чоловічих духовних училищ, 2-х київських жіночих училищ духовного відомства і показати процес реформування їх відповідно до зміни суспільно-політичної

обстановки в державі. Організаційно-правовими засадами реформування духовно-навчальних закладів XIX - початку XX ст. були статути та доповнення до них. Інформація про створення та функціонування закладів духовної освіти, які складали єдину систему, керовану та фінансовану найвищим державно-церковним керівництвом, має джерельне підтвердження.

Історіографічний аналіз та опрацювання джерел здійснено за допомогою принципів наукового аналізу, зокрема таких: історизму, об'єктивності, науковості, системності. Для реалізації мети дослідження автор послуговувався загально-історичними методами аналізу, синтезу, індукції, дедукції, історико-генетичним методом та історико-порівняльним. У дисертації перетинаються два напрями історичних досліджень – історія Православної церкви та мікроісторія. Виявлені і опрацьовані джерела історії духовно-навчальних закладів Київської єпархії XIX – початку XX склали досить повне уявлення про функціонування системи духовної освіти.

У другому розділі дисертації відтворено процес підготовки та проведення реформи духовної освіти, який перебував під пильною увагою найвищого державно-церковного керівництва російської імперії. Визначення її мети імператором зумовило створення чіткої системи керівництва освітою духовенства. Вищим органом церковно-державного управління РПЦ був Св. Синод, обер-прокурору якого з 1839 р. були передані усі церковні справи. Як видно з «всепідданійших звітів» обер-прокурора імператору, найбільше інформації в них було про створення та забезпечення функціонування духовно-навчальних закладів.

З 1804 р. почалася підготовка духовно-освітньої реформи, для чого був створений Комітет для вдосконалення духовних училищ. Робота над проєктами реформування мала логічне завершення в укладеному 1807 р. «Нарисі правил про утворення духовних училищ і про утримання духовенства при церквах». У ньому був представлений розпис організації духовно-навчальної сфери: визначена мета духовної освіти і створене керівництво навчальними закладами духовного відомства.

У 1808 р. був затверджений план реформи і для його реалізації створено Комісію Духовних училищ, яка діяла до 1839 р. За реформою створювалась цілісна система управління навчальними закладами різних рівнів. Подальші структурні зміни проявилися у створенні і функціонуванні у 1839-1867 роках Духовно-Навчального управління, а після нього – Навчального Комітету при Св. Синоді. Практика функціонування духовно-навчальних закладів вимагала подальшого реформування і у 1866 р. створено Комітет для розроблення нових статутів навчальних закладів, який очолив Київський митрополит Арсеній (Москвін). У 1867 р. створено Навчальний Комітет при Св. Синоді, який керував перетворенням у духовно-навчальних закладах за статутом 1867 року.

Новий поворот у державній освітній політиці 1880-х років спричинив до укладення Навчальним Комітетом статуту академій і училищ 1884 р., за яким відмінялася виборність керівників духовно-навчальних закладів, Правління підпорядковувалось митрополитові, обмежувалась участь духовенства (через окружні з'їзди) в освітній сфері, збільшувався сегмент богословських навчальних дисциплін за рахунок зменшення світських, встановлювався всеосяжний контроль за навчальним процесом та вихованням у закладах духовної освіти. Деяка лібералізація мала місце у 1905-1907 роках, але у 1909 р. при Навчальному Комітетові було створено Довідково-статистичний відділ, робота якого сприяла посиленню контролю за системою духовної освіти.

У дисертації показано, що формуючи систему духовної освіти, державно-церковне керівництво визначило у 1808 р. і її фінансове забезпечення. Джерелами фінансування духовно-навчальних закладів були казенні кошти, частина церковних прибутків («свічкові» гроші, виручені від продажу свічок), відсотки з церковних капіталів та пожертвування церков і приватних осіб. Тобто була сформована єдина система, керована Св. Синодом з визначеними джерелами фінансування.

Третій розділ дисертації присвячено духовно-навчальним закладам вищої і середньої освіти в Київській єпархії – Київській духовній академії та Київській семінарії. Зазначено, що Комісія духовних училищ при Св. Синоді планувала

реформувати Київську академію за зразком новоствореної Московської духовної академії, але це завдання виконати не вдалося. Тому Академія в Києві була ліквідована у 1817 р. і тільки через два роки, у 1819 р., була відкрита Київська духовна академія. З учнів колишньої Київської Академії була сформована семінарія і чотири чоловічі духовні училища. Відкрита Київська духовна академія розпочала своє функціонування за статутом академій 1814 р., а у подальшому її діяльність регламентувалась ще трьома статутами – 1869 р., 1884 р., 1910 р. і додатками до них. У розділі показані зміни у функціонуванні КДА, які вносив кожен із статутів. Запровадження статутів було дієвим інструментом здійснення Св. Синодом керівництва вищою духовною освітою. Наголошено, що створення Київської семінарії було органічною частиною плану формування триступеневої системи освіти. Освітній процес в семінарії був чітко регламентованим і контрольованим. З метою недопущення вільнодумства викладачів, Комісія духовних училищ надіслала до Київської семінарії не тільки навчальні програми, а й тексти усіх навчальних дисциплін з орієнтовним розкладом занять. Завдання семінарської освіти – готувати поповнення для духовної академії і кадри для служби в духовному відомстві – підпорядковували навчальний заклад Київській духовній академії.

У четвертому розділі дисертації реконструйовано процес відкриття в Київській єпархії чотирьох чоловічих духовних училищ – Києво-Подільського, Богуславського, Уманського і Черкаського, які розпочали своє функціонування у 1818-1819 роках. Увиразнено передумови виділення 1839 р. з Києво-Подільського Києво-Софійського духовного училища, а також об’єднання у 1902 році Богуславського і Києво-Подільського духовних училищ. Наголошено, що в духовні училища були визначені учні ліквідованої Київської академії, структура усіх п’яти училищ була однотипною: кожне з них складалося з приходського та повітового, як нижчого і вищого відділень. Підпорядковувались училища Київський семінарії, хоч загальне керівництво здійснював Св. Синод. Саме він формував правову базу функціонування нижчої ланки системи духовної освіти у формі статутів, окремих інструкцій та розпоряджень.

Морально-релігійне виховання доньок духовенства, які у заміжжі ставали помічниками своїх чоловіків, забезпечували жіночі духовні училища. До 1874 року вони називалися училищами для дівчат духовного звання (стану), а у зв'язку з офіційною ліквідацією станової замкнутості духовенства у 1869 р., їх називали жіночими училищами духовного відомства. У розділі розкрито підготовку і відкриття 15 жовтня 1861 року Київського жіночого училища, за зразок статуту якого був узятий статут відкритого 1843 р. Царськосельського жіночого училища. Але на відміну від запропонованого Св. Синодом зразка, де керівництво здійснювали начальниця училища і благочинний, у Київському училищі був створений колегіальний орган – Рада, до складу якої входили розпорядник училища, начальниця і старші викладачі. Статут визначав жіночі училища духовного відомства як єпархіальні навчальні заклади. У тексті дисертації наведена інформація про збільшення училища, відкриття паралельних класів у зв'язку з переповненням і неможливістю прийняти до училища всіх бажаючих, формування ще одного училища. Св. Синод узаконив поділ Київського училища на 1-е і 2-е самостійні жіночі училища духовного відомства. У дисертації наведене порівняння обох київських училищ.

Таким чином, у дисертації досліджено процес створення триступеневої системи духовної освіти, яка включала Київську духовну академію, Київську семінарію, п'ять чоловічих і два жіночі училища духовного відомства. Система мала спільне керівництво, джерела фінансування, а її функціонування підпорядковувалось спільній меті – формування вчених-богословів, священнослужителів, учительських кадрів для церковнопарафіяльної освіти.

Ключові слова: Київська духовна академія, Київська Академія, Київська семінарія, Київський митрополит, Св. Синод, Православна церква, Київська єпархія, духовно-навчальні заклади, духовне відомство, статут академій і семінарій, духовні училища, Комісія духовних училищ, Навчальний Комітет, жіночі училища, жіночі училища духовного відомства, окружний з'їзд духовенства, наглядач училища, ректор академії, ректор семінарії, доглядач училища.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Публікації, в яких представлені основні наукові результати дисертації

1. Максимчук О. В. Уманське духовне училище кінця XIX - початку XX століття у світлі нововиявлених джерел. *Старожитності Лукомор'я*. 2022. Вип. 1. С. 29-37.
DOI: https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.1.135
URL:http://www.lukomor.mosk.mksat.net/index.php/lukomor/article/view/135/128

2. Максимчук О. В. Світська преса Київської губернії про церковнопарафіяльне шкільництво наприкінці XIX – на поч. XX ст. (на прикладі одного повіту). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Том 37. 2022. Том 37. С. 80-92.
DOI: 10.32626/2309-2254.2022-37.76–87
URL:http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/7333/SW_hist_2022_37.pdf?sequence=1&isAllowed=y

3. Максимчук О. В. Черкаське духовне училище (1818-1919 рр.) за нововиявленимим історичними джерелами. *Актуальні питання гуманітарних наук.* Вип. 82. 2024. С. 70-80.
DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4863/82-1-11
URL: https://www.aphn-journal.in.ua/archive/82_2024/part_1/13.pdf

4. Максимчук О. В. Київські митрополити початку XIX ст. у процесі реформування вищої духовної освіти. *Уманська старовина.* 2025. Вип. 12. с. 20-31.
DOI: https://doi.org/10.31499/2519-2035.12.2025.325548
URL: http://usj.udpu.edu.ua/article/view/325548

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Максимчук О. В. «Директори Уманського духовного училища: спроба узагальненого портрету». *Історія Уманщини в іменах.* Регіональна наукова конференція 19 жовтня 2022 року, м. Умань, С. 24–29.

6. Максимчук О. В. Духовна освіта в системі одержавлення та зросійщення церковно-релігійного життя в Україні XIX - початку XX ст. *Українська енциклопедистика як складник інформаційного спротиву.* Всеукраїнська наукова конференція, 02 листопада 2022 р., м. Київ.

7. Максимчук О. В. Формування морально-релігійного світогляду в навчальних закладах Духовного відомства останньої чверті XIX - початку XX ст. *Християнські цінності в глобалізаційному світі.* Всеукраїнська наукова конференція, 3 листопада 2022 р., м. Умань, С. 42–48.

8. Максимчук О. Церковнопарафіяльна освіта наприкінці XIX- початку XX ст на сторінках газети «Киевское слово» *IV International Scientific and Theoretical Conference*, 7 квітня, 2023. Піза, Італія, С.178-181.

9. Максимчук О. Церковнопарафіяльне шкільництво на сторінках першої київської української газети (1906–1919 рр.) Матеріали XIV-ї Міжнародної науково-практичної конференції *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи.* Том XIV: Виміри сталого розвитку в теорії та практиці. 2023, Конін – Ужгород – Перемишль – Херсон. С. 25-27.

10. Максимчук О. Архієпископ Іриней Нестерович в суспільно-політичному житті першої половини XIX ст. *Краєзнавчі та історико-біографічні студії в сучасній Україні*, Всеукраїнська наукова конференція 27 квітня 2023 р., м. Умань, С. 19-25.

11. Максимчук О. Освіта православного духовенства Уманщини наприкінці XIX – початку XX століття. *Пятнадцяті Уманські краєзнавчі читання.* Регіональна наукова конференція 25 жовтня 2023 р., м. Умань. С. 40-46.

12. Максимчук О. Архієпископ Іриней Нестерович в суспільно-політичному житті першої половини XIX ст. *Борисенківські читання*. Всеукраїнська наукова конференція, 26 листопада 2023 р. м. Київ.

13. Максимчук О. В. Черкаське чоловіче духовне училище за нововиявленими джерелами. *Борисенківські читання*. ІІ Всеукраїнська наукова конференція, 22 листопада 2024 р., м. Київ.

14. Максимчук О. В. Ректори Київської духовної семінарії у першій половині XIX ст.: спроба колективного портрета. *Краєзнавчі та історико-біографічні студії в сучасній Україні*, Всеукраїнська наукова конференція 29 квітня 2025 р., м. Умань, С. 23–27.

ABSTRACT

Maksymchuk O. V. The System of Spiritual Education in the Kyiv Eparchy of the XIX - early XX centuries: formation and transformation. – Qualifying academic paper. Manuscript.

Thesis aimed at obtaining PhD, specialty 032 History and archaeology. – Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, 2025.

The dissertation investigates the process of formation of the system of religious education on the basis of a wide source base and taking into account the scientific achievements of historians. It is determined that the system of spiritual education in the nineteenth and early decades of the twentieth century functioned as a three-stage complex consisting of theological schools, seminaries, and theological academies.

It is shown that the lower level of theological educational institutions was subordinated to the middle level, and the middle level to the higher level. The general management of the entire system was carried out by the highest state and church leadership: the emperor and the Holy Synod, which created special institutions for this purpose - the Commission of Theological Schools / Training Committee. The segments of the system of spiritual education in the Kyiv diocese were: five male and two female diocesan schools, the Kyiv Seminary and the Kyiv Theological Academy. he relevance of the thesis lies in the need to deepen and clarify the understanding of the causes of the crisis in public life, many of which were laid down in the process of implementing the imperial colonial policy towards Ukraine. The management of the spiritual sphere

required the creation of a system of levers, including unified spiritual education. Therefore, detailed coverage of the process of preparing and implementing the reform of spiritual education since the beginning of the nineteenth century is an urgent task.

The scientific novelty of the study lies in the fact that an integrated approach to the history of theological and educational institutions of the Kyiv Eparchy of the nineteenth and early decades of the twentieth century is applied. Unlike existing studies on individual theological and educational institutions, the dissertation considers their creation as a single process that was prepared and managed from one center. It is emphasized that the creation of unified states in 1808 and the identification of sources of funding meant the formation of a system that fulfilled the tasks of training personnel for worship, scientific and educational activities, and the formation of a spiritual and religious worldview. The thesis highlights the factors that support the conclusion that the education system was not formed gradually but was created immediately. These factors were the definition of a common goal and objectives of the functioning of spiritual and educational institutions, common organizational and legal principles for different levels of educational institutions, continuity of levels of education and their subordination, and similar methods of control over the activities and quality of education.

The scientific novelty of the thesis is also determined by the fact that some pages of the history of religious educational institutions are covered for the first time. Thus, for the first time, the archival materials on the basis of which the history of the Cherkasy Theological School is presented were studied. For the first time, the materials of the secular periodicals of the Kyiv province about the Uman Theological School were systematized. The process of opening the 1st and 2nd Kyiv Women's Schools of the Spiritual Department is presented.

The novelty of the thesis also lies in the fact that it focuses on the personalistic dimension of the system of spiritual education, which contributes to the establishment of an anthropological approach to the coverage of historical processes and phenomena. The overwhelming number of «appendices» is subordinated to the purpose of the dissertation.

The practical significance of the dissertation is that the historiography presented, the source base formed and characterized can become a starting point for the identification and study of such aspects of the system of religious education in the Kyiv diocese of the nineteenth and early decades of the twentieth century as the everyday life of teaching and administrative staff and students of educational institutions of the clergy. The factual material, generalizations, and conclusions of the dissertation can be used in the educational process, in particular, in the study of the history and culture of Ukraine in the nineteenth and early twentieth centuries, the history of education in Ukraine, research in the field of local history or microhistory. The factual material presented in the «appendices» to the main text of the dissertation complements historical biography and contributes to the establishment of an anthropological approach to the coverage of the historical process. The research materials complement the history of educational institutions that were part of the clergy, and can be used for historical and local history studies, as well as for the creation of scientific works on the history and culture of Ukraine.

A review of the historiography of theological educational institutions of the Kyiv Eparchy in the nineteenth and early decades of the twentieth century made it possible to find out that the first researchers of spiritual education were teachers and students of the Kyiv Theological Academy, Kyiv Seminary, Kyiv Women's Schools of the Spiritual Department, and the clergy of the Kyiv Eparchy. On the basis of archival documents and contemporary materials, they prepared historical overviews of theological educational institutions, which were published in the Kyiv Eparchial Gazette and the Proceedings of the Kyiv Theological Academy. Their great merit was that they used information from copies of documents that had already been lost in their time, and thus laid the scientific basis for studying the functioning of the system of spiritual education.

The dissertation notes that in the Soviet era, the atheistic state was not interested in historical experience in the field of education, generally denying the expediency of at least studying it. Scientific research of spiritual and educational institutions of the nineteenth and early twentieth centuries was taboo, and ignoring the experience of the educational activities of the Orthodox Church and the traditions of spiritual and moral

education deepened the crisis in Soviet society.

The historiography of the post-Soviet period has undeniable achievements in covering the history of theological and educational institutions of the nineteenth and early decades of the twentieth century. However, modern historiography is characterized by a certain one-sidedness, as it covers the history of individual religious educational institutions. To date, there is no study of the entire complex of the system of spiritual education in the Kyiv Eparchy of the nineteenth and early twentieth centuries.

The source base is sufficient to characterize the system of spiritual education in the Kyiv diocese of the nineteenth and early twentieth centuries. It made it possible to clarify the circumstances of the opening of the Kyiv Theological Academy, Kyiv Seminary, 5 men's theological schools, 2 Kyiv women's schools of the spiritual department and to show the process of reforming them in accordance with the changing socio-political situation in the state. The organizational and legal basis for the reform of spiritual educational institutions of the nineteenth and early twentieth centuries was the statutes and additions to them. Information about the creation and functioning of institutions of religious education, which constituted a single system managed and financed by the highest state and church leadership, is confirmed by sources.

The historiographical analysis and processing of sources was carried out using the principles of scientific analysis, in particular, the following: historicism, objectivity, scientificity, and systematicity. To achieve the research goal, the author used the general historical methods of analysis, synthesis, induction, deduction, historical genetic method and historical comparative method. The dissertation intersects two areas of historical research: the history of the Orthodox Church and microhistory. The identified and processed sources of the history of theological and educational institutions of the Kyiv diocese of the nineteenth and early twentieth centuries have formed a fairly complete picture of the functioning of the system of spiritual education.

The second chapter of the dissertation recreates the process of preparing and implementing the reform of clergy education, which was under the close attention of the highest state and church leadership of the Russian Empire. The emperor's determination of its purpose led to the creation of a clear system of management of clergy education.

The supreme body of church-state administration of the Russian Orthodox Church was the Holy Synod, to whose procurator general all church affairs were transferred in 1839. As can be seen from the «all-subject reports» of the procurator general to the emperor, most of the information in them was about the creation and functioning of religious and educational institutions.

In 1804, preparations for a spiritual and educational reform began, for which the Committee for the Improvement of Theological Schools was established. The work on reform projects had its logical conclusion in the 1807 Outline of Rules for the Establishment of Theological Schools and the Maintenance of Clergy in Churches. It outlined the organization of the spiritual and educational sphere: it defined the purpose of spiritual education and established the management of educational institutions of the spiritual department.

In 1808, a reform plan was approved and the Commission of Theological Schools was established to implement it, which operated until 1839. The reform created a comprehensive system of management of educational institutions at various levels. Further structural changes were manifested in the creation and functioning of the Spiritual and Educational Administration in 1839-1867, and after it - the Educational Committee at the Holy Synod. The practice of functioning of theological and educational institutions required further reform, and in 1866 a Committee was established to develop new statutes for educational institutions, headed by Metropolitan Arsenii (Moskvin) of Kyiv. In 1867, the Educational Committee of the Holy Synod was established, which led the transformation of theological and educational institutions according to the 1867 statute.

A new turn in the state educational policy of the 1880’s led to the conclusion by the Educational Committee of the Statute of Academies and Schools of 1884, which cancelled the election of heads of theological educational institutions, placed the Board under the authority of the metropolitan, limited the participation of the clergy (through district congresses) in the educational sphere, increased the segment of theological disciplines at the expense of secular ones, and established comprehensive control over the educational process and education in theological education institutions. Some

liberalization took place in 1905-1907, but in 1909 the Educational Committee established the Reference and Statistical Department, whose work contributed to strengthening control over the system of spiritual education.

The dissertation shows that in 1808, when forming the system of spiritual education, the state and church leadership determined its financial support. The sources of funding for theological educational institutions were state funds, part of the church's income («candle money», proceeds from the sale of candles), interest on church capital, and donations from churches and individuals. In other words, a single system was formed, managed by the Holy Synod with defined sources of funding.

The third chapter of the thesis is devoted to theological and educational institutions of higher and secondary education in the Kyiv diocese – the Kyiv Theological Academy and the Kyiv Seminary. It is noted that the Commission of Theological Schools at the Holy Synod planned to reform the Kyiv Academy on the model of the newly established Moscow Theological Academy, but this task was not fulfilled. Therefore, the Academy in Kyiv was liquidated in 1817 and only two years later, in 1819, the Kyiv Theological Academy was opened. A seminary and four men's theological schools were formed from the students of the former Kyiv Academy. The newly opened Kyiv Theological Academy began its functioning according to the statute of the academies of 1814, and later its activities were regulated by three more statutes - 1869, 1884, 1910 and their annexes. This section shows the changes in the functioning of the KDA introduced by each of the charters. The introduction of the statutes was an effective tool for the Holy Synod to manage higher education.

It is emphasized that the establishment of the Kyiv Seminary was an organic part of the plan to form a three-tiered education system. The educational process at the seminary was clearly regulated and controlled. In order to prevent teachers from thinking freely, the Commission of Theological Schools sent the Kyiv Seminary not only curricula but also texts of all academic disciplines with an indicative schedule of classes. The task of seminary education was to prepare replenishment for the theological academy and personnel for service in the ecclesiastical department, and the institution was subordinated to the Kyiv Theological Academy.

The fourth chapter of the dissertation reconstructs the process of opening four men's theological schools in the Kyiv diocese - Kyiv-Podilsky, Bohuslav, Uman, and Cherkasy - which began their functioning in 1818-1819. The prerequisites for the separation of the Kyiv-Sophia Theological School from the Kyiv-Podilsky in 1839, as well as the merger of the Bohuslav and Kyiv-Podilsky theological schools in 1902, are determined. The author emphasizes that the students of the liquidated Kyiv Academy were enrolled in the theological schools, and the structure of all five schools was the same: each consisted of a parish and a county school, as well as lower and higher departments. The colleges were subordinated to the Kyiv Seminary, although the general management was carried out by the Holy Synod. It was the Synod that formed the legal basis for the functioning of the lower level of the system of spiritual education in the form of statutes, separate instructions and orders.

The moral and religious education of the daughters of the clergy, who became their husbands' assistants in marriage, was provided by women's theological schools. Until 1874, they were called schools for girls of the clergy, and in connection with the official abolition of the clergy's class separation in 1869, they were called women's schools of the spiritual department. The chapter describes the preparation and opening of the Kyiv Women's School on 15 October 1861, whose charter was based on the charter of the Tsarskoye Selo Women's School opened in 1843. However, unlike the model proposed by the Holy Synod, where the school's headmistress and dean were in charge, the Kyiv School established a collegial body, the Council, which included the school's administrator, headmistress, and senior teachers. The statute defined women's schools of the clergy as diocesan educational institutions. The text of the dissertation contains information about the expansion of the school, the opening of parallel classes due to overcrowding and the inability to admit all those who wanted to enter the school, and the formation of another school. The Holy Synod legalized the division of the Kyiv School into the 1st and 2nd independent women's schools of the spiritual department. The dissertation compares the two Kyiv schools.

Thus, the thesis examines the process of creating a three-tiered system of religious education, which included the Kyiv Theological Academy, the Kyiv Seminary,

five male and two female schools of the religious department. The system had a common leadership, sources of funding, and its functioning was subordinated to a common goal - the formation of scholars-theologians, clergy, and teaching staff for church and parish education.

Key words: Synod, Orthodox Church, Kyiv diocese, religious educational institutions, religious department, statutes of academies and seminaries, religious schools, Commission of religious schools, Training Committee, women's schools, women's schools of the religious department, district congress of clergy, school supervisor, rector of the academy, rector of the seminary, school caretaker.

LIST OF RESEARCHER'S PUBLICATIONS

Articles in publications included in the list of scientific and specialized publications of Ukraine:

1. Maksymchuk, O. V. (2022). Umanske dukhovne uchylyshche kintsia XIX - pochatku XX stolittia u svitli novovyiavlenykh dzherel [Uman Theological School of the Late 19th - Early 20th Centuries in the Light of Newly Discovered Sources]. *Starozhytnosti Lukomor'ia* [*Antiquities of Lukomorye*], *1*, 29-37 [in Ukrainian].
DOI: https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.1.135
URL:http://www.lukomor.mosk.mksat.net/index.php/lukomor/article/view/135/128

2. Maksymchuk, O. V. (2022). Svits'ka presa Kyivs'koi hubernii pro tserkovnoparafiial'ne shkil'nytstvo naprykintsi XIX – na poch. XX st. (na prykladi odnoho povitu) [Secular Press of the Kyiv Governorate on Church-Parochial Schooling in the Late 19th - Early 20th Centuries (on the Example of One County)]. *Naukovi pratsi Kam'ianets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohiienka: istorychni nauky [Scientific Works of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University: Historical Sciences]*, 37, 80-92 [in Ukrainian].
DOI: 10.32626/2309-2254.2022-37.76–87
URL:http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/7333/SW_hist_2022_37.pdf?sequence=1&isAllowed=y

3. Maksymchuk, O. V. (2024). Cherkas'ke dukhovne uchylyshche (1818-1919 rr.) za novovyiavlenymy istorychnymy dzherelamy [Cherkasy Theological School (1818-1919) Based on Newly Discovered Historical Sources]. *Aktual'ni pytannia humanitarnykh nauk [Topical Issues of the Humanities]*, 82, 70-80 [in Ukrainian].
DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4863/82-1-11
URL: https://www.aphn-journal.in.ua/archive/82_2024/part_1/13.pdf

4. Maksymchuk, O. V. (2025). Kyivs'ki mytropolyty pochatku XIX st. u protsesi reformuvannia vyshchoi dukhovnoi osvity [Kyiv Metropolitans of the Early 19th Century in the Process of Reforming Higher Spiritual Education]. *Umans'ka starovyna* [*Uman Antiquity*], *12*, 20-31 [in Ukrainian].
DOI: https://doi.org/10.31499/2519-2035.12.2025.325548
URL: http://usj.udpu.edu.ua/article/view/325548

Publications certifying testing of thesis materials:

5. Maksymchuk, O. V. (2022). «Dyrektory Umans'koho dukhovnoho uchylyshcha: sproba uhal'nenoho portretu» [«Directors of the Uman Theological School: An Attempt at a Generalized Portrait»]. *Istoriia Umanshchyny v imenakh. Rehional'na naukova konferentsiia* [*History of Uman Region in Names. Regional Scientific Conference*], 19 zhovtnia 2022 roku, Uman, 24–29 [in Ukrainian]

6. Maksymchuk, O. V. (2022). Dukhovna osvita v systemi oderzhavlennia ta zrosiishchennia tserkovno-relihiinoho zhyttia v Ukraini XIX - pochatku XX st. [Spiritual Education in the System of Nationalization and Russification of Church and Religious Life in Ukraine in the 19th - Early 20th Centuries]. *Ukrainska entsyklopedyka yak skladnyk informatsiinoho sprotyvu. Vseukrainska naukova konferentsiia* [*Ukrainian Encyclopedia as a Component of Information Resistance. All-Ukrainian Scientific Conference*], 02 lystopada 2022 r., Kyiv [in Ukrainian].

7. Maksymchuk, O. V. (2022). Formuvannia moral'no-relihiinoho svitohliadu v navchal'nykh zakladakh Dukhovnoho vidomstva ostann'oi chverti XIX - pochatku XX st. [Formation of Moral and Religious Worldview in Educational Institutions of the Department of Spiritual Affairs in the Last Quarter of the 19th - Early 20th Centuries].

Khrystyians'ki tsinnosti v hlobalizatsiinomu sviti. Vseukrainska naukova konferentsiia [Christian Values in the Globalizing World. All-Ukrainian Scientific Conference], 3 lystopada 2022 r, Uman', 42–48 [in Ukrainian].

8. Maksymchuk, O. (2023). Tserkovnoparafiial'na osvita naprykintsi XIX-pochatku XX st na storinkakh hazety «Kyevskoe slovo» [Church Parish Education in the Late 19th - Early 20th Centuries on the Pages of the Newspaper «Kievskoe Slovo»]. *IV International Scientific and Theoretical Conference*, 7 kvitnia, 2023, Pisa, Italy, 178-181 [in Ukrainian].

9. Maksymchuk, O. (2023). Tserkovnoparafiial'ne shkil'nytstvo na storinkakh pershoi kyivs'koi ukrains'koi hazety (1906–1919 rr.) [Church Parish Schooling on the Pages of the First Kyiv Ukrainian Newspaper (1906–1919)]. *Materialy XIV-i Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Rozvytok suchasnoi osvity i nauky: rezul'taty, problemy, perspektyvy». Tom KhIV: Vymiry staloho rozvytku v teorii ta praktytsi [Proceedings of the XIVth International Scientific and Practical Conference «Development of Modern Education and Science: Results, Problems, Prospects». Volume XIV: Dimensions of Sustainable Development in Theory and Practice]*, Konin – Uzhhorod – Peremyshl – Kherson, 25-27 [in Ukrainian].

10. Maksymchuk, O. (2023). Arkhyiepyskop Irynei Nesterovych v suspil'no-politychnomu zhytti pershoi polovyny XIX st. [Archbishop Irenaeus Nesterovich in the Socio-Political Life of the First Half of the 19th Century]. *Kraieznavchi ta istoryko-biohrafichni studii v suchasnii Ukraini, Vseukrainska naukova konferentsiia [Local Lore and Historical-Biographical Studies in Modern Ukraine, All-Ukrainian Scientific Conference]*, 27 kvitnia 2023 r., Uman', 19-25 [in Ukrainian].

11. Maksymchuk, O. (2023). Osvita pravoslavnoho dukhovenstva Umanshchyny naprykintsi XIX – pochatku XX stolittia [Education of the Orthodox Clergy of Uman Region in the Late 19th - Early 20th Centuries]. *Piatnadtsiati Umans'ki kraieznavchi chytannia. Rehional'na naukova konferentsiia [Fifteenth Uman Local Lore Readings. Regional Scientific Conference]*, 25 zhovtnia 2023 r., Uman', 40-46 [in Ukrainian].

12. Maksymchuk, O. (2023). Arkhyiepyskop Irynei Nesterovych v suspil'no-politychnomu zhytti pershoi polovyny XIX st. [Archbishop Irenaeus Nesterovich in the

Socio-Political Life of the First Half of the 19th Century]. *Borysenkivs'ki chytannia. Vseukrainska naukova konferentsiia [Borysenko Readings. All-Ukrainian Scientific Conference]*, 26 lystopada 2023 r., Kyiv [in Ukrainian].

13. Maksymchuk, O. V. (2024). Cherkas'ke choloviche dukhovne uchylyshche za novovyiavlenymy dzherelamy [Cherkasy Men's Theological School Based on Newly Discovered Sources]. *Borysenkivs'ki chytannia. II Vseukrainska naukova konferentsiia [Borysenko Readings. II All-Ukrainian Scientific Conference]*, 22 lystopada 2024 r., Kyiv [in Ukrainian].

14. Maksymchuk, O. V. (2025). Rektory Kyivs'koi dukhovnoi seminarii u pershii polovyni XIX st.: sproba kolektyvnoho portreta [Rectors of the Kyiv Theological Seminary in the First Half of the 19th Century: An Attempt at a Collective Portrait]. *Kraieznavchi ta istoryko-biohrafichni studii v suchasnii Ukraini, Vseukrainska naukova konferentsiia [Local Lore and Historical-Biographical Studies in Modern Ukraine, All-Ukrainian Scientific Conference]*, 29 kvitnia 2025 r., Uman', 23–27 [in Ukrainian].

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ……...2

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ…….……...23

ВСТУП……24

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ……..30

1.1. Історіографія проблеми…….30

1.2. Джерельна база дослідження……41

1.3. Методологічні засади дослідження……49

РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ДУХОВНОЇ ОСВІТИ НА ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ……55

2.1. Керівна структура та організаційно-правові засади функціонування системи освіти духовного відомства…….55

2.2. Фінансове забезпечення духовно-навчальних закладів……76

РОЗДІЛ 3. ДУХОВНО-НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ ВИЩОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ В КИЇВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ: СТВОРЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ……89

3.1. Київська духовна академія: формування та реформування……..89

3.2. Київська семінарія: становлення та щоденні практики……..114

РОЗДІЛ 4. НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ НИЖЧОЇ ЛАНКИ ДУХОВНОЇ ОСВІТИ ТА ОСВІТА ДОНЬОК ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА В КИЇВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ……....134

4.1. Київські чоловічі училища: роз’єднання та поновне об’єднання……..134

4.2. Богуславське, Уманське та Черкаське духовні училища: відкриття та умови функціонування…….154

4.3. Київські жіночі училища духовного відомства……185

ВИСНОВКИ……..209

СПИСКИ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ……...215

ДОДАТКИ…….....249

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

КДА – Київська духовна академія

КЕВ – видання Київської єпархії «Киевские епархиальные ведомости»

РдСП – видання при Київській семінарії «Руководство для сельских пастырей»

Труды КДА – видання «Труды Киевской Духовной Академии»

ПСЗ РИ – Полное Собрание Законов Российской Империи

СПб. – Санкт-Петербург

Св. Синод – Святійший Синод

Київський митрополит – Митрополит Київський і Галицький

ЦПШ – церковнопарафіяльна школа

КА – Київська Академія до 1819 р., коли була утворена Київська духовна академія

ВСТУП

Актуальність теми. Православна церква в усі періоди історії займала особливе місце як інституція, що впливала на соціум. Маючи вплив на духовно-емоційну сферу індивідів, вона впливала на суспільну мораль, закладала основи духовно-релігійного світогляду. Та попри свої духовні впливи, вона була суспільною інституцією, яка використовувалась як важіль впливу на суспільні настрої, суспільну пам'ять, суспільну поведінку. Саме тому Церкву завжди намагалася використати держава і часто для виконання не властивих їй функцій. Історичний досвід підтверджує, що держава або використовувала Церкву для своїх цілей, або керувала нею, включаючи у систему своїх інституцій.

Інкорпорувавши церковні землі в останній чверті XVIII ст., імперська влада для реалізації колоніальної політики стала активно використовувала Церкву, яку ще раніше включила у систему владних органів. Створення Святійшого Синоду на початку XVIII ст. як найвищого державно-церковного органу управління Православною церквою, ознаменувало нищення духовно-релігійних підвалин життєдіяльності соціуму і використання Церкви для виконання державних завдань. Церква стала потужним і надійним інструментом для здійснення інкорпораційної колоніальної політики щодо України шляхом уніфікації і зросійщення духовно-церковного життя переважно православного українського народу. Удосконалення національно-колоніальної політики вимагало і систематизацію засобів її здійснення.

Для підпорядкування національно-культурного і духовно-релігійного життя українців імперським впливам потрібно було навчити і виховати генерацію духовенства, яке можна було вирвати з національного українського ґрунту, пересаджувати в інші етнічні середовища, повертати в Україну з новими поглядами, установками та політичними уподобаннями. Давня національна за сутністю і європейська за змістом та широтою кругозору освіта Києво-Могилянської Академії не вписувалась у загальне річище імперської освітньої політики, а відтак, з початку XIX ст. почато формування уніфікованої системи

духовної освіти, яка б формувала найвищу церковну ієрархію та парафіяльне духовенство за заданим зразком. Сформована у XIX ст. система духовної освіти все більше відділяла Церкву від народу і сприяла появі багатьох негативних суспільних явищ.

Тому для об'єктивного аналізу історичного досвіду вивчення державно-церковної політики у XIX – на початку XX ст. є актуальним. Актуальності задекларованій темі додають і сучасні процеси у церковно-релігійному житті – протистояння між ПЦУ і РПЦ в умовах російсько-української війни є частиною ідеологічного протистояння і зумовлює необхідність висвітлення витоків причин негативних явищ у сучасній державно-релігійній сфері.

Київська митрополія у XIX – перших десятиліттях XX ст. не була, попри намагання імперської влади звести її до становища пересічної, звичайною єпархією Православної церкви. Потужний культурно-духовний потенціал Києва, могилянські традиції освіти утримували її серед перших за показниками розвитку освітянської сфери. Тому формування системи духовної освіти за імперським зразком у Київській єпархії викликає особливий інтерес і додає актуальності темі дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах науково-дослідної теми кафедри історії України «Історико-регіональні проблеми історії України» (номер державної реєстрації 0116U004805) Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Метою дослідження є комплексний аналіз процесу створення та функціонування духовно-навчальних закладів в Київській єпархії XIX – початку XX століття.

Досягнення мети передбачає вирішення таких дослідницьких **завдань**:

- охарактеризувати історіографію, джерельну базу та викласти методологічні засади дослідження;

- дослідити та висвітлити процес формування керівної структури та організаційних засад формування системи освіти відомства православного сповідання;
- з’ясувати джерела фінансування створюваної на початку XIX ст. системи духовно-навчальних закладів;
- розглянути процес створення Київської духовної академії;
- розглянути становлення функціонування Київської духовної семінарії;
- простежити формування та еволюцію п’яти чоловічих духовних училищ Київської єпархії;
- розкрити особливості створення та функціонування жіночих училищ духовного відомства в Києві.

Об’єктом дослідження є освітня діяльність Православної церкви у руслі імперської державної інкорпораційної політики щодо України.

Предметом дослідження є процес формування та основні організаційні особливості функціонування духовно-навчальних закладів в Київській єпархії XIX – перших десятиліть XX століття.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють початок XIX – перші десятиліття XX ст. Нижня хронологічна межа зумовлена початком реформи духовної освіти 1808 – 1814 рр. Верхня пов’язана з падінням імперії Романових і проголошенням в Україні 19 січня 1919 р. радянського Декрету про відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви, який означив узаконення наступу радянсько-атеїстичної влади на Церкву і релігію, у ході якого ліквідовувались духовно-навчальні заклади.

Територіальні межі охоплюють Київську єпархію, що співпадала з територією Київської губернії.

Наукова новизна одержаних результатів визначається самою постановкою та вирішенням проблеми. У дослідженні

вперше:

- проведено аналіз історіографії проблеми і додано у науковий обіг нові історичні джерела;
- на відміну від висвітлення історії духовно-навчальних закладів Київської єпархії акцентовано увагу на комплексному дослідженні системи духовної освіти;
- з'ясовано, що ланки триступеневої системи духовної освіти створювались практично одночасно за єдиними статутами і штатами, вони були взаємозв'язані і фінансувались з одних і тих самих джерел;
- аргументовано, що системність духовної освіти забезпечувалась такими чинниками як спільна мета і завдання функціонування духовно-навчальних закладів, спільні організаційно-правові засади функціонування ланок системи освіти, наступність рівнів освіти і їх підпорядкованість, контроль за діяльністю та якістю освіти;
- досліджено історію створення та функціонування Черкаського духовного училища;

удосконалено та розширено:

- уявлення про рівень уніфікації та керівництва духовно-навчальними закладами;
- комплексне дослідження створення та прцесу функціонування Києво-Подільського та Києво-Софійського духовних училищ;
- історію функціонування Уманського духовного училища, зокрема, висвітлено недоліки у його роботі;
- персоніфікований вимір духовно-навчальних закладів, що функціонували в Київській єпархії у XIX – перших десятиліттях XX століття;

дістала подальшого розвитку:

- теза про викорінення українських національних освітніх традицій в освітянській практиці Православної церкви синодального періоду.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що історіографічний огляд та сформована і охарактеризована джерельна база

можуть стати відправною точкою для поглиблення дослідження функціонування системи духовної освіти, зокрема, у контексті повсякдення викладацько-учительського, управлінського персоналу та учнівського контингенту духовних навчальних закладів. А досліджені положення дисертації та її висновки можуть використовуватися в освітньому процесі, зокрема, при вивченні історії та культури України XIX – початку XX ст., історії освіти в Україні, локальної історії та мікроісторії. Систематизований у додатках до дисертації фактологічний матеріал може слугувати для розвитку історичної біографістики, сприяти утвердженню антропологічного підходу до висвітлення історичного процесу.

Матеріали дослідження можуть бути використані для доповнення історії навчальних закладів, що перебували у духовному відомстві, для розвитку історико-краєзнавчих студій, для створення наукових праць з історії та культури України.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно підготовленим рукописом за результатами дослідження автором задекларованої теми. У ній викладено авторське розуміння і бачення функціонування створеної Св. Синодом системи духовної освіти у XIX – на початку XX століття.

Апробація результатів дослідження. Найсуттєвіші положення та висновки дисертації обговорювались на кафедрі історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Загальну концепцію відображено у виступах на таких наукових конференціях: Регіональній науковій конференції «Історія Уманщини в іменах» (19 жовтня 2022 р., м. Умань); Всеукраїнській науковій конференції «Українська енциклопедистика як інформаційного спротиву» (2 листопада 2022 р., м. Київ); Всеукраїнській науковій конференції «Християнські цінності в глобалізаційному світі» (3 листопада 2023 р., м. Умань); IV International scientific and Theoretical conference (April 7. 2023. Pisa, Italian); XIV Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи (2023р, Конін-Ужгород-Перемишль-Херсон); Всеукраїнській науковій конференції

«Краєзнавчі та історико-біографічні студії в суспільній Україні» (27 квітня 2023 р., м. Умань); Регіональній науковій конференції «П’ятнадцяті Уманські краєзнавчі читання» (25 жовтня 2023 р., м. Умань); Всеукраїнській науковій конференції «Борисенківські читання» (26 листопада 2023 р., м. Київ); ІІ Всеукраїнській науковій конференції «Борисенківські читання» (22 листопада 2024 р., м. Київ); Всеукраїнській науковій конференції «Краєзнавчі та історико-біографічні студії в сучасній Україні» (29 квітня 2025 р. м. Умань).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 4-х наукових публікаціях фахових видань України.

Структура дисертації сформована відповідно до мети та дослідницьких завдань. Вона включає вступ, чотири розділи, які поділені на 10 підрозділів, висновки, список використаних джерел та літератури (337 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 307 сторінок, з яких основного тексту – 191 сторінка. До основного тексту додано 26 додатків.

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Система духовної освіти в Київській єпархії досліджувалась по окремих сегментах: освіта в Київській духовній академії, освіта в Київській семінарії, функціонування п’яти чоловічих духовних училищ і двох Київських жіночих училищах духовного відомства. Фрагментарно до духовної освіти нижчого (училища), середнього (семінарія) чи вищого (КДА) ступенів звертались дослідники історії Православної церкви загалом і освітянської діяльності православного духовенства зокрема. Дослідження розпочалися з 1860-х років, коли державно-церковне керівництво звернуло пильну увагу на парафіяльні школи і виявило нехватку учителів, коли видимими стали кризові явища в академічній та семінарській освіті, зокрема, це переважання схоластики, розрив між богословською наукою і практичною підготовкою служителів Церкви та викладачів/учителів для духовно-навчальних закладів, низький рівень матеріального забезпечення за штатами 1808 року. Ще одним спонукальним чинником для розвитку досліджень духовно-навчальних закладів було створення періодичних видань: у Київській духовній академії «Трудов Киевской Духовной Академии» (1860-1917 рр.), а у Київській семінарії «Руководство для сельских пастырей» (1860-1917 рр.). На сторінках «Руководство для сельских пастырей» більше поміщалося практичних порад для парафіяльного духовенства, хоч нерідко друкувалися історико-дослідницькі статті та матеріали полемічно-дискусійного характеру про гострі питання у системі духовної освіти. А от «Труды КДА» зібрали навколо редакції науковий осередок з професорів, студентів академії, які досліджували історію духовно-навчальних закладів, публікували історичні нариси з приводу ювілейних дат академії, семінарії, училищ, дискутували на сторінках видання з приводу начальних питань

удосконалення духовної освіти. Тобто істориками духовно-навчальних закладів були їх випускники та викладачі.

Аналіз наукових праць доцільно здійснити за традиційним підходом, що передбачає виділення дореволюційного, радянського і пострадянського періодів історіографії. Підготовлені у дореволюційний період дослідження духовної освіти умовно поділяються на праці загального характеру, у яких фрагментарно зверталась увага на стан духовної освіти, та дослідження історії і сучасного авторам функціонування духовно-навчальних закладів.

Стосовно висвітлення питань освіти дітей духовенства та духовних шкіл загалом, то варто зазначати, що на початку 1860-х років ще були прихильники початкової домашньої освіти дітей духовенства. Анонімний дописувач «Руководство для сельских пастырей» у 10-му номері за 1861 р. опублікував розлогу статтю про переваги та недоліки домашньої освіти [288]. Він зазначав, що для люблячих батьків віддавати семи-восьмирічну дитину до духовного училища болісно, тому вони самі займаються освітою своїх малолітніх синів, а заможніші – наймають учителів. Але найголовнішим недоліком домашньої освіти дітей духовенства автор називає – відсутність соціалізації та адаптації дитини з раннього віку до умов реального життя. Та при такому суттєвому недоліку практика домашньої освіти продовжувала існувати і навіть до семінарії батьки звертались за дозволом скласти екзамени їхнім дітям, які навчалися вдома.

Та з початку XIX ст. діяли КДА, семінарія і духовні чоловічі училища. Перших п’ятдесят років від свого створення духовно-навчальні заклади діяли за штатами 1808 року. За такий термін суспільні умови і вимоги до духовенства та його освіти змінилися, що зумовило ознаки кризи і не могло не знайти відображення у суспільно-політичній думці та в історіографії. У 1864 р. у Трудах КДА була опублікована стаття професора академії Василя Певницького про майбутнє духовно-навчальних закладів [231]. Він вважав, що найбільшою проблемою духовної освіти на той час було засилля схоластики та недостатнє фінансування духовно-навчальних закладів. Серед сучасників були прихильники

критики духовної освіти і її захисники. Історик церкви Юхим Крижановський у Трудах КДА виклав свої міркування щодо захисту духовенства і духовної школи [266].

Накопичення знань з історії церкви, духовної освіти та історії загалом зумовило появу на початку ХХ ст. фундаментальних праць з питань освіти. У 1901 р. Катериною Ліхачовою були опубліковані матеріали з історії жіночої освіти в 1856-1880 рр. в цілому по Росії, у яких є фрагменти про жіночу освіту в українських губерніях [275], а у 1902 р. Н. Зіпченко опублікував історичний нарис про жіночу освіту [247]. Певним стимулом для продовження досліджень історії освіти в цілому, і духовної зокрема, була фундаментальна праця Сергія Рождественського про столітній період діяльності міністерства народної освіти імперії (1802-1902 рр.). За завданням влади він розібрав архів установи, на основі якого підготував історичний нарис на 481 сторінку [296]. Поява огляду історії світської освіти поглибила інтерес до аналізу діяльності духовних шкіл. З 1907 р. з'явилася ґрунтовна праця К. Дьяконова про духовні школи в період Миколая I (1825-1855 рр.) [245], а у 1908 р. церковний історик, професор С.-Петербурзької духовної академії Борис Тітлінов (1879-1944 рр.) опублікував ґрунтовну працю про духовні школи в Росії XIX ст., перший випуск якої присвячений 100-літтю духовно-навчальної реформи 1808 року [317]. Він детально розглянув діяльність Комісії духовних училищ при Св. Синодові, яка і впроваджувала освітню реформу 1808-1814 років. Питанням духовної школи – середньої та вищої – та діяльності Навчального комітету при Св. Синоді присвятив монографію Н. Голубковський [241].

Та найважливіший внесок в історіографію духовної освіти в другій половині 1860-х років – початку ХХ ст.. належить професорам, доцентам, випускникам Київської духовної академії, священникам, серед яких: Георгій Булашев, Іван Корольков, П. Троцький, В. Радецький, С. Карпов, Н. Дроздов, В. Серебреніков, В. Дурдуківський, П. Копецький, Ф. Титов. Вони публікували у Трудах КДА дослідження про духовну освіту в цілому, про Київську духовну академію, про Київську семінарію, про духовні чоловічі та жіночі духовні

училища. Окрім аналітичних праць, вони інформували про сучасні їм події в системі духовної освіти Київської єпархії, у замітках з нагоди ювілеїв давали оцінки тодішньому станові освіти, у біографічних нарисах чи некрологах Київських митрополитів, вікарії, ректорів академії та семінарії акцентували увагу на підвідомчих архієреям та високопосадовцям церковної ієрархії духовно-навчальних закладах.

Опублікований в академічному науковому виданні – Труди КДА – комплекс матеріалів про духовно-навчальні заклади Київської єпархії зумовлював необхідність здійснення історіографічного аналізу. Професор Іван Корольков у 1881 р. здійснив детальний огляд Трудів КДА за двадцятип'ятирічний період їх виходу (1860-1879 рр.), у якому охарактеризував публікації журналу про духовно-навчальні заклади в Київській єпархії [254]. Переважна більшість опублікованих в журналі статей про навчальні заклади стосувалися Київської духовної академії і, аналізуючи їх, він називав досягнення і недоліки вищої духовної освіти. Узагальнені матеріали про КДА містять статті про діяльність єпископів та Київських митрополитів. Перу І. Королькова належить стаття про єпископа Ризького Філарета в роки його ректорування в КДА [253]. С. Карпов у Трудах КДА опублікував стаття про Київського митрополита Євгенія Болховітінова, підкреслюючи його заслуги у розвитку церковної археології та історії богословських наук [249]. Вихованець КДА, а потім професор кафедри латинської мови та її словесності, богослов і духовний письменник Микола Дроздов (1849-1919 рр.) опублікував у березневому номері за 1906 р. дослідження про перетворення духовних академій в історичній ретроспективі [243].

Серед тематичного розмаїття публікацій Трудів КДА про духовну освіту в Київській єпархії превалюють дослідження історії Київської духовної академії. У 1894 р. доктор богослов'я Георгій Булашев звертався до історії КДА з приводу 75-річчя з часу її відкриття [230]. А у 1896 р. протоієрей Василій Серебреніков у чотирьох книгах Трудів КДА опублікував матеріал про Київську Академію з другої половини XVIII ст. до перетворення її в духовну академію у 1819 році, у

якому виклав передумови реорганізації давнього і шанованого в Україні навчального закладу [305]. Та істориком КДА кінця XIX – початку XX ст. по праву вважається Федір Титов (1864-1935 рр.) – протоієрей, професор академії, з 1890-х років редактор «Киевских епархиальных ведомостей» (1869-1918 рр.). Його праці про перетворення духовних академій в Росії в XIX ст. [321], про Київську Академію в епоху реформ 1796-1819 років [322] та нариси з історії Київської духовної академії [320] заклали потужний підмурівок для розгортання досліджень вищої духовної освіти. У 1913 р. окремим накладом вийшла його праця про Київську духовну академію в її трьохстолітньому минулому та у 1911-1912 навчальному році [318], яка була розширена і покладена в основу його ґрунтовної монографії про вищу освіту в Київській Україні XVII – XIX ст. [323]. А підготовлена Ф.І. Титовим історія Київської Академії з 1615 до 1915 р. витримала кілька видань і у репринтному варіантні була видана 2008 року [319]. Ця праця була підготовлена до 300-річчя Академії, святкування якого планувалися на 1915 р., але у зв'язку з військовими подіями Першої світової війни було перенесене, а потім так і не відбулося. Історію Академії, у тому числі і Київської духовної академії. Ф.І. Титов написав з використанням архівних матеріалів, які до сьогодні втрачені, що і визначає історичну цінність його дослідження. Щодо загальної оцінки значення КДА, то професор Ф.І. Титов писав, що вона служила «святій православній церкві, богословській науці і російській народності» [318, с. 1].

На сторінках Трудів КДА кінця XIX ст. дослідження про Київську духовну семінарію публікував протоієрей П. Троцький. У 1893 р. у Трудах КДА було поміщене дослідження П. Троцького про процес утворення духовних навчальних закладів на початку XIX ст. і відкриття у 1817 р. Київської духовної семінарії [325]. У липневому і серпневому томах за 1893 р. була поміщена його праця про перший навчальний курс семінарії 1817-1819 років. У першій частині автор звернувся до історії створення семінарії, яка була сформована з колишніх студентів середнього відділення Київської Академії після її закриття і екзаменування її вихованців [327]. У другій частині, автор повідомляв про

формування викладацького корпусу семінарії, про навчальну програму, про учнівський контингент [328]. Це були грунтовні дослідження на основі консисторського архіву, які заклали основу для висвітлення подальшої історії духовної семінарії. Продовжив дослідження історії Київської духовної семінарії священник В. Радецький, який її розглядав у ширших хронологічних межах: з часу утворення і до середини XIX століття [292].

Протоієрей П. Троцький досліджував історію і Києво-Подільського духовного чоловічого училища. У 1877 р. у «Киевских епархиальных ведомостях» було поміщене його дослідження про відкриття Києво-Подільського училища та перші роки його функціонування [326]. Наступні публікації про цей навчальний заклад з'явилися у 1878 році, але без імені автора. Але, виходячи з того, що Києво-Подільське духовне училище було відкрите одночасно з Київською семінарією з молодших вихованців Київської Академії, про що писав П. Троцький, то можна припустити, що безіменним автором і був П. Троцький. У 13-му і 15-тому номерах КЕВ опубліковано історичний нарис Києво-Подільського духовного училища з часу його відкрита у 1817 р. до часу написання нарису, тобто до 1878 року [227; 228]. Про Києво-Подільське духовне училища у зв'язку з приєднанням до нього Богуславського духовного училища історичну записку підготував випускник Київської духовної академії, мовознавець, педагог Володимир Дурдуківський (1874-1938 рр.) [244].

П. Троцький був автором публікацій у «Киевских епархиальных ведомостях» у матеріалу і про Києво-Софійське духовне училище: у 19 і 20 числах єпархіального видання за 1868 р. поміщено його дослідження про відділення від Києво-Подільського училища частини учнів через його велику наповненість і утворення аналогічного Києво-Софійського училища, що розташувалось у митрополичих покоях біля Софійського кафедрального собору [329; 330].

Першим істориком Богуславського духовного училища був священник Костянтин Корольков, який на початку XX ст. входив до Правління Київської семінарії від духовенства. У 1879 р. у семи числах єпархіального видання

«Киевские епархиальные ведомости» було опубліковане його дослідження про Богуславське духовне училище упродовж п’ятдесятирічного періоду його функціонування [255-261]. Продовження публікації було у двох числах періодичного видання за 1880 рік [262-263]. К. Корольков на основі звітів про відкриття, формування штату, журналів засідань духовенства Богуславського училищного округу, інформації про учнівський контингент, матеріалів про фінансування училища виклав його історію за п’ятдесятирічний період існування.

Щодо жіночих училищ духовного відомства, то перші узагальнюючі праці про їх формування та функціонування були опубліковані випускниками КДА та священниками на початку ХХ століття. Кандидат богослов’я, священник, інспектор класів і законовчитель Київського 2-го жіночого училища Володимир Богородський підготував історичний нарис до 25-річчя навчального закладу [229]. А грунтовне дослідження про 1-е Київське жіноче училище духовного відомства здійснив і у 1911 р. опублікував кандидат богослов’я, діловод училищної ради, викладач арифметики, російської історії та церковного співу Павло Копецький [252]. Як діловоду училищної ради, йому були доступні матеріали, що відклалися в архіві 1-го Київського жіночого училища, і які він використав для своєї «історичної записки» на 257 сторінок. Окрім історії 1-го жіночого училища, він висвітлив процес відкриття паралельних класів, які згодом відділилися у самостійне повноправне 2-е Київське жіноче училище духовного відомства. Як він сам зазначав, йому доводилось використовувати і копії документів з консисторського архіву, так як оригінали були втрачені, що підкреслює цінність його дослідження.

Отож, історіографію теми дореволюційного періоду складають дослідження про Київську духовну академію, Київську семінарію, Києво-Подільське, Києво-Софійське і Богуславське чоловічі духовні училища та 1-е і 2-е Київські жіночі училища духовного відомства. Їх авторами були священники, випускники Київської духовної академії, її професори та доценти, представники викладацького корпусу навчальних закладів середньої та нижчої ланок. Вони

використовували архівні та сучасні їм джерела і своїми працями заклали грунтовну основу для продовження висвітлення історії духовно-навчальних закладів.

У радянську добу з'явилися поодинокі публікації про Православну церкву в XIX – на початку XX ст., але заполітизовані радянсько-атеїстичною ідеологією, вони не стали доповненням та продовження надбань історіографії дореволюційного періоду.

Пострадянський період історіографії системи духовної освіти розпочався у 1990-х роках і представлений науковими дослідженнями, які уможливлюють систематизацію і за хронологічним, і за тематичним підходами. Продовженням традиції висвітлення біографій Київських митрополитів є праця В. Сарбея 1993 року про Євгенія Болховітінова, який піклувався розвитком КДА як осередку церковно-археологічної, церковно-історичної та богословської науки [300]. У монографії Г. Надтоки про Православну церкву і процес українського національного відродження 1900-1917 років, яка вийшла друком у 1996 р., є фрагменти інформації про духовну освіту та освітянську діяльність православного духовенства [283]. Питання релігійної освіти в Україні на початку XX ст. висвітлював С. Гладкий [238]. Загальний огляд духовним школам в Україні здійснив Ю. Кальшин у 2001 році [248].

На початку 2000-х років в російській історіографії з'являються дослідження історії Святійшого Синоду та інституту обер-прокуратури Св. Синоду [224, 225], що привертає увагу до дослідження такого комплексу джерел як звіти обер-прокурора Св. Синоду про відомство православного сповідання. Як очільник керівного органу РПЦ, обер-прокурор Св. Синод з 1886 до 1916 р. подавав імператору щорічні звіти з детальним аналізом церковно-релігійної сфери та станом єпархії. До питань повноважень та організаційних змін у структурі Св. Синоду зверталися О. Приходьон [290], обер-прокурорські звіти у частині про духовні академії досліджувала А. Кукуруза [274], І. Опря вивчав звіти обер-прокурора Св. Синоду на предмет висвітлення в них питань релігійної історії Правобережної України другої половини XIX – початку XX

[286]. З. Священко увиразнила з обер-прокурорських звітів інформацію про Київську єпархію [302]. Така широка тематична спрямованість підходів до аналізу звітів обер-прокурора Св. Синоду сприяла розширенню знань про всеохопний контроль державно-церковного керівництва за духовно-релігійного сферою життя соціуму.

У перші два десятиліття XX ст. з'явились нові тенденції у висвітленні історії Київської духовної академії. Н. Мозгова досліджувала науковий спадок КДА у період її функціонування з 1819 до 1920 року [208]. Новою сторінкою в історії Київської духовної академії стало дослідження Н. Шип. Її статті [334; 336] про академію були прологом до грунтовної монографії про столітній період існування КДА [355]. Науковця зробила детальний історіографічний аналіз та охарактеризувала джерельну базу дослідження. Здійснила огляд історії вищої освіти в Україні, показала КДА як центр православної вищої духовної освіти, розкрила духовно-просвітницьку і соціогуманітарну складову діяльності академії.

Найбільш дотичними до теми даного дослідження є другий розділ монографії Н.А. Шип про організаційно-правові засади функціонування Київської духовної академії. Для підготовки монографії науковицею використана широка джерельна база, що робить її узагальнення та висновки умотивованими та об'єктивними. Через п'ять років після виходу у 2010 р. у світ монографії Н. Шип, у 2015 р. двома томами була опублікована колективна праця під редакцією В. Брюховецького «Київська духовна академія (1819-1924) в іменах: енциклопедія» [250]. Це енциклопедія імен викладачів та випускників закладу вищої духовної освіти, у біографіях яких відображена історія КДА 1819-1924 років.

У вітчизняній історіографії історії Церкви з'явилися дослідження з елементами комплексного підходу до висвітлення історії духовно-навчальних закладів та змісту освіти. О. Путро були підготовлені нариси з історії Київської духовної академії і семінарії у XIX ст. [291], а Н. Мозгова з'ясовувала співвідношення світської та духовної освіти у XIX ст. [281]. Було порушене і

таке, близьке до теми даного дослідження питання, як реалізація положень статуту духовних семінарії 1814 р. у системі духовної освіти упродовж першої половини XIX ст. [315]. Але подальшого розвитку такий напрям досліджень не мав.

У перші два десятиліття XX ст. продовжувались дослідження освіти доньок духовенства. В. Вірченко опублікувала історичний огляд процесу створення та функціонування Київського жіночого училища духовного відомства [237], досліджувала становлення жіночої освіти в Київської єпархії [236] і у 2007 р. видала ґрунтовну монографію про жіночі навчальні заклади міста Києва, що існували з початку 1860-х до 1920 року. [235]. У межах України досліджувала жіночі духовні школи Г. Степаненко [308]. А жіночі духовні училища у межах Правобережної України були предметом дослідження А. Святненко [301]. На матеріалах Правобережної України освіту доньок православного духовенства досліджували І. Опря та Б. Опря [287]. І своєрідним вінцем дослідницького інтересу до жіночих училищ духовного відомства в України 1860-х - початку XX ст. стала монографія С. Нижнікової 2018 року [284]. Проведені дослідження зазначених науковців та опубліковані за їх результатами праці суттєво доповнили історіографію жіночих духовних навчальних закладів в Україні.

Освіта доньок православного парафіяльного духовенства була предметом дослідження О. Чучаліна [331-333]. У рамках наукового інтересу до історії православних монастирів Київської єпархії XIX – перших десятиліть XX ст., науковець висвітлив історію монастирських жіночих шкіл та учительської жіночої школи при Ржищівському монастирі.

Висвітленню історії духовно-церковних навчальних закладів Київської єпархії XIX – початку XX ст. сприяли дослідження Т. Кузнець [268-271]. Науковицею продовжена традиція джерелознавчого дослідження Трудів КДА, висвітлювалась діяльність вікаріїв Київської митрополії, які опікувались духовною освітою в Київській єпархії XIX – початку XX ст. У науковому доробку Т. Кузнець представлене дослідження історії Уманського духовного училища [267, с. 69-102; 272], яке за нововиявленими документами у 2022 р.

доповнила О. Максимчук [277]. Стосовно духовних училищ Київської єпархії, то заслугою О. Максимчук є дослідження Черкаського духовного училища, результати якого висвітлені у статті про цей духовно-навчальний заклад, що є першою в історіографії Православної церкви в Україні [278].

Збагачують історіографію духовно-навчальних закладів Київської єпархії XIX – перших десятиліть XX ст. історики З. Священко та В. Таціенко. У їхньому науковому кейсі деталізована на основі щорічних звітів історія Ржищевської монастирської жіночої школи та висвітлена практика підготовки учительських кадрів для духовного відомства на початку XIX ст. [303; 304]. В. Таціенко у контексті повсякдення православного духовенства Київської єпархії досліджує побут та дозвілля учнів Київської духовної семінарії XIX ст. [312; 313].

Таким чином, огляд історіографії духовно-навчальних закладів Київської єпархії XIX – перших десятиліть XX ст. свідчить, що першими дослідниками духовної освіти були викладачі і вихованці Київської духовної академії, Київської семінарії, Київських жіночих училищ духовного відомства та духовенства Київської єпархії. На основі архівних документів та сучасних їм матеріалів вони підготували історичні огляди духовно-навчальних закладів, які публікувались у «Киевских епархиальных ведомостях» та «Трудах Киевской Духовной Академии». Великою їх заслугою було те, що вони використовували інформацію з копій уже втрачених у їх час документів, і у такий спосіб заклали наукову основу для вивчення функціонування системи духовної освіти.

У радянську добу атеїстична держава не цікавилась історичним досвідом у галузі освіти, огульно заперечуючи доцільність щонайменшого його вивчення. Наукові дослідження духовно-навчальних закладів XIX – початку XX ст. були табуйовані, а ігнорування досвіду освітньої діяльності Православної церкви та традицій духовно-морального виховання поглиблювало кризові явища в радянському соціумі.

Історіографія пострадянського періоду має незаперечні досягнення у вивчені висвітленні історії духовно-навчальних закладів XIX – перших десятиліть XX століття. Але сучасна історіографія такої проблеми хибує певною

однобокістю, так як висвітлюється історія окремо взятих духовно-навчальних закладів. Дослідження усього комплексу системи духовної освіти в Київської єпархії XIX – початку XX ст. на сьогодні нема.

1.2. Джерельна база дослідження

Для дослідження системи духовної освіти в Київській єпархії XIX - початку XX ст. використано архівні матеріали з фонду «Київська духовна консисторія» ЦДІАК України та з фонду «Черкаське духовне училище» ДАЧО. Усього 10 архівних справ. А разом з опублікованими джерелами, джерельну базу склали 223 одиниці.

У дослідженні не ставилася мета систематизації документів відповідно до основних схем і моделей класифікації джерел, замість того їх упорядковано у даному огляді за тематичним підходом та інформаційним потенціалом. Відбір джерел при формуванні джерельної бази дослідження здійснено за принципом новизни інформації та оригінальності фактів у джерелах. Маже 80% архівних джерел використано вперше.

Інформація про запровадження статутів духовно-навчальних закладів відображена в архівних справах, сформованих за результатами доповідей Св. Синоду про введення в дію статуту єпархіальних жіночих училищ 1868 р. [26], про перетворення закладів духовної освіти в Київській єпархії у 1874-1877 роках [31], про перегляд статуту і штатів навчальних закладів 1888 року [106].

Використання архівних матеріалів про Київську духовну академію дало можливість відстежити кадрові перестановки: переведення ректора КДА Феофілакта у Вологодську єпархію у 1803 р. [17], призначення ректорами КДА архімандритів Дмитрія 1841 року [95], архімандрита Антонія у 1851 році [38], архімандрита Іоаннікія у 1859 р. [69], і переведення його у 1860 р. ректором в С.-Петербурзьку духовну академію [71], призначення ректором Київської духовної академії архімандрита Філарета [71], у 1908 р. – єпископа прилуцького Феодосія [52], у 1910 р. – єпископа Канівського Інокентія [53]. В архівних справах про

переведення ректорів міститься інформація про очолюваний ними заклад вищої духовної освіти в Київській єпархії. Послужні списки до призначення на ректорську посаду склали уявлення про рівень освіти та благонадійності вищої церковної ієрархії. Окрім керівництва Київського духовного семінарією, Св. Синод зобов'язував ректорів виконувати і інші обов'язки: 1830 р. ректор Інокентій призначений членом Київської духовною консисторії [19], 1836 р. його відрядили на два місяці ревізувати семінарії в інших єпархіях [16], 1841 р. ректора Димитрія зобов'язали виголосити промову з нагоди проведення дворянських виборів [20], 1898 р. ректор Димитрій призначений єпископом Чигиринським, вікарієм Київської митрополії [48], 1866 р. ректор Філарет призначений членом Комітету для перетворення духовно-навчальних закладів при Св. Синоді [41]. Призначення на посади ректорів Київської духовної академії було прерогативою Св. Синоду, іноді, за поданням Київського митрополита, який після призначення патронував діяльність ректора академії.

За свідченням архівних документів, очільники Київської духовної семінарії теж називались «ректорами», вони підпорядковувалися ректору та академічній раді і, окрім прямих обов'язків, виконуваи ще й аналогічні обов'язки: ректора семінарії Кирила 1819 р. призначено членом Дикастерії (а майбутньому - Консисторії) [15], у 1837 р. ректора семінарії Ієремію призначено ревізувати заштатні монастирі Київської єпархії [107], 1868 р. ректор семінарії Феоктист викликався до С.-Петербурга для проведення низки богослужінь [44], 1888 р. ректор архімандрит Іриней був призначений єпископом Уманським, другим вікарієм Київської митрополії [47]. З таких архівних справ почерпнуто інформацію про стан Київської семінарії та керування діяльністю її очільників. Окрім відомостей про керівників семінарії, у консисторському архіві відклалася інформація і про семінарські корпуси [86], що сприяла висвітленню питання про благоустрій навчального закладу.

З фонду Київської духовної консисторії були вивчені справи про рукопокладання викладачів Київської духовної семінарії на священицькі містя до київських церков: у 1871 р. професора Екзимплярського до церкви в Колегії

Павла Галагаша [46], 1888 р. викладача Миколая Клітіна до Володимирської церкви Київського кадетського корпусу [110], 1911 р. викладача Миколая Поройкова до Київської єдиновірської церкви [55]. Поєднання викладацьких та священницьких посад було виявом довіри та прихильності Київського митрополита до претендентів на рукопокладання і, водночас, способом поліпшення їх матеріального становища.

Для з'ясування кількісних показників розвитку духовно-навчальних закладів Київської єпархії використано архівні справи про кількість духовенства та навчальних закладів духовного відомства [37], про кількість студентів Київської духовної академії та семінарії [56], про кількість наставників в духовних навчальних закладах [39], списки викладачів Київської духовної академії та семінарії [65; 67], відомості про склад Києво-Софійського, Черкаського і Уманського духовних училищ [60]. Висвітленню питання про матеріальне забезпечення семінаристів прислужилися архівні справи про скарги квартироздавчів за заборгування оплати житла учнями Київської духовної семінарії [92-94].

Процес створення та еволюції Черкаського духовного училища вдалося з'ясувати на основі інформації з 13 архівних справ фонду «Київська духовна консисторія» ЦДІАК України та 12-ти справ 106-го фонду ДАЧО. Досліджені матеріали хронологічно охоплюють практично весь період функціонування училища – з 1820 до 1919 р. і містять інформацію про піклування духовенства училищного округу про фінансове забезпечення функціонування навчального закладу, про його викладацький склад та учнівський контингент, про останні роки існування училища.

Матеріали консисторського архіву про духовну жіночу освіту в Київській єпархії уможливили висвітлення питання про виділення будинку 1-ї київської гімназії для відкриття училища для доньок духовенства [70], реконструювати процес функціонування училища з часу відкриття до 1896 року [58], ознайомитись зі звітами про стан училища [74]. В архівному фонді відклався матеріал про зарахування до училища конкретних осіб [96], у першу чергу сиріт

та доньок церковних причетників на казенне утримання [97; 100]. Така інформація допомогла скласти уявлення про учнівський контингент у перші роки функціонування Київського училища для дівчат духовного звання.

Запровадження «ліберального» статуту духовних академій 1869 р. та перетворення за його вимогами у системі духовної освіти в Київській єпархії до 1876 року зумовили розширення участі єпархіального духовенства в освіті своїх дітей. Одним з аспектів такої участі було проведення з'їздів духовенства по училищних округах, метою яких було відшукування місцевих джерел фінансування духовних училищ. У консисторському архіві вдалося виявити і опрацювати 11 справ про з'їзди духовенства училищних округів Київської єпархії, що відбулися у 1870-1901 роках. Це матеріали Києво-Софійського училищного з'їзду [105], Черкаського училищного з'їзду [28], Уманського, Києво-Подільського та Черкаського 1879 р. [63], з'їздів духовенства п'яти училищних округів у 1880-х роках [79; 82; 84; 85], 1898 і 1901 років [88; 87] і матеріали єпархіального з'їзду духовенства 1899 року [49]. Як зафіксовано в архівних матеріалах, основним питанням порядку денного з'їздів окружного духовенства було фінансове забезпечення функціонування духовних училищ, окрім штатного казенного фінансування викладачів та учнів і коштів на утримання училищних будинків.

Для характеристики фінансового забезпечення функціонування духовних училищ Київської єпархії використано інформацію з архівних справ про прийом дітей духовенства в училища та семінарію на казенне утримання [14], про збільшення коштів на утримання викладацького корпусу духовно-навчальних закладів у 1868 і 1869 роках [75; 22], про розподіл між училищами 1-процентного збору від коштів, виручених від продажу поховальної атрибутики [25], утримання Києво-Софійського духовного училища коштами духовенства [27], про кількість виділених коштів на утримання духовно-навчальних закладів єпархії у 1884 і 1885 роках [80; 81], про місцеву ініціативу в Бердичівському повіті про збільшення надходження коштів від церков для потреб духовно-

навчальних закладів [83], про кількість коштів, що надійшли 1895 року для утримання закладів духовної освіти [91].

Духовно-навчальні заклади Київської єпархії XIX – початку XX ст. контролювались державно-церковними керівництвом. Почерпнута з консисторського архіву інформація про це відклалась у справах про порядок надання Св. Синоду річних звітів про стан духовно-навчальних закладів [50], про форми подачі звітів Господарському Управлінню при Св. Синоді про прибутки і витрати духовно-навчальних закладів [73], про надання Київському митрополитові відомостей про результати ревізій навчальних закладів у 1873-1875 роках [30], про надання Київському цивільному губернаторові статистичних звітів про кількість церков, монастирів, духовенства, духовних навчальних закладів і будинків духовно-навчальних закладів [35; 109]. Відомості про заклади духовної освіти збирав Київський губернський статистичний комітет [24], якому Київська духовна консисторія збирала відомості про кількість службовців духовна-навчальних закладів [23]. Правління Київської духовної семінарії збирало фінансові звіти Уманського, Богуславського і Черкаського духовних училищ [108]. Матеріали про звітність духовно-навчальних закладів доповнили знання про самі заклади духовної освіти та підтвердили ієрархію контролю за їх функціонуванням.

Підсумовуючи, варто зазначити, що використані для реалізації мети даного дослідження архівні матеріали є маловивченими і досить інформативними. Вони проливають світло як в цілому на систему духовної освіти в Київській єпархії, так і на історію духовно-навальних закладів.

Значним є комплекс опублікованих джерел. Комплекс актових (законодавчих) джерел склали статути духовно-навчальних закладів: статут приходських училищ 1867 р. [111], статут і штати духовних академій, семінарій, духовних училищ 1808 р. [166; 222], статути духовних академій та семінарій 1867 р. [213; 217], статут єпархіальних жіночих училищ 1869 р. [214], статут духовних академій 1884 р. [216], статут духовних семінарій 1884 р. [218]. До цієї групи джерел відносяться циркулярні укази Св. Синоду [221], які

регламентували реформування на основі статутів. Статут духовних семінарій 1884 р. доповнювався указом Св. Синоду про вступ випускників духовних училищ до духовних семінарій [209].

Процес імплементації статутів духовно-навчальних закладів відображався у звітах обер-прокурора Св. Синоду про відомство православного сповідання, які укладені і опубліковані окремими книгами за 1884-1916 роки [124-138]. Стосовно духовно-навчальних закладів публікувалися ще витяги з «Всепідданійших звітів обер-прокурора Св. Синоду». Був окремо опублікований витяг про Комітет для перетворення духовно-навчальних закладів 1866 р. [158], витяг про заходи щодо поліпшення благоустрою духовно-навчальних закладів 1866 р. [161], витяг про становище духовно-навчальних закладів [190], витяг про зміни у статуті духовних академій 1910 р. [168].

Реформування духовно-навчальних закладів на основі нових статутів зумовлювало появу різних міркувань про перетворення в системі духовної освіти, які друкувалися на сторінках церковної преси Київської єпархії [117; 118; 123; 188]. Стосовно Київської духовної академії, то були опубліковані роздуми професора Василія Певницького про її стан напередодні затвердження статуту духовних академій 1867 року. Він підкреслював значення вищої духовної освіти для церковної науки і церковної практики, схвалював нововведення 1867 р. [185-187]. Функціонування закладу вищої духовної освіти в Київській єпархії широко висвітлювалося на сторінках академічного друкованого органу «Труды Киевской Духовной Академии» (1860-1917 рр.): друкувалися витяги з протоколів засідань Ради КДА [155; 198], звіти за навчальні роки [180-181], аналітичні оцінки стану академії [150], списки начальників та наставників КДА [194; 205], матеріали до ювілеїв академії [120], некрологи з нагоди смерті професорів [207]. Окрім такої поточної інформації, публікувались матеріали і з історії академії, більше - з історії Києво-Могилянської академії, але були матеріали і з історії початку XIX ст. [171-172]. У 1910 р. професор Ф. Титов упорядкував і підготував до друку комплекс історичних джерел з історії реформування академії наприкінці XVIII - на початку XIX ст. [112].

Опубліковані джерела з історії Київської духовної семінарії мають таке тематичне спрямування: роздуми і міркування про семінарську освіту загалом [116], пояснення розпоряджень Св. Синоду [174], правила та норми утримання семінаристів, у першу чергу – своєкоштних [193], звіти про стан семінарії [156].

Джерельну базу чоловічих духовних училищ Київської єпархії доповнюють опубліковані джерела про Києво-Подільське духовне училище [162], публікації губернських газет «Заря» та «Киевское слово» про Уманське духовне училище [140-141; 154; 163; 210-212]. Інформативну групу джерел про діяльність духовних училищ становлять журнали засідань окружних училищних з'їздів духовенства, які містять відомості про усі проблеми духовних училищ Київської єпархії і показують як окружне духовенство їх вирішувало [170; 145-148; 189]. На кожному з'їзді окружного духовенства обговорювалось питання фінансово-економічного становища духовного училища, окрім того, окружне духовенство затверджувало річні звіти училищ та кошторис на наступний навчальний рік.

Та пропри те, на сторінках церковної преси Київської єпархії поміщувалися матеріали про матеріальне забезпечення духовно-навчальних закладів. Так, 1863 р. Х. Орда опублікував розрахунки річного бюджету учителя семінарії, які навіть у приблизному виразі свідчили про недостатнє фінансування семінарій [220]. У 1860-ті роки у пресі було опубліковано кілька міркувань і пропозицій духовенства єпархії щодо поліпшення матеріального забезпечення духовно-навчальних закладів [143; 149; 164; 169]. У 1870-х - 1880-х роках були опубліковані відомості про виділення казенних коштів на утримання штатів духовно-навчальних закладів Київської єпархії [119], про кількість внесків від церков і монастирів єпархії [122; 200], кошторис прибутків та витрат на утримання духовних училищ [202-203]. Такі матеріали склали уявлення про фінансування духовних училищ Київської єпархії.

Комплекс опублікованих джерел про жіночі духовні училища склав витяг зі звіту обер-прокурора Св. Синоду за 1866 р. [219], історичний нарис про жіночі училища в імперії [115] та поміщені в «Киевских епархиальных ведомостях»

матеріали про Київське жіноче училище духовного відомства [165; 208] та звіт про стан 2-го Київського жіночого училища за 1901/1902 н.р. [175-178]. У цих джерелах відображене прихильне ставлення вищого державно-церковного керівництва до освіти доньок духовенства і міститься фактичний матеріал про становище Київських духовних жіночих училищ.

Досить інформативну і цікаву групу опублікованих джерел становлять спогади про піклування духовно-навчальними закладами Київської єпархії Київських митрополитів, зокрема такого сподвижника освіти як митрополит Арсеній [184], щоденники митрополитів, зокрема про КДА митрополита Серапіона [183]. Ще більш детальне уявлення про духовно-навчальні заклади складають спогади їх вихованців [113; 223], зокрема, про Києво-Софійське духовне училище [197] та про навчання і виховання в Київській духовній семінарії [160; 159]. Позбавлені політико-ідеологічних оцінок, спогади випускників духовно-навчальних закладів Київської єпархії містять детальні описи умов навчання та побуту учнів, неупереджені і суб'єктивні характеристики викладачів та наставників, доповнюють загальну картину духовної освіти.

Особливе значення для розкриття мети даного дослідження мали опубліковані матеріали про випускників духовних училищ, які не вступили до духовної семінарії для продовження духовної освіти [151] та про постанову 20-го березня 1879 р. щодо вступу семінаристів до університетів [152]. Вони сприяли формуванню висновків про взаємозв'язки між сегментами системи духовної освіти.

Отож, опубліковані джерела разом з архівними матеріалами створили достатню джерельну базу для характеристики системи духовної освіти в Київській єпархії XIX - початку XX століття. Вони дали можливість з'ясувати обставини відкриття Київської Духовної Академії, Київської семінарії, 5-ти чоловічих духовних училищ, 2-х київських жіночих училищ духовного відомства і показати процес реформування їх відповідно до зміни суспільно-політичної обстановки в державі. Організаційно-правовими засадами

реформування духовно-навчальних закладів XIX - початку XX ст. були статути та доповнення до них. Інформація про створення та функціонування закладів духовної освіти, які складали єдину систему, керовану та фінансовану найвищим державно-церковним керівництвом, має джерельне підтвердження. І воно є достатнім для здійснення задекларованого дослідження.

1.3. Методологічні засади дослідження

У цьому підрозділі викладене теоретичне та методологічне підґрунтя здійсненого дослідження. Теоретичні засади – це застосовані у даній роботі наукові принципи, якими послуговувався автор для розкриття теми. А під методологічними засадами розумілася сукупність методів і прийомів, які застосовував автор для реконструкції історичних процесів, явищ і подій.

Використання принципу історизму зумовило розгляд подій, явищ і фактів у конкретно-історичних обставинах, у їх взаємозв'язку та взаємообумовленості. Тобто вивчення історичних явищ та подій здійснювалося з моменту появи чи створення, з відслідковуванням етапів еволюції – реформування і на основі нього трансформації. Розглядаючи духовно-навчальні заклади в Київській єпархії XIX – початку XX ст., автором на основі джерел реконструйовані передумови створення Київської духовної академії, семінарії, чотирьох духовних чоловічих училищ. У такій кількості духовні навчальні заклади мали задовольняти попит на духовну освіту православного духовенства єпархії. Але за інших конкретно-історичних обставин виникла потреба у відкритті ще одного чоловічого духовного училища і училища для дівчат духовного звання. Зміна суспільно-політичних умов, посилення асиміляційної політики державно-церковного керівництва в імперії зумовлювали превалювання на певних часових відтінках ліберальних чи консервативних тенденцій. У контексті теми дослідження, відображенням зміни внутрішньо-політичної векторності стало прийняття «ліберального» у 1869 р., «реакційного» у 1884 р., «компромісного» 1918 р. статутів духовних академій, якими визначались зміни в усій системі

духовної освіти. Тобто у конкретно-історичних умовах духовно-навчальні заклади функціонували відповідно до завдань державної освітянської політики.

Попри те, що кожен дослідницький текст є наслідком конструювання автора з його суб'єктивним баченням досліджуваних явищ та процесів, при написанні дисертації застосовано принцип об'єктивності. Так як він передбачає використання інформації у її справжньому змісті, то факти з джерельної бази не підбиралися під сконструйовану схему, а досліджувалися у їх множинності, різноманітності, сукупності. Джерела не підбиралися спеціально для формулювання висновків, а вивчалися усі наявні та доступні. Як наслідок, не усі аспекти дослідження мають однакове джерельне забезпечення, але інформація стосовно усіх їх наведена максимально об'єктивно.

Застосований у процесі дослідження принцип науковості націлив на визнання можливості пізнання події, процесу чи явища, віддалених в часі та просторі, при допомозі загальнонаукових та спеціально-історичних методів, шляхом реконструювання, аналізу та інтерпретування їх за законами логіки та обґрунтування суджень відповідними доказами.

Для реалізації поставленої мети дисертації використовувався принцип системності. Враховуючи, що предмет дослідження є багатогранним, дослідження здійснювалося комплексно, з урахуванням внутрішніх та зовнішніх чинників, які мали вплив, та із залученням широкого комплексу історичних джерел. Розглядаючи триступеневу систему духовної освіти в Київській єпархії, що була представлена трьома видами навчальних закладів - академією, семінарією, училищами, автор досліджував її в органічному зв'язку із загальнодержавною освітньою політикою. У тексті постійно акцентувалась увага на тому, що духовні навчальні заклади складали єдину систему, функціонування якої мало спільну мету, єдине керівництво, спільні організаційно-правові засади, внутрішні взаємозв'язки і взаємозалежність між ступеневим рівнем навчальних закладів, звітність та контроль, спільні джерела фінансування.

У дисертації перетинаються два напрями історичних досліджень – історія Православної церкви та мікроісторія. У першому – досліджувалась освітня політика державно-церковного керівництва, використовувались досягнення попередників у висвітлені історії Київської духовної академії, Київської семінарії, духовних училищ. А щодо другого, то мікроісторичний підхід дозволив деталізацію, перехід до мікроскопічного аналізу, об'єктами якого були незначні події, конкретні особи з їхнім освітнім та фаховим рівнем, що уможливлювало ширші узагальнення і висновки. Використовуючи таку особливість мікроісторії як «зменшення масштабу» дослідження, доводилось вдаватися до такої інтерпретативної практики як інтенсивна методика, «щільний опис».

Застосування мікроісторичного підходу уможливило реконструювання процесу створення та функціонування Черкаського духовного училища, що було абсолютною лакуною в історіографії духовної освіти.

Підготовка дисертації була неможливою без використання комплексу загально-історичних методів. Метод аналізу дозволив уявне розкладання цілих об'єктів на їх сегменти, тобто висвітлення функціонування системи духовної освіти через висвітлення діяльності окремо взятих навчальних закладів. І навпаки, за допомогою *синтезу* духовні навчальні заклади Київської єпархії розглядалися як цілісне явище. У дисертації використано метод *індукції*, тобто перехід від знання про окреме явище до загального. Наприклад інформація про казенне фінансування одного духовного училища уможливлювала підрахунки коштів для утримання інших аналогічних навчальних закладів. І навпаки, метод *дедукції*, сприяв узагальненню і формулюванню загальних висновків на основі достовірного знання про окремі явища. Використання *історико-генетичного* методу спонукало розглядати кожну проблему з моменту виникнення до кінця. Духовно-навчальні заклади Київської єпархії розглядалися від створення, упродовж їх розвитку, до ліквідації у нових суспільно-політичних умовах. *Історико-порівняльний* метод дозволив порівнювати статути духовних академій та нововведення в навчальний процес за кожним з них.

Основними категоріями дисертації є «система духовної освіти» та «трансформації». Першу з них розглянемо по частинах «система» і «духовна освіта». Послуговуючись терміном «система», автор з усіх існуючих визначень– порядок розташування та зв'язок частин; форма організації, будова чого-небудь; сукупність елементів, об'єднаних спільним призначенням; єдність закономірно розташованих та функціонуючих частин – схиляється до трактування, що це множина взаємопов'язаних частин, які утворюють ціле, взаємодіють між собою та із зовнішнім середовищем і підпорядковуються одній меті.

Духовна освіта – це освіта, здобута у духовних закладах освіти, які готують теологів, фахівців у галузі богослов'я. Духовні заклади освіти у XIX – на початку XX ст. – це училища (приходські та єпархіальні), духовні семінарії, духовні академії. Нижчий рівень освіти здобувався в училищах, середній – у семінаріях, вищий – в академіях. Метою духовної освіти була підготовка священно – та церковнослужителів, а також учителів/викладачів для навчальних закладів духовного відомства. Отож, під терміном «система духовної освіти» автор мав на увазі сукупність закладів трьох ступенів освіти, яка передбачала підпорядкування нижчих вищим: училища підпорядковувались семінарському Правлінню, а семінарія – Раді академії. Випускники училищ: здібніші вступали до семінарії, а інші виходили на службу у духовне відомство. Семінарія готувала до вступу до академії, до учительства у церковнопарафіяльних школах, чи до церковнослужіння. Випускники академії: здібніші і лояльніші здобували вчені ступені і займали викладацькі місця в академіях, семінаріях, училищах чи рукопокладалися в священники і займали вакантні місця священнослужителів. Тобто систему духовної освіти складали три, пов'язаних спільною метою, типи навчальних закладів.

Термін «трансформація» у дисертації використаний на означення змін, перетворень, появи нових явищ та властивостей. Трансформаційний процес, що визначає послідовну зміну станів, розглядався у дисертації як нововведення в систему духовної освіти, що зумовлювалися новими статутами та штатами

1808-1814 років, 1867 р., 1884 р. 1910 р. та тимчасовим статутом 1918 року. Часто вживаний у дисертації термін «Статут» застосовувався автором для означення обсягу правил, які регулювали правовий стан духовно-навчальних закладів, а також відносини, що були пов’язані з внутрішнім управлінням закладів духовної освіти.

Таким чином, у процесі підготовки дисертації застосовувалися такі принципи; історизму, об’єктивності, науковості, системності. Для реалізації мети дослідження автор послуговувався загально-історичними методами аналізу, синтезу, індукції, дедукції, історико-генетичним методом та історико-порівняльним. Застосування принципу історизму дозволило досліджувати освітні процеси в їхньому природному розвитку – у взаємозв’язку з політичними, соціальними та культурними обставинами доби, з урахуванням специфіки кожного періоду. Принцип системності забезпечив можливість розглядати духовну освіту як складову частину ширшої церковно-суспільної системи, що взаємодіяла з іншими сферами життя. Принцип об’єктивності передбачав опору на перевірені факти, критичне ставлення до джерел та уникнення апологетичних або упереджених оцінок. У дисертації перетинаються два напрями історичних досліджень – історія Православної церкви та мікроісторія.

Таким чином, у межах підрозділу було обґрунтовано, що всебічне і комплексне використання різних методологічних підходів та прийомів є необхідною умовою для адекватного відображення процесу становлення й розвитку системи духовної освіти Київської єпархії у досліджуваний період. Методологічна рефлексія дозволила забезпечити об'єктивність висновків і сформувати ґрунтовну базу для подальшого аналізу структурних та змістовних трансформацій духовної освіти.

Загальним висновком до першого розділу дисертації є констатація того, що основи історіографії духовної освіти в Київській єпархії XIX – початку XX ст. заклали професори та викладачі духовно-навчальних закладів, а також православне духовенство, дотичне до освітянської діяльності. Їх науковий

наробок, що опублікований у церковній періодичній пресі Київської єпархії 1860-х років – перших десятиліть XX ст. є вагомим і дорогоцінним скарбом української історії. Першими істориками духовно-навчальних закладів були підготовлені і ґрунтовні праці з історії окремих закладів духовної освіти. У радянський період історіографія духовної освіти розвитку не мала. А у пострадянський час продовжується дослідження історії освітянської діяльності Православної церкви в Київській єпархії XIX – початку XX століття. Наукові праці дослідників цього аспекту української історії суттєво прислужилися при написанні дисертації.

Виявлені і опрацьовані джерела історії духовно-навчальних закладів Київської єпархії XIX – початку XX склали досить повне уявлення про функціонування системи духовної освіти. Уміщуючи інформацію про окремі навчальні заклади духовного відомства, джерела уможливили накопичення матеріалу про функціонування усієї системи духовної освіти. Джерельна база виявилась достатньою для реалізації мети та завдань дослідження.

Методологічною основою роботи стало поєднання принципу історизму, та системного підходу. Принцип історизму забезпечив розгляд духовно-освітніх процесів у конкретному історичному контексті, в їх динаміці та взаємозв’язках із загальними суспільними трансформаціями. Системний підхід дозволив комплексно проаналізувати духовну освіту як цілісну підсистему церковно-адміністративної структури. Таким чином, комплексне залучення історіографічних напрацювань, різноманітної джерельної бази застосування сучасної методології дослідження – використання принципів та загально-історичних методів наукового аналізу – дало можливість підготувати цілісну роботу про систему духовної освіти в Київській єпархії та її функціонування упродовж XIX – перших десятиліть XX століття.

РОЗДІЛ 2
ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ДУХОВНОЇ ОСВІТИ НА ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ

2.1. Керівна структура та організаційні засади функціонування системи освіти духовного відомства

Формування системи духовної освіти на початку XIX ст. здійснювалось під безпосереднім керівництвом російського імператора. Іменним указом від 26 червня 1808 р. «Про удосконалення Духовних Училищ; про написання правил для утворення цих Училищ і складання капіталу для утримання духовенства. – З додаванням штатів Духовних Академій, Семінарій, Повітових і Приходських Училищ» він визначив завдання духовної освіти (Додатки Б, Б1, Б2). Наголошувалося, що виховання юнаків, які присвячують себе Церкві, на основі благоправ'я і християнського вчення заснованого, завжди визнавалося важливим предметом уваги уряду.

Здавна використовувались різні заходи для удосконалення духовних училищ і поліпшення життя духовенства. З метою розробки нових заходів 29 листопада 1807 р. імператор затвердив спеціальний Комітет. Після ознайомлення з доповіддю Комітету імператор зазначив: «…ми вважаємо, що пропозиції Комітету щодо влаштування такої справи, поступова реалізація їх, удосконалення і способи накопичення необхідних коштів для користі Церкви, поширення духовної освіти, є схвальними. Затверджуючи укладені Комітетом заходи і направляючи їх в Святійший Синод для належного виконання, наказуємо: 1. Для загального і вищого управління Духовними Училищами, створити при Святійшому Синоді особливу Комісію, під назвою «Комісія Духовних Училищ». Члени Комісії від Нас будуть призначені. 2. У цю Комісію Комітет з удосконалення Духовних Училищ передасть усі матеріали і відомості, які він використовував для розробки плану удосконалення

Духовних Училищ» [166, с. 368]. Усі подальші перетворення Комісія Духовних Училищ здійснювала за погодження з імператором.

Щодо ієрархії духовних навчальних закладів, то у поданій на розгляд імператором доповіді Комітету зазначалося, «що управління училищами передбачає чіткий зв'язок і взаємовідносини між вищими і нижчими, виходячи від Комісії духовних училищ до академій, а від них простягаються до самих останніх розрядів духовного виховання, маючи усі зручності єдності, і містять у собі достатньо способів єдиного нагляду за порядком навчання та фінансовою діяльністю» [166, с. 373]. Поділ навчальних закладів за віковою ознакою та обсягом отримуваних учнями знань у доповіді Комітету названо правильним. Духовні академії, поряд з науками граматичними, історичними та філософськими, розширять вивчення богословських наук і у такий спосіб завершуватимуть духовну освіту. Семінарії покликані готувати вступників до академій і служителів Церкви. Повітові училища дадуть можливість батькам, які забезпечували своїх дітей домашньою освітою, виховати дітей у благочесті і сформують вищий рівень освіти. А приходські училища дадуть освіту сиротам та бідним дітям, забравши їх під єдиний нагляд та контроль [166, с. 374]. У такий спосіб кожна вікова категорія отримуватиме певний рівень освіти.

Система духовної освіти в імперії формувалась як триступенева: вищу освіту давали духовні академії, середню – духовні семінарії, нижчу – повітові і приходські училища. У 1808 р. академій функціонувало 4, семінарій – 36, училищ – 1150 (310 – повітових і 840 приходських). Найдавнішою на території російської імперії була С.-Петербурзька духовна академія (1721 р.), Московська до реформування у 1814 р. діяла з 1742 р. як Троїцька Лаврська духовна семінарія, Казанська духовна академія існувала з 1797 р. Академія в Києві як світський навчальний заклад функціонувала з 1632 р. як Києво-Могилянська. Вона була найдавнішим і тривалий час єдиним навчальним закладом, який давав вищу освіту. Формуючи систему духовної освіти, імперське керівництво уже в 1808 р. запланувало її реорганізацію в духовний

навчальний заклад. У 1808 р. імператор Олександр I (1801-1825 рр.) затвердив єдині штати для усіх чотирьох академій. Київська, Московська і Казанська мали ідентичний штат, а С.-Петербузький дещо відмінний.

Вищим органом церковно-державного управління РПЦ у 1721-1917 роках був Святійший Синод. Він діяв від імені імператора за посередництва обер-прокурора. Посада обер-прокурора була відкрита 11 травня 1722 р. і обіймали її світські чиновники, які призначалися імператором. Упродовж усього синодального періоду обер-прокурорами Св. Синоду були 34 особи, статус і обов'язки яких змінювалися. Спочатку обер-прокурор був представником російського монарха при Св. Синоді, а з 1836 р. він уже мав свою канцелярію і був зобов'язаний перебувати на засіданнях Св. Синоду, не будучи його членом. Та поступово вплив і роль обер-прокурора збільшувалась. Коли 1803 р. були засновані галузеві міністерства, то обер-прокурор не був зарахований до жодного з них і виділявся як окрема особа між Св. Синодом та імператором. У 1817-1824 рр. існувало міністерство духовних справ, яке відало усіма релігійними конфесіями, але це не зліквідувало посади обер-прокурора. З 1839 р. церковні справи були передані обер-прокурору Св. Синоду, який отримав права міністра у законодавчих та адміністративних справах церкви. Обер-прокурор у 1836-1855 роках Микола Олександрович Протасов перетворив Св. Синод на міністерство і виконавчий орган. Та кардинальна зміна статусу обер-прокурорської посади відбувалася за каденції Костянтина Петровича Побєдоносцева, який обіймав її упродовж 25-ти років (1880-1905 рр.). Призначений обер-прокурором Св. Синоду 24 квітня 1880 р., він 28 жовтня того ж року став членом Комітету міністрів держави [225, с. 276].

Обер-прокурор Св. Синоду щотижня звітувався перед імператором, а починаючи з 1884 р. К.П. Побєдоносцев складав річні звіти на основі звітів 63-х єпархій, Грузинського екзархату і Відомства військового та морського духовенства. «Всепідданий звіт обер-прокурора Святійшого Синоду К. Победоносцева щодо відомства православного сповідання за 1884р.», як усі

наступні звіти до 1916 р. включно, укладений за тематичним принципом. У звітах представлялася інформація про склад управління РПЦ та зміни в її ієрархії, про закони і постанови, прийняті по відомству православного сповідання упродовж звітного року, про діяльність духовенства щодо утвердження віри та благочестя серед народу, про церковнопарафіяльні школи, про діяльність православних місій, про боротьбу з церковним розколом, про монастирі, про церкви та парафіяльне духовенство, про відносини РПЦ з іншими одновірними церквами, про духовну літературу. І один з найбільших розділів звіту містив інформацію про духовно-навчальні заклади. До основного тексту кожного звіту додавалися «Відомості» зі статистичними даними про кількість церков, монастирів, парафіян, пожертвуваних і витрачених коштів, про кількість духовно-навчальних закладів, кількість учнів у них, про випускників, про кількість прийнятих на навчання і звільнених тощо.

У річних звітах обер-прокурора Св. Синоду щодо відомства православного сповідання приблизно третя частина основного тексту присвячувалась функціонуванню системи духовної освіти. Підтвердженням тому слугують прості математичні підрахунки, які виглядають так:

№	Всеподдан-ий звіт за роки:	Назва розділу про освіту	К-ть сторінок основного тексту звіту	Питома вага тексту розділу про освіту (у %)
1.	1884	Духовно-навчальні заклади	361	12,7 %
2.	1886	Стан духовної освіти	237	24,0 %
3.	1888-1889	Духовна освіта	467	21, 4 %
4.	1890-1891	Духовна освіта	511	26,0 %
5.	1892-1893	Духовна освіта	598	25,3 %
6.	1894-1895	Духовна освіта	426	30,1 %
7.	1896-1897	Духовна освіта	278	35, 9 %
8.	1898	Духовна освіта	190	25,7 %

9.	1899	Духовно-навчальні заклади	271	35,0 %
10.	1900	Духовно-навчальні заклади	385	28, 7 %
11.	1901	Духовно-навчальні заклади	337	32,0 %
12.	1902	Духовно-навчальні заклади	315	34,2%
13.	1910	Духовно-навчальні заклади	337	40,0 %
14.	1911-1912	Духовно-навчальні заклади	335	26,7 %
15.	1914	Духовно-навчальні заклади	323	34,0 %

До основного тексту кожного звіту додавались ще «Відомості», які містили статичні дані про кількість навчальних закладів духовного відомства, про динаміку учнівського контингенту та викладацького складу, про бібліотечний фонд духовно-навчальних закладів.

Такий формальний показник як обсяг тексту звіту, який відводився питанням освітньої діяльності церкви, свідчить про місце системи освіти в духовному відомстві. До того ж, звіти обер-прокурорів Св. Синоду по відомству православного сповідання свідчать про уніфікацію системи освіти, керівництво якою здійснювалось з одного центру і загальними директивами.

Звіти обер-прокурорів Св. Синоду імператору містили кілька блоків інформації, зокрема, такі: 1) керівні настанови для духовно-навчальних закладів, 2) зворотна інформація про функціонування освітніх закладів загалом, повідомлення про фінансовий бік функціонування духовно-навчальних закладів. Умовно виділений перший блок інформації містив, наприклад, таке: статути і штати духовних академій, семінарій та училищ [124, с. 7-13], новий статут жіночих єпархіальних училищ 1901 р. [134, с. 260-265], введення нового статуту духовних академій у 1910 р. [136, с. 193-195], розпорядження від 12 липня 1913 р. про нові оклади утримання і пенсій службовців в духовних семінаріях і училищах [138, с. 217-218]; розпорядження щодо викладацького корпусу, як то: про обрання на посади в жіночих навчальних закладах відомства імператриці Марії, про заміщення в Західних губерніях посад особами православного сповідання виключно росіянами за походженням [125, с.53-57], про збільшення оплати утримання та пенсій службовцям в духовно-навчальних закладах [129, с.

338-343], про надання прав державної служби наглядачам за вихованцями в духовних семінаріях та училищах [136, с. 311-312], про затвердження штату жіночих училищ духовного відомства у 1902 р. [135, с. 238-240]. До цього блоку інформації звітів відносяться розпорядження Св. Синоду про запровадження в духовно-навчальних закладах нових навчальних предметів: про обов'язкове вивчення єврейської мови студентами перших курсів духовних академій (1888-1889 рр.) [126, с. 293-294], запровадження викладання садівництва та городництва в духовних училищах (1890-1891 рр.) [127, с. 367-369], про введення наук історії і розгляду західних сповідань, історії та викриття російського розколу в перелік обов'язкових предметів академічної освіти [130, с. 186-188], про викладання в духовних семінаріях та училищах медицини та гігієни, іконопису і малювання, навчання ремеслам, садівництву, бджільництву та городництву (1901 р.) [134, с. 248-256], про викладання в жіночих єпархіальних училищах рукоділля, малювання, домоводства (1902 р.) [138, с. 221-233], про практичний характер постановки викладання церковно-практичних предметів, викладання медицини та гігієни, іконопису, живопису, малювання, музики, гімнастики, бджільництва, квітникарства, ремесел (1910 р.) [136, с. 209-220], про порядок викладання дидактики в духовно-навчальних закладах (1911-1912 рр.) [138, с. 280-282].

Умовно другим умовним блоком інформації звітів обер-прокурорів Св. Синоду по відомству православного сповідання виділяються донесення: про структурні зміни в системі духовної освіти, як то: розділення Київського жіночого училища на два училища і про впровадження в них статуту єпархіальних жіночих училищ (1892-1893 рр.) [128, с. 482-484], про перетворення жіночих училищ у 3-класних на 6-класні (1902 р.) [135, с. 225], про закриття Богуславського чоловічого духовного училища [135, с. 240]; про проведені заходи щодо вивищення виховної частини в духовних академіях (1888-1889 рр.) [126, с. 290-293], щодо покращення релігійно-морального виховання в духовно-навчальних закладах [126, с. 281-286], щодо обмеження доступу в духовні академії тим випускникам духовних семінарій, які не

відзначаються високими моральними якостями (1890-1891 рр.) [127, с. 356-359], щодо підвищення успіхів вихованців духовних училищу вивченні церковнослов'янської мови, умов допущення до повторного складання екзаменів, змін порядку визначення балів за навчання та виховання, порядку призначення учителів духовного співу і правопису в духовні училища (1890-1891 рр.) [127, с. 369-378]. До даного блоку інформації звітів відносяться данні про виділення коштів для духовно-навчальних закладів та їх використання. Це була узагальнена інформація, як наприклад: кошти утримання духовно-навчальних закладів за 1888 і 1889 роки [126, с. 324-326], чи звіти про фінансування окремих навчальних закладів, наприклад: про збільшення коштів на утримання будинків Київської і Казанської духовних академій [126, с. 326-327]. До цього сегменту текстів звітів відноситься інформація про результати ревізій духовно-навчальних закладів [138, с. 235-239, 240], про стипендії [126, с. 328-334], про присудження грошових премій за кращі наукові роботи учнів та викладачів [138, с. 206-207].

У звітах обер-прокурора Св. Синоду міститься інформація про паломницькі поїздки учнів духовно-навчальних закладів, про екскурсії, зразкові початкові школи при семінаріях та єпархіальних духовних училищах, про підготовчі класи при духовних училищах, про матеріальне забезпечення викладацького корпусу, про культурно-освітні заклади при навчальних закладах духовного відомства, наприклад, про Церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії [134, с. 243-246], про проведення різноманітних читань з приводу історичних дат, про відвідування навчальних закладів високопосадовцями, про урочистості з нагоди випусків, про окремі духовно-навчальні заклади. Основні тексти звітів доповнювалися додатковими відомостями, які містили статистичну інформацію.

Аналіз звітів обер-прокурорів Св. Синоду щодо відомства православного сповідання переконливо свідчить, що провадження освітньої діяльності було важливою складовою частиною діяльності РПЦ. Представлена у звітах інформація про функціонування духовно-навчальних закладів показує, що

система духовної освіти перебувала під всеохоплюючим контролем Св. Синоду та вищої державної влади.

Св. Синод здійснював загальне керівництво Православною церквою, а безпосередньо для керівництва духовно-навчальними закладами на початку XIX ст. були сформовані спеціальні інституції. Так, 29 листопада 1807 р. за поданням відомого в Росії державного діяча князя О.М. Голіцина (1773-1844 рр.), який у 1816-1824 рр. виконував обов'язки обер-прокурора Св. Синоду, імператор затвердив Комітет з вдосконалення духовних училищ. Завданням Комітету було напрацювання питань стосовно реформування духовної школи і поліпшення становища парафіяльного духовенства. Склад Комітету був таким: сам князь Олександр Голіцин; громадський та державний діяч граф Михайло Сперанський (1772-1839 рр.); Новгородський митрополит Амвросій (Подобєдов); Єпископ Калузький Феофілакт (Русанов); обер-священник армії і флоту з 20 липня 1807 до 1826 р. Іван Дєржавін (1756-1826 рр.); духовник імператора Олександра I Сергій Краснопєвков (1744-1808 рр.); синодальний обер-секретар А. Данілов. Необхідність створення Комітету почала увиразнюватись ще в 1803 р., коли наприкінці року обер-секретар синодальної канцелярії Г. Журіхін, який завідував діловодством освітньої сфери, почав збирати детальні відомості про заходи Духовного відомства в галузі духовної освіти і про стан діючих навчальних закладів. У нього накопичилась велика кількість матеріалу, який потім слугував основою для всіх проєктів реформ духовних шкіл. На основі систематизованого матеріалу Г. Журіхін склав детальну доповідну записку для князя О.М. Голіцина, у якій висловив думку про доцільність порушення клопотання стосовно збільшення фінансування духовних шкіл. Записка починалась довідкою про мету і час створення духовних шкіл, далі описувався навчальний процес в них, конкретними показниками ілюструвалась користь від навчальних закладів, подавалась статистика фінансування і кількості учнів, наводились порівняння між матеріальним становищем духовних шкіл і шкіл міністерства народної освіти, робився умотивований висновок про недостатність коштів для утримання наявних шкіл та подальшого їх кількісного і якісного зростання.

Результатом розгляду такої ґрунтовної і детальної доповідної записки було монарше розпорядження Св. Синодові від 28 листопада 1804 р. про підготовку положення щодо поліпшення утримання духовних училищ. У відповідь на таке розпорядження, Св. Синод 5 грудня 1804 р. ухвалив рішення про збір та розгляд детальних відомостей про фінансово-економічне становище усіх духовних шкіл і на основі них підготувати реформу академій – тоді діяли Київська Академія і з 1721 р. Слов'янська школа, у 1797-1809 рр. – Олександро-Невська академія. Для цього митрополиту Амвросію було доручено поцікавитись баченням реформ деяких єпархіальних преосвященних і укласти відповідний проєкт. Думка про укладення проєкту реформи була висловлена префектом (заступником ректора) Олександро-Невської академії Євгенієм Болховітіновим (1800-1804 рр.) і митрополитом Амвросієм доведена до відома Св. Синоду. Проєкт реформи Євгеній Болховітінов підготував до березня 1805 р.

У проєкті Євгенія Болховітінова, тоді вже Вікарного єпископа Новгородського (1804-1808 рр.), було дві частини. Перша – відтворювала журнальну записку, що була подана до Синоду, з додаванням до неї висновків про недоліки духовних шкіл в матеріальній та навчальній сферах. А друга частина містила коротку схему нового влаштування академій та семінарій, яка наближала їх до міністерських закладів освіти за статутом 1804 р. Проєкт реформи Є. Болховітінова, в цілому, схвалили і Св. Синод, і імператор. Але так як він був складений схематично, то до впровадження його потрібно було детально розпрацювати. Це було доручено у тому ж 1805 р. Єпископу Могилівському Анастасію (Братановському), який помер 9 грудня 1806 р. і його робота не завершилась.

У 1806 р. у синодальній канцелярії укладався новий штатний розпис для навчальних закладів і збирались відомості про забезпечення церковних причтів. В очікуванні завершення такої роботи Св. Синод з 1807 р. подвоїв кількість коштів для духовних училищ. Тоді ж, у 1807 р. з'явився новий проєкт (невідомо, яке відношення до нього мав митрополит Анастасій), який, за своєю досконалістю змісту і викладу, перевершував усі попередні напрацювання. Він

називався «План», хоч частіше використовувалась така назва «Нарис правил про утворення духовних училищ і про утримання духовенства при церквах». Він поділявся на дві частини – про училища і про духовенство, але центральна ідея полягала в тому, що не можна поліпшувати становище духовенства без збільшення коштів на його освіту, що є взаємопов'язаним.

У першій частині «Нарису правил…» у п'яти розділах і статтях була детально визначена, відповідно до існуючих поглядів і реформи міністерства народної освіти, уся організація духовно-навчальної сфери: названі органи управління – Комісія духовних училищ, академічні і семінарські Правління, - їх взаємодія, типи закладів (академія, семінарія, повітове і приходське училища), навчальні дисципліни, умови прийому і утримання учнів, їх права, права і обов'язки викладачів та інших посадовців, заходи для стимулювання розвитку богословських наук та духовної літератури.

Друга частина складалася з двох розділів, у підрозділах яких визначені класи церков, заробітна плата церковних причтів, умови призначення духовенства на кращі місця служби.

Для остаточної розробки «Нарису правил…» і був створений Комітет з вдосконалення духовних училищ. Приписом від 29 листопада 1807 р. йому доручалося розглянути план і визначити кількість коштів, необхідних для його реалізації, і назвати джерела для таких коштів. Робота Комітету з розгляду плану полягала в тому, що ним спочатку встановлювались загальні підходи з фундаментальних питань, а вже потім ці підходи в якості критеріїв застосовувались при розгляді деталей плану. Перед розглядом плану була розглянута інформація про діючі духовно-навчальні заклади, їх матеріально-фінансове становище, користь їх для держави, а вже на основі цього сформульовані висновки про причини недостатнього їх забезпечення та упущення в їх роботі, які потрібно було взяти до уваги у процесі реформування духовної освіти. Висновки фіксували такі положення: 1) мета духовної освіти – ґрунтовне вивчення предметів, які дають знання з духовно-релігійної проблематики; 2) духовні навчальні заклади повинні мати окреме керівництво,

незалежне від світської освітньої сфери; 3) таке керівництво, виходячи з одного центру, повинне стосуватися усіх типів навчальних закладів; 4) училища повинні бути поділені у відповідності з потребами духовенства.

Стосовно другої частини «Нарису правил…», то фундаментальними основами реалізації завдань визначено такі: 1) збір духовенством плати за треби повинен бути замінений фіксованим грошовим утриманням; 2) місця при церквах повинні бути поділені на класи відповідно до прибутків церков; 3) класи поставлені у відповідність з рівнем освіти і поведінкою претендентів на місця служби. Перевірка відповідності таких завдань і положень «Нарису плану…» показала повну суголосність і взаємозв'язок. Тому Комітет схвалив і зміст, і редакцію обох частин плану. Підрахунок коштів для здійснення реформування за планом і пошуки способів їх отримання вимагали від Комітету продовження роботи, так як у його розпорядженні, окрім інформації про фінансово-господарський стан духовних шкіл, церков і притчів, що накопичився в його синодальній канцелярії, не було ніякого готового проєкту. Тому Комітет здійснив приблизні підрахунки потрібних коштів у максимальних показниках, щоб за потреби можна було їх оптимізувати.

Для визначення необхідної суми коштів для духовних навчальних закладів було взято до уваги кількість усіх училищ, у зв'язку з цим запропоновано згрупувати їх по округах, училища були розділені на розряди і кожному розряду складено приблизний штат. Сума для притчів визначена шляхом підрахунку кількості церков кожного з 4-х визначених планом класів і помножена на суму, встановлену тим же планом, для класів окладів.

У процесі пошуку джерел фінансування Комітет розглянув усі можливості і визнав найбільш оптимальними два способи: використання церковних прибутків і виплату постійних окладів з державної казни. До них був доданий ще й третій – створення спеціального фонду зі свічкових прибутків шляхом монополізації продажу церковних свічок. Як можливий, Комітет запропонував і четвертий спосіб: створення накопичувальної системи коштів. У зв'язку з цим пропонувалося: перших з початку реформи шість років частину церковних

прибутків, весь свічковий прибуток і частину казенного фінансування щорічно вносити в банк для формування капіталу. За розрахунками Комітету, упродовж шести років сформується недоторканий запас такого розміру, що щорічні банківські відсотки від його зберігання, разом із щорічними свічковими і церковними прибутками та виділеними казенними коштами, складуть ту суму коштів, яка буде достатньою для утримання духовно-навчальних закладів і близькою до тієї, яка необхідна для повного забезпечення духовенства (Додаток Б3).

План реформи і відповідні розрахунки Комітет подав на розгляд імператора, який зобов'язав державне казначейство проаналізувати фінансову частину планованих перетворень. Після відповідних перевірок та узгоджень 26 червня 1808 р. був затверджений план реформи і, замість ліквідованого Комітету, створена Комісія Духовних Училищ. «Нарис правил», як план реформи, був надісланий в академії та семінарії для виконання. Перша його частина і після прийняття училищних статутів ще тривалий час зберігала силу основного положення для функціонування системи духовної освіти.

Згідно реформи створювалася цілісна система духовно-навчального управління з власною організацією та поділом навчальних закладів за ступенями. Усі існуючі духовно-навчальні заклади були поділені на чотири розряди і взаємно підпорядковані від нижчих до вищих. Так, навчальними закладами, що давали вищу духовну освіту, були духовні академії. Вони і управляли навчальними округами. Розрядом нижче були духовні семінарії, які давали середній рівень духовної освіти і готували учнів до вступу до академій, чи до церковного служіння. До третього розряду були віднесені повітові духовні училища, які готували учнів до вступу до семінарій. І найнижчий, четвертий, розряд становили приходські духовні училища, які створювались як нижчі відділення повітових училищ. Відповідно до такої системи були спроектовані і училищні штати. Система духовно-навчальних закладів була єдиною для усієї держави: усі єпархії поділені на 4 округи, кожен під керівництвом відповідної

академії, у кожній єпархії планувалось відкрити одну семінарію, декілька повітових і приходських училищ.

Комісія Духовних Училищ діяла з 1808 до 1839 року. А з 1839 р. керівництво системою духовної освіти здійснювало Духовно-Навчальне управління (1839-1867 рр.).

Наступним керівником органом духовно-навчальних закладів імперії Навчальний Комітет при Св. Синоді. Ініціатором його створення був обер-прокурор Св. Синоду у 1865 – 1880-х роках Дмитро Андрійович Толстой (1823-1889 рр.).

Очоливши Св. Синод, Д.А. Толстой провів нову реформу системи духовної освіти. Першим кроком до її початку було активне клопотання Д. Толстого у 1866 р. перед імператором про виділення з державного казначейства щорічної допомоги в 1,5 млн. руб. для духовно-навчальних закладів. Як тільки імператор дозволив виділити духовному відомству такі кошти, Д. Толстой запропонував Св. Синоду сформувати спеціальний Комітет для розроблення нових статутів навчальних закладів [164, с. 52-57].

Створений 19 березня 1866 р. Комітет очолив Київський митрополит Арсеній (Москвін) (1860-1876 рр.), який був членом Св. Синоду, але більшу роль у ньому відігравав єпископ Нижегородський Нектарій [158, с. 233]. Наприкінці 1866 р. Комітет ознайомив Св. Синод з проєктами нових статутів духовних семінарії і духовних училищ. Після деяких виправлень, внесених Московським митрополитом Філаретом (Дроздовим), тексти статутів Д.А.Толстой передав на розгляд імператора, який затвердив їх 14 травня 1867 року [213].

Одночасно з поданням імператору проєктів статутів обер-прокурор Св. Синоду Д.А. Толстой висловив міркування про те, що існуюче Духовно-Навчальне управління є виконавчою інституцією і не відповідає вимогам нової реформи. Свою думку він обґрунтовував тим, що воно не бере участі в обговоренні питань освіти, воно збирає інформацію від академічних конференцій і надає її Св. Синодові. Воно не забезпечує ні єдності, ні послідовності напряму і удосконалення духовної освіти так як саме не ухвалює

ніяких рішень. Тому Д. Толстой пропонував створити таку інституцію, яка б сама могла обговорювати освітянські питання, займаючись цим фахово і постійно, а результати своїх обговорень представляти на затвердження Св. Синоду. І яка, разом з тим, могла б проводити ревізії замість членів Правління академій. Разом з аргументами про необхідність ліквідації Духовно-Навчального управління, Д. Толстой представив положення про нову інституцію – Навчальний Комітет. Окремим монаршим рішенням у той самий день – 14 травня 1867 р. був затверджений Навчальний Комітет при Св. Синоді.

Навчальний Комітет був сформований на колегіальній основі: голова призначався з духовенства, а 9 його членів - з осіб духовних і світських. Шестеро з членів Комітету працювали на постійній основі; а троє посилалися ревізорами в духовно-навчальні заклади. Усі питання повинні були вирішуватись голосуванням і ухвалювалися більшістю голосів. Самостійної сили рішення Комітету не мали, так як він був допоміжним органом Св. Синоду. За початковим задумом, свої міркування і рекомендації Комітет повинен був через обер-прокурора передавати до Св. Синоду.

Навчальному Комітету доручалось відання усіма аспектами функціонування духовно-навчальних закладів. Йому повністю ввірялися духовні семінарії та духовні училища (чоловічі і жіночі). Він відав питаннями впровадження нових статутів навчальних закладів, визначенням шляхів їх удосконалення, розробляв програми навчальних предметів в семінаріях та духовних училищах, готував навчальні посібники для них, підбирав книги та періодичні видання для користування в навчальних закладах. Комітет збирав річні звіти про стан навчальних закладів, звіти ревізорів, розробляв форми звітів, формулював питання і пропозиції для поліпшення роботи навчальних закладів. У його компетенції перебувала навчально-виховна діяльність семінарії та училищ. Питання фінансово-господарського характеру Комітету не стосувалися, так як ще 1864 р., у процесі упорядкування державної звітності, відання коштами духовно-навчального відомства було передане Господарському управлінню при Св. Синоді.

Особовий склад Навчального Комітету у наступні роки змінювався, а першим головою був призначений протоієрей Йосип Васильович Васільєв – настоятель посольської церкви в Парижі, який помер у 1881 р. Після нього головував протоієрей Олексій Іванович Парвов, колишній викладач церковного права в Імператорському училищі правознавства, який помер у 1897 році. Його наступником став протоієрей Петро Олексійович Смирнов, колишній бакалавр Московської Академії, магістр богослов'я, який був широковідомий як автор книг і навчальних посібників (помер у 1907 р.). А з 1905 р. головою Комітету призначено доктора церковної історії єпископа Новгородського і члена Св. Синоду Арсенія (Стадницького), який з 1907 р. був і членом Держради. З вересня 1907 р. Комітет очолював заслужений ординарний професор Томського університету, доктор церковної історії, професор богослів'я жіночого педагогічного інституту в С.-Петербурзі і настоятель церкви при цьому, протоієрей Дмитрій Никанорович Бєліков.

З членів Комітету найвидатнішими були: архімадрит Хрисанф (Ретінцев), автор праці «Релігії стародавнього світу»; архімадрит Борис (Плотніков), ректор С.-Петербурзької духовної академії; протоієрей І.В. Толмачев, голова Училищної Ради при Св. Синоді; протоієрей Д.П. Соколов, автор навчальних посібників з гомілетики; протоієрей А.А. Лебедєва, автор підручника з Священної історії.

Із світських осіб членами Комітету у різний час були: професор С.-Петербурзької духовної академії І.А. Чистович; ректор С.-Петербурзького Історико-філологічного інституту К.В. Кедров.

У діяльності Навчального Комітету при Св. Синоді виділяється два періоди: 1) 1867 до 1884 р., коли реалізовувалась реформа 1867 р. і 2) після 1884 р. – період дії нових навчальних статутів. Перший період, у відповідністю з реформою 1867 р., мав такі характерні риси: значна самостійність місцевих Правлінь духовно-навчальних закладів; система виборів керівників та наставників; участь єпархіального духовенства у функціонуванні навчальних закладів; перевага загальноосвітніх дисциплін в семінаріях та училищах;

вивчення багатьох класичних мов та математичних дисциплін; викладання богословських дисциплін у двох останніх класах семінарій. Другий період характерний зміною пріоритетів новими статутами 1884 р. Була відмінена виборність і запроваджене призначення посадовців навчальних закладів, Правління духовно-навчальних закладів підпорядковувалися єпархіальним архієреям, обмеження прав з'їздів духовенства, скорочення загальноосвітнього курсу шляхом зменшення кількості стародавніх мов, скорочення програм з математики і відміна обов'язкового вивчення нових мов, перенесення частини богословських наук з останніх класів семінарій у нижчі, що зумовило збільшення релігійного сегменту освітньому процесі. Такі зміни Навчальний Комітет вводив у практику.

Практична діяльність Навчального Комітету реалізовувалась у таких напрямках. Першим з них – це запровадження статутів семінарій і духовних училищ 1867 р. Реформування навчальних закладів здійснювалось поступово: спочатку в них посилались ревізори, які доставляли в Комітет відомості про придатність адміністрації та навчального персоналу до перетворень. Кількість ревізорів у 1871 р. збільшили ще двома, так як їх робота була складною та відповідальною. У перший рік реформування було запроваджено нові статути тільки в 11-ти семінаріях та 40-а духовних училищах.

Запровадження нових статутів 1867 р. вимагало копіткої пояснювальної роботи, чим і займався Навчальний Комітет. Для уніфікації і полегшення такої роботи у 1870 р. був видрукуваний збірник постанов для духовно-навчальних закладів, який 1875 р. перевидано з додатковими розпорядженнями. Коли почали запроваджуватись статути 1884 р., то пояснень потрібно було ще більше і тому для керівництва навчальними закладами Навчальний Комітет видрукував у 1887 р. новий збірник постанов Св. Синоду. А з 1888 р. усі сенатські уточнення і пояснення стосовно духовно-навчальних закладів друкувалися в «Циркулярах по духовно-навчальному відомству».

Окрім пояснювальної та організаторської роботи, другим напрямом діяльності Навчального Комітету була реорганізація навчальної частини

духовно-навчальних закладів. Він реалізовувався у такому: складання програм, методичних вказівок для викладання навчальних предметів, вибір підручників і навчальних посібників, книг для читання, введення нових предметів, визначення нових штатів навчальних закладів. Навчальний Комітет складав програми для семінарій і духовних училищ у 1867-1868 рр. та у 1884-1885 рр. І у першому, і у другому випадку залучалися досвідчені викладачі семінарій та училищ, а також – професори з академій. Розроблені ними навчальні плани були основою для розробки Комітетом програм, які містили методичні рекомендації щодо прийомів викладання. Особливо затребувані були вказівки щодо викладання грецької та латинської мов, які Навчальний Комітет підготував у 1874 р., а також про порядок проведення письмових робіт, викладання російської, церковнослов'янської мови та словесності. Навчальний Комітет проводив конкурси на кращі посібники і підручники. Надіслані на конкурс, вони розглядались і виправлялись Комітетом, затверджувались Св. Синодом, а вже потім рекомендувались до застосування. Деякі підручники та посібники укладались членами Навчального Комітету, як наприклад: посібник з психології І.А. Чистовича, підручник з грецької мови М.Х. Григоревського, підручник з дидактики С.І. Миропольського, з практичних настанов для пастирів П.І. Нечаєва.

Вибір та рекомендування книг для духовно-навчальних закладів входив у другий напрямок діяльності Навчального Комітету. Повідомлення про схвалені та рекомендовані книги спочатку друкувалися в «Церковному Віснику» разом з рецензіями на них. А з 1877 р. почали готувати окремі збірники з такою назвою: «Сборник отзывов Учебного Комитета о сочинениях, одобренных для учебных заведений духовного и других ведомств». З 1889 р. повідомлення про розглянуті Навчальним Комітетом книги періодично оголошувалися в офіційному синодальному органі «Церковные ведомости» і в «Циркулярах» для духовно-церковного відомства.

У затвердженні програми для семінарії та училищ Навчальний Комітет, з різних причин, вносив зміни. Так, 1904 р. московське Товариство лікарів імені

Миколи Пирогова запропонувало поширювати медичні знання в навчальних закладах духовного відомства. Навчальний Комітет дозволив ввести у семінарську програму такий навчальний предмет як початкові відомості з медицини. А ще раніше, у 1891 р., за клопотанням міністерства державного майна, в навчальний курс були введені заняття з садівництва та городництва.

У розпал революційних подій 1905-1907 рр., під тиском демократичних сил суспільства були проведені зміни у напрямі збільшення світського сегменту в духовній освіті. У 1906 р. Навчальний Комітет вніс деякі зміни в навчальні програми семінарій та училищ. Зокрема, була збільшена кількість уроків зі словесності, з історії літератури, філософських та фізико-математичних дисциплін. І, водночас, зменшена кількість часу на вивчення класичних мов. У семінарський курс уведені тригонометрія і космографія, а в училищний курс – історія, природознавство і креслення. У семінарській програмі відмінене вивчення біблейської історії, як окремого навчального предмета. З подання Навчального Комітету, такі зміни були погоджені Св. Синодом і затверджені імператором 3 вересня 1906 року.

Окрім навчального процесу, Навчальний Комітет при Св. Синоді здійснював загальне керівництво і виховною роботою в семінаріях та духовних училищах. Він зібрав інформацію про поведінку семінаристів та учнів, про форми та методи впливу на них, про заходи виховного впливу, про критерії оцінки звільнення з навчальних закладів, про діяльність інспекторів семінарій та доглядачів училищ, на основі якої були укладені рекомендації для ведення виховної роботи. Вони були видрукувані двома книгами: у 1871 р. – збірник матеріалів для ведення виховної роботи в духовних семінаріях і у 1874 р. – рекомендації для провадження виховної роботи в духовних училищах. Роботу Навчального Комітету схвалив і затвердив Св. Синод. У 1881, 1883 і 1888 роках принципи виховної роботи переглядалися з метою утвердження у вихованців духовних шкіл поваги до церковних уставів і священнодійства.

У 1906 р. Навчальний Комітет зобов’язав Правління семінарій і духовних училищ висловити свої міркування щодо внесення змін в організацію виховної

роботи. На основі надісланої з навчальних закладів інформації Комітет уклав правила ведення виховної роботи, які були затверджені Св. Синодом визначенням від 2-29 липня 1908 р., і які надіслані в навчальні заклади духовного відомства для неухильного виконання.

З часом у Навчального Комітету з'явились нові функції. Перша з них така: за його поданнями Св. Синоду або за доповідями обер-прокурору Св. Синоду призначалися керівники, викладачі і вихователі (помічники інспектора) семінарій та духовних училищ. А тому Комітет збирав інформацію про вакантні посади, про випускників духовних навчальних закладів, у першу чергу, духовних академій. А інша нова функція – це розгляд апеляцій учнів чи їх батьків стосовно рішень Правлінь семінарій та училищ про звільнення з навчальних закладів, а також – прохання про продовження здобування духовної освіти.

Стосовно духовних академій, то на час створення Навчального Комітету їхні справи не були у полі його компетенції. Та Св. Синод окремою ухвалою у 1867 р. делегував Комітетові розгляд і затвердження постанов академічних Конференцій про присвоєння випускникам учених ступенів. Але статут академій 1884 р. цю функцію передав Правлінню академії, відібравши її в Навчального Комітету. За постановою Св. Синоду від 1869 р. Навчальному Комітету доручалось обговорення справ і питань навчально-виховного і адміністративного характеру у функціонуванні духовних академій, як і інших духовних навчальних закладів. А ще Комітет розглядав річні звіти про стан духовних академій, звіти екзаменаційних комісій про результати вступних випробувань в академіях, справи про зарахування кращих семінаристів на навчання та казенне утримання в академіях.

Навчальному Комітетові при Св. Синоді були підпорядковані і жіночі єпархіальні училища. Він уклав їхній статут, затверджений імператором у 1868 р. [214], навчальні програми, видавав розпорядження, які визначали навчальну, виховну, адміністративну та господарсько-фінансову діяльність. Контроль за ними Комітет здійснював шляхом ревізій, звітів ревізорів та річних звітів. На

хвилі революційного піднесення 5 вересня 1907 р. Св. Синод затвердив підготовлені Навчальним Комітетом зміни до навчальної програми, які стосувалися збільшення світських і прикладних навчальних дисциплін. Були введені нові предмети – алгебра, природознавство і креслення, а також збільшена кількість предметів з історії російської літератури, геометрії, громадянської історії, фізики, дидактики. І у той самий час, зменшено кількість уроків з географії, Закону Божого, правопису. У зв'язку з такими змінами, були укладені і затверджені нові підручники та навчальні посібники, а існуючі – доповнені новими методичними вказівками та рекомендаціями.

З метою розширення педагогічної підготовки вихованок єпархіальних жіночих училищ, Навчальний Комітет підготував Положення про VII додатковий педагогічний клас, яке було стверджене монаршою волею 1 жовтня 1907 року. Програма педагогічного класу була розрахована на 1 чи 2 роки (де є такі можливості) і передбачала викладання тих самих предметів, що й у попередніх шести класах, окрім теорії словесності, малювання, креслення і рукоділля. Замість них викладалися нові предмети – педагогічна психологія, історія педагогіки, логіка, історія зарубіжної літератури, гігієна. Дидактика була поділена на два самостійні предмети: методика російської мови з церковнослов'янською і методика арифметики. За задумом Навчального Комітету, другий навчальний курс VII додаткового класу поділявся на два відділення: словесно-історичне та фізико-математичне. Це робилося з метою підготовки учительок для нижчих класів єпархіальних жіночих училищ та церковно-учительських шкіл, а також – вихователь ок для єпархіальних училищ.

Щодо відношення Навчального Комітету до світських навчальних закладів, то за дорученням Св. Синоду він укладав програми викладання в них Закону Божого. У 1880 і 1884 роках розглядались програми цього навчального предмета для навчальних закладів міністерства народної освіти і для початкових училищ, а в 1891 р. – для ремісничих і нижчих технічних училищ.

У віданні Навчального Комітету було і таке важливе питання для розвитку богословської науки, як відзначення грошовими преміями кращих науковців. У

1883 р. він розробив положення про Макаріївську премію, яка присуджувалась за кращі наукові дослідження, а в 1884 р. вже був проведений конкурс і премія присуджена архімадриту Сергію (Соколову), пізніше – єпископу Чернігівському за наукове дослідження про відношення до протестантів у XVI – XVII ст. Упродовж 1880-х – першого десятиліття XX ст. відбулось 13 присуджень премії. Макаріївська премія присуджувалась і за кращий підручних (500 руб.) та кращий посібник (250 руб.) з семінарських та училищних предметів.

Широкі повноваження Навчального Комітету та великий обсяг інформації (звіти ревізорів, річні звіти про діяльність навчальних закладів), яку потрібно було систематизувати та узагальнити, зумовили необхідність створення 18 червня 1909 р. Довідково-статистичного відділу при ньому. Завданням нового відділу був збір та опрацювання довідково-статистичних відомостей про функціонування усіх духовно-навчальних закладів. Найбільше уваги приділялося особовому складу службовців закладів духовного відомства: систематизувались відомості про освіту, про місця служби, про посади і нагороди, про науково-літературну, педагогічну, громадсько-політичну діяльність. Статистика велася і про учнів та випускників духовно-навчальних закладів: збиралися відомості про походження учнів, результати їхнього навчання, поведінку та благонадійність, працевлаштування [167, с. 287-288; 1351-1353].

Таким чином, наведений у підрозділі матеріал показує, що духовна освіта перебувала під пильною увагою найвищого державно-церковного керівництва російської імперії. Визначення її мети імператором зумовило створення чіткої системи керівництва освітою духовенства. Вищим органом церковно-державного управління РПЦ був Св. Синод. Обер-прокурору з 1839 р. були передані усі церковні справи священого Св. Синоду. Як видно з «всепідданійших звітів» обер-прокурора імператору, найбільше інформації в них було про створення та забезпечення функціонування духовно-навчальних закладів.

З 1804 р. почалася підготовка духовно-освітньої реформи, для чого був створений Комітет для вдосконалення духовних училищ. Робота над проєктами

реформування мала логічне завершення в укладеному 1807 р. «Нарисі правил про утворення духовних училищ і про утримання духовенства при церквах». У ньому був представлений розпис організації духовно-навчальної сфери: визначена мета духовної освіти і створене керівництво навчальними закладами духовного відомства.

У 1808 р. був затверджений план реформи і для його реалізації створено Комісію Духовних училищ, яка діяла до 1839 р. За реформою створювалась цілісна система управління навчальними закладами різних розрядів. Подальші структурні зміни проявилися у створенні і функціонуванні у 1839-1867 роках Духовно-Навчального управління, а після нього – Навчального Комітету при Св. Синоді. Практика функціонування духовно-навчальних закладів вимагала подальшого реформування і у 1866 р. створено Комітет для розроблення нових статутів навчальних закладів, який очолив Київський митрополит Арсеній (Москвін). У 1867 р. створено Навчальний Комітет при Св. Синоді, який керував перетворенням у духовно-навчальних закладах за статутом 1867 року.

Новий поворот у державній освітній політиці 1880-х років спричинив до укладення Навчальним Комітетом статуту академій і училищ 1884 р., за яким відмінялася виборність керівників духовно-навчальних закладів, Правління підпорядковувалось митрополитові, обмежувалась участь духовенства (через окружні з'їзди) в освітній сфері, збільшувався сегмент богословських навчальних дисциплін за рахунок зменшення світських, встановлювався всеосяжний контроль за навчальним процесом та вихованням у закладах духовної освіти. Деяка лібералізація мала місце у 1905-1907 роках, але у 1909 р. при Навчальному Комітетові було створено Довідково-статистичний відділ, робота якого сприяла посиленню контролю за системою духовної освіти.

2.2. Фінансове забезпечення духовно-навчальних закладів

Імператорський указ від 26 червня 1808 р. про удосконалення духовних училищ доповнювався штатом для усіх типів навчальних закладів. Штат

визначав кількість викладачів і учнів з коштами на їх утримання, назви посад керівного та допоміжного персоналу з посадовими окладами, витрати на функціонування навчального закладу. За штатом 1808 р. у духовних академіях затверджено по 6 посад професорів і по 12 – бакалаврів. Посадові оклади у Київській, Московській і Казанській академіях були однаковими, а у С.-Петербурзькій вищі (Додаток Б). Професорам та бакалаврам встановлена додаткова плата за виконання обов'язків ректора (по 500 руб. в усіх чотирьох академіях), секретаря Правління академії (400 руб. у кожній з чотирьох академій) і двох діловодів при ньому (по 200 руб. кожному в усіх академіях), цензора книгодрукування (по 450 руб.), інспектора казенних студентів (по 400 руб.), бібліотекаря (по 400 руб.). За штатом, бібліотекарю передбачався помічник з числа студентів з оплатою 200 руб. на рік. На бібліотеку кожної академії виділялося 750 руб. на рік. Штатна платня лікарю теж була однаковою для усіх академій – 500 руб. на рік, а от на лікарню в С.-Петербурзькій академії виділялось на 100 руб. більше проти 500 руб. на кожну іншу академію. Кількість коштів для відряджень, на канцелярські товари, на періодичну пресу теж була однаковою для академій. А от на утримання будівель, опалення, освітлення, на прислугу С.-Петербурзькій академії виділялось 10000 руб. на рік, а іншим академіям по 7000 рублів. Різнились штатні суми і в оплаті професорів та бакалаврів академій. Відмінність була і у штатних сумах на утримання студентів. Штат передбачав по 200 студентів у кожній академії, але на утримання одного в С.-Петербурзькій академії передбачено 150 руб., а у Київській, Московській і Казанській – по 125 руб. на кожного студента на рік. Загальна штатна сума для кожної з трьох урівнених у коштах академій складала 55800 руб, а для С.-Петербурзької – 67000 рублів. Штатне річне утримання чотирьох академій становило 234400 руб. на рік.

У 1808 р. були затверджені штати 36-ти духовних семінарій, поділених на 3 розряди. Семінарії українських губерній – Київської, Катеринославської, Чернігівської, Подільської, Полтавської, Волинської і Слобідсько-Української – віднесено до 3-го розряду. У 1-му розряді було 8 семінарій, у 2-му – 12, а у 3-му

– 16. Відповідно до розрядів затверджене було і фінансування. Наприклад: річна оплата праці ректора семінарії 1-го розряду – 800 руб., С.-Петербурзької семінарії – 850 руб., семінарії 2-го розряду – 700 руб., а семінарії 3-го розряду – 600 руб. Штатні суми утримання викладачів та посадовців були різними відповідно до розрядів. Тільки лікарю в усіх семінаріях виділялося по 100 руб. на рік. Від розряду семінарії залежала і кількість коштів на утримання одного семінариста. Для закладів 1-го розряду штатна сума складала 100 руб. на одного на рік, для 2-го – 80 руб., для 3-го – 70 руб., а для С.-Петербурзької семінарії – 120 руб. на рік. С.-Петербурзька семінарія була виведена за риску розрядів і на її утримання виділялось 19000 руб. на рік. Для семінарії 1-го розряду річна сума фінансування складала 17000 руб., 2-го розряду – 9375 руб., 3-го – 12850 руб. Семінаріям усіх трьох розрядів і С.-Петербурзькій штатна сума була однаковою для бібліотеки і її наповнення (250 руб. на рік), для утримання лікарні (200 руб. на рік) і лікаря (300 руб. на рік). Усі інші статті витрат були різними, найменше коштів було закладено для семінарій 3-го розряду (Додаток Б1). В цілому, за штатами 36 духовних семінарій, для їх утримання передбачалось виділення 456100 рублів щорічно.

Духовні училища – повітові і приходські, - як і семінарії, яким вони підпорядковувались, були поділені на 1-3 розряди, з позарозрядним виділенням семінарій С.-Петербурзької єпархії. У повітових училищах штатними були посади ректора (доглядача училища), двох учителів вищого класу та двох нижчого. Визначені були кошти на утримання училищних будинків, прислуги, оплати опалення та освітлення (Додаток Б2). Штатна сума коштів для утримання 310 повітових духовних училищ складала 420850 руб. на рік, з яких 124850 руб. виділялося для 30 училищ 1-го розряду і училищ С.-Петербурзької єпархії, 144000 руб. – для 120-ти училищ 2-го розряду і 152000 руб. на рік для училищ 3-го розряду. Тобто, на одне училище 1-го розряду було закладено 4162 руб. на рік, 2-го розряду – 1200 руб, 3-го розряду – 950руб. на рік.

Штати приходських духовних училищ укладені 1808 р. для 840-ка училищ, які, як і приходські, були поділена на три розряди з виділенням у першому

розряді училищ С.-Петербурзької єпархії. Штатні суми були передбачені доглядачеві, одному учителю 1-го класу і одному учителю 2-го класу та на утримання будинку, прислуги, оплати опалення та освітлення (Додаток Б2). Найменші штатні суми були закладені для училищ 3-го розряду, а найбільші – для училищ С.-Петербурзької єпархії. Штатне утримання одного училища 1-го розряду складало 559 руб. на рік, 2-го розряду – 475 руб., 3-го – 400 руб. на рік. Загалом, штатні суми для 240 училищ першого розряду з С.-Петербурзькою єпархією складали 134200 руб. а рік, для 360 училищ другого розряду – 171000 руб., для 480 училищ третього розряду – 192000 руб. на рік. Загальна кількість штатних коштів складала 497200 руб. на рік.

Фінансування усіх духовних навчальних закладів за штатами 1808 р. передбачало виділення з бюджету 1608550 руб. на рік: для 4-х академій – 234400 руб., для 36-ти семінарій – 456100 руб., для 310 повітових училищ – 420850 руб., для 840 приходських училищ – 497200 руб. щорічно. У 1808 р. з казни було виділено 1000800 руб. для утримання духовних навчальних закладів та білого духовенства. Тоді ж здійснено розрахунок прирощення виділених коштів у наступних 5 років, який показує, що збільшення коштів мало відбуватись за рахунок відсотків, одноразових відрахувань від церков та від продажу у церквах свічок (Додаток Б3). Планувалося щорічне виділення 1000800 руб. казенних коштів і 3000000 руб. від продажу свічок, які доповнювалися відсотками, і направлялися для утримання духовно-навчальних закладів та білого духовенства.

З часом фінансування духовно-навчальних закладів ставало недостатнім. Потреба в перегляді штатів 1808 р. назріла ще в 1840-х роках. У 1850-х роках потреба змін була ще більше очевиднішою, але тільки у 1860-х було здійснене реформування [190, с. 210].

Основним джерелом фінансування навчальних закладів з 1808 р. були свічкові прибутки церков, а також кошти з державних прибутків. У 1818 р. казенне фінансування було припинене і до 1866 р. духовно-навчальні заклади утримувались виключно за рахунок свічкових прибутків церков, які надсилались

до Св. Синоду. Утримувати потрібно було 257 навчальних закладів, 1736 наставників і 54752 учні, 17 тис. з яких потребували учнів [190, с. 213].

Оплата праці службовців духовно-навчальних закладів, що здійснювалась за штатами 1808 року, у 1823 р. була збільшена, а в 1836 р. штати збільшені ще наполовину і такими залишалися до 1866 року. А між тим, упродовж тих трьох десятиліть коли оплата праці не збільшувалась, зростання цін призвело до майже злиденного становища учителів духовних навчальних закладів. До того ж, учителі світських навчальних закладів мали вищі оклади. Це зумовлювало плинність кадрів з духовного відомства. Тільки упродовж одного 1865 р. духовно-училищну службу покинув 41 наставник [190, с. 213-214]. Було очевидно, що ніякі внутрішні перетворення в системі духовної освіти не будуть результативними без покращення їх фінансово-економічного становища.

Тому обер-прокурор Св. Синоду у 1865-1880 р. Толстой Д.А. звернувся до імператора з проханням про фінансову допомогу закладам духовної освіти. І 14 березня 1866 р. на утримання духовно-навчальних закладів було виділено 1,5 млн. руб. з поступовою їх виплатою, починаючи з 1867 року. Така сума, за домовленістю з міністром фінансів та державним контролером, схваленою імператором 17 червня 1866 р., вносилася у бюджет Св. Синоду так: 300000 р. у 1867 р., 600000 руб. у 1866 р., 900000 руб. у 1869 р., 1200000 руб. у 1870 р., а з 1871 р. – в повній сумі, по 1500000 руб. щорічно [190, с. 215]. Св. Синод розподіляв виділені казенні кошти з урахуванням таких міркувань: 1) першим виділити кошти тим єпархіям, духовенства яких найбільше переймалося потребами духовно-навчальних закладів і шукало місцеві джерела фінансування; 2) потім надіслати тим єпархіям, у яких значна частина свічкового прибутку відраховується на задоволення потреб навчальної сфери інших єпархій; 3) наступними визначені ті єпархії, у яких свічковий збір є найбільшим; 4) а далі йшли усі інші єпархії. Причому, було встановлено неписаним правилом: не враховувати кошти з місцевих джерел чи отриманих від збільшення свічкового прибутку, а до них добавляти казенні кошти, які було нараховані тій чи іншій єпархії.

Державна фінансова допомога вливалась у бюджет Св. Синоду поступово і так само поступово доходила до єпархій. Велика надія покладалася на кошти місцевого духовенства. Києво-Печерська Лавра у 1866 р. виділила гроші для заснування п'яти стипендій, одну з яких призначили для КДА, одну – Київський семінарії, ще одну – Києво-Подільському духовному училищу, четверту – Костромській семінарії, п'яту – духовному училищу в місті Галич Костромської єпархії [161, с. 238].

Пошук коштів для фінансування духовно-навчальних закладів був нагальною потребою і за поданням Св. Синоду 1 березня 1866 р. імператор схвалив пропозицію обер-прокурора Св. Синоду Д.А. Толстого про те, щоб свічковий прибуток цвинтаревих церков теж використовувати на потреби духовно-навчальних закладів. У тому ж році, 10 грудня, монаршею волею схвалене клопотання обер-прокурора про щорічний внесок 3300 руб. гвардійськими церквами і по 4420 р. з церков, підвідомчих головному священнику армії і флоту [161, с. 240].

Паралельно з урядовими заходами, розгорталися активні пошуки коштів для духовно-навчальних закладів в єпархіях. Єпархіальні архієреї показували приклад і жертвували досить великі суми навчальним закладам духовного відомства. Духовенство активно відгукувалося на заклики преосвященних жертвувати кошти на духовну освіту. В 1866 р. духовенство 27 єпархій одноразово пожертвувало 34200 руб. і виділило для щорічного перерахунку з місцевих коштів 355303 руб. 62 коп. Із загальних церковних і монастирських прибутків в Київській єпархії було пожертвувано 10 956 руб. і одноразового пожертвування ігуменею Києво-Флорівського монастиря Парфенією ще 10000 руб. на потреби духовно-навчальних закладів [161, с. 242].

Завдячуючи результативними пошуками коштів для духовно-навчальних закладів, у Київській та ще 26 єпархіях у 1866 р. підвищили оплату праці: ректорам семінарій з 400 до 776 руб. на рік, інспекторам – з 200 до 746 руб., викладачам - з 400 до 750 руб.; доглядачам училищ – з 200 до 400 руб., а учителям – з 135 до 350 руб. на рік [161, с. 248].

Митрополит Арсеній (Москвін) плекав надію на урівняння в засобах утримання духовних навчальних закладів і світських. Він вважав таке урівняння справедливим, виходячи із завдань духовної та світської школи. А нерівномірне фінансування він сприймав як приниження духовної школи, яка забезпечує морально-релігійне виховання молоді. При кожній зручній ситуації він озвучував думку про те, що державне казначейство, яке щедро виділяло кошти для шкіл міністерства народної освіти, повинне надати фінансову допомогу і духовній школі, натякаючи при цьому, що держава свого часу секуляризувала церковні та монастирські маєтності [184, июнь, с. 167]. Василій Певницький згадував, що коли митрополит Арсеній з нагоди отримання монаршої нагороди мав зустріч з імператором і той запитав про джерела коштів для духовної школи, то Владика сказав про це. Але імператор ніяк не відреагував на слова митрополита.

Коли ж допомога державного казначейства навчальним закладам духовного відомства зменшилась і заробітна плата педагогів стала не співмірною з окладами викладачів міністерських навчальних закладів, митрополит Арсеній вдався до пошуку внутрішніх фінансових резервів. Він розпорядився, щоб щорічно з коштів Києво-Печерської лаври видавали необхідну суму для того, щоб заробітна плата викладачів КДА була не меншою старих окладів утримання професорів та доцентів університету. На початку 1867 р. за розпорядженням митрополита Арсенія була збільшена заробітна плата наставникам Київської духовної семінарії та підвідомчих їй училищ за рахунок місцевих єпархіальних коштів, а точніше – за рахунок Софійського митрополичого дому і багатших монастирів Київської єпархії. Семінарія та духовні училища стали отримувати єпархіальну допомогу для свого функціонування.

КДА перестала потребувати фінансових дотацій після перетворення за новим статутом з 1869 р. і збільшення окладів її викладачів. Вона повернула отримані на цілий рік кошти від Києво-Печерської лаври, але митрополит Арсеній рекомендував собору лаври вкласти їх у духовні училища Київської єпархії. За пропозицією митрополита, тільки відсотки від лаврської суми

використовувались для підтримки нижчих духовних училищ, а основні відрахування мали накопичуватися. Лавра справно відраховувала кошти і коли назбиралося 25000 руб., то їх направили для утримання духовних училищ Київської єпархії, які ще не були реорганізовані за новим статутом 1869 року.

Власні пожертвування митрополита Арсенія (Москвіна) на КДА склали 18200 руб., щорічний відсоток від яких складали 981 руб. [184, с. 169]. За розпорядженням митрополита, ці кошти спрямували на заснування стипендій і на заохочення вчено-богословської літературної діяльності. Арсеніївська стипендія була засновала в КДА ще в перші роки його митрополичої діяльності в Києві: 1863 року митрополит пожертвував 3000 руб. з умовою, щоб проценти від цієї суми використовувалися для утримання тих вихованців, які за академічними правилами не можуть користуватися казенним утриманням, але мають досягнення у якійсь сфері. Шляхом накопичення відсоткових коштів сума з 3000 зросла до 4000 і на процентні нарахування до них постійно утримувався один студент академії.

На заохочення вчено-літературної діяльності митрополит пожертвував більші кошти. Спочатку, у 1868 р., він передав КДА 2000 руб. для фінансування видання необхідних книг та брошур з різних питань православної віри та церкви. А 1869 року, з нагоди 50-річного ювілею КДА, для тієї ж потреби митрополит Арсеній пожертвував 10000 рублів. З цих 12-ти тисяч, завдяки приросценню процентних нарахувань і перетворенню коштів у цінні папери, утворився капітал в 14200 руб. Окрім цих пожертвувань в недоторканний грошовий фонд, митрополит виділяв одноразову грошову допомогу. Так, на підготовку ювілейних урочистостей він вніс 2000 рублів.

Сам митрополит Арсеній теж вкладав свої кошти в духовну освіту, зокрема, для підтримки сиріт та дітей бідних батьків. У 1869 р. він пожертвував 1000 руб. на вічні часи в Київську семінарію та Києво-Подільське і Києво-Софійське духовні училища, щоб відсотки з цієї суми використовувались для утримання бідних семінаристів та учнів тих училищ.

Становище закладів освіти духовного відомства у 1860-х роках висвітлювалось на сторінках церковної преси. У 1864 р. Труды КДА у третьому томі майже 30 сторінок відвели роздумам про майбутнє духовно-навчальних закладів професора В.П. Певницького (1832-1911 рр.) [231]. Василь Федорович Певницький 1851 р. вступив до КДА, здобув ступінь магістра богослів'я і словесності, обіймав посади екстраординарного, а потім ординарного професора кафедри церковної словесності і залишався в штаті академії аж до виходу у відставку у 1905 р. Він – відомий релігійний мислитель, доктор богослів'я, гомілет, педагог, який віддав КДА 54 роки свого життя – піклувався якістю богословської освіти і намагався словом привернути увагу до її проблем [207].

Віддаючи належне богословській освіті, В.Ф. Певницький зазначав, що тільки безглуздий безвірник може легко і байдуже думати про долю богословської науки і релігійно-духовного виховання народу і суспільства загалом. Духовна школа, - наголошував він, є справою першої необхідності для народу, який вступає на шлях цивілізації [231, с. 162]. Вона готує спеціальних служителів, вихователів та релігійних провідників народу, без яких не буде благотворного впливу з боку церкви і народ загрузне в невігластві, не буде розвиватися духовно, в ньому заснуть ті сили, які вивищують його над тваринним світом. Світські школи з таким завданням не можуть впоратися так як мають іншу спрямованість – передачу знань та формування умінь для майбутньої професійної діяльності.

У 1860-ті роки духовна школа, за В.Ф. Певницьким, піддалась критиці та умотивованим придиркам за недолугі нововведення. Перш за все критикувалась семінарська освіта за надмірну багатопредметність програми, що вело до розмивання та розпорошення основної мети – підготовки священнослужителів. Та все ж, семінарії наповнювали священно-служительський корпус освіченими випускниками, які для сільського населення були основними носіями знань і науки. Духовенство, особливо сільське парафіяльне, було освіченим станом, найбільш наближеним до основної маси населення – селянства.

Основною причиною кризи семінарської освіти В.Ф. Певницький називає недостатнє фінансування їх духовним відомством. У результаті цього, семінарії не забезпечені навчальною літературою. Від шістдесяти до ста двадцяти п'яти рублів сріблом виділяється в рік на витрати семінарії для придбання книг [231, с. 174]. А заробітна плата наставників в семінарії настільки мізерна, що не покриває найголовніші витрати для задоволення помірних потреб. Цим зумовлюється непривабливість і не престижність працевлаштування в семінарії, що є причиною плинності педагогічних кадрів. На перехід наставників семінарії в гімназію, а з духовної академії в університет дивляться як на підвищення і вагому нагороду [231]. З долею трагізму В.Ф. Певницький зазначав, що семінарська служба стала тимчасовою станцією, на якій зупинившись, людина звертає свій погляд вперед, у пошуках постійного та надійного прихистку (у розумінні місця служби – авт.) [231, с. 182]. Убозтво утримання, нужденність наставників семінарії нівелюють престижність місця служби і сільський священник, який недавно був посереднім учнем в семінарії, навіть не подумає поміняти своє місце на почесне викладацьке. Єдиний вихід з такої ситуації професор КДА В.Ф. Певницький бачив у збільшенні фінансової підтримки закладів освіти духовного відомства.

Знаючи про недостатнє фінансування духовно-навчальних закладів найвище керівництво звернуло на це увагу.

За розпорядженням Господарського управління при Св. Синоді на штатне утримання в Київській єпархії з казни виділено 9543 руб 91 ½ коп.: Київській Академії 5304 руб. 2 ½ коп., Київській семінарії 2317 руб. 97 коп., Києво-Подільському духовному училищу – 634 руб. 92 коп., Києво-Софійському – 321 руб. 75 коп., Уманському 321 руб. 75 коп., Черкаському – 321 руб. 75 коп., Богуславському – 321 руб. 75 коп. [119, с. 66].

Рада Київського Св. Володимирського братства через свого попечителя – Київського митрополита Арсенія (Москвіна) – у 1865р. порушила клопотання перед російським імператором про виділення духовно-навчальним закладам одинакового зі світськими навчальними закладами утримання. З приводу цього

у санкт-петербурзькій газеті «Голос» (1863-1883) публікувались різні думки, в основному конструктивні. В обговорення цього питання включився дописувач «Руководства для сельских пастырей», який заховав своє ім'я за криптонімом «И. Э.». Перш за все він вдався до порівняння видатків на навчальні заклади міністерства народної освіти і духовного відомства.

Анонім, цитуючи «Голос» про те, що з 1320933 руб. сріблом, які духовне відомство отримує від продажу в церквах воскових свічок та з процентів духовно-навчального капіталу, воно виділяє кошти для 4-ох духовних академій, 50-ти семінарій та 202 духовних училищ. А міністерству народної освіти з державного бюджету виділяється 6244000 руб. сріблом, але воно утримує значно більше наукових та навчальних закладів. Зокрема це такі: академія наук, Пулківська та інші обсерваторії, 6 університетів, 3 ліцеї, 2 ветеринарні училища, 96 гімназій та інших середніх навчальних закладів, 413 повітових училищ, 2 учительські семінарії, 1124 парафіяльних і початкових шкіл, 413 парафіяльних училищ в західних губерніях, усього до 3000 різних навчальних закладів [149, с. 274]. Виходячи з таких кількісних показників, цитує від далі «Голос», якщо на 6 млн. можна утримувати до 3 тис. навчальних закладів, то на мільйон з лишнім легко можна утримувати 256 навчальних закладів. Але, зауважує анонімний дописувач київської газети, міністерство народної освіти фінансує тільки утримання навчальних корпусів та оплату праці керівників та викладачів навчальних закладів. На учнів гроші не витрачаються, навпаки, ще з них збираються. А в духовному відомстві гроші витрачаються і на навчальні приміщення, і на заробітну плату педагогічному персоналу, і на утримання сиріт та бідних дітей з духовного стану. Таких дітей, які отримують матеріальну допомогу, в усіх навчальних закладах духовного відомства у 1860 р. навчалось 17161 особа. Кількість велика, особливо якщо зважити на те, що за власні кошти навчалось 36611 дітей. Прості математичні дії показують, що якщо на кожного бідного учня чи сироту в рік виділялося 30 руб. сріблом, то загальна сума склала 514830 руб. сріблом. Це було більше, ніж 1/3 усіх коштів, які виділяло духовне відомство на духовно-навчальні заклади [149, с. 274-275].

Санкт-петербурзький «Голос» пропонував духовному відомству такий вихід із ситуації: якщо бракує коштів на утримання навчальних закладів, то завести спеціальні школи виключно для підготовки до богослужіння. Діти духовенства здобуватимуть освіту в загальних школах, а бажаючі посвятити себе духовному служінню, отримуватимуть богословську освіту в академіях. Аргументами проти такої пропозиції дописувач київської газети називав таке: 1. Чи захоче духовенство віддавати своїх дітей у загальні школи, щоб вони виховувались у світських традиціях; 2. Якщо діти духовенства підуть не в духовні школи, то для чого віддавати прибуток від продажу свічок?; 3. Чи зможе духовенство навчати своїх дітей у світських школах, де нема матеріальної підтримки бідним учням та сиротам?; 4. Куди будуть віддавати на навчання своїх дітей бідні причетники, багатодітні священники і диякони, де будуть навчатися сироти? У розумінні дописувача газети ці питання були риторичними. А вихід із ситуації він бачив у тому, щоб зачекати. З очікуваним вирішенням питання про поліпшення побуту білого духовенства водночас вирішиться питання і про поліпшення побуту для духовно-навчальних закладів; і одне, і інше рівносильно, і одночасно потребує перетворення та поліпшення свого побуту.

Таким чином, формуючи систему духовної освіти державно-церковне керівництво визначило у 1808 р. її фінансове утримання. Був спланований розрахунок формування бюджету утримання духовно-навчальних закладів на шість років. Заплановане щорічне виділення з казни 1000800 руб. і 3000000 від «свічкових» прибутків (продаж у церквах свічок), які доповнювалися відсотками від загальної суми на утримання духовно-навчальних закладів та білого духовенства. У 1818 р. казенне фінансування було призупинене і духовна освіта фінансувалася виключно за рахунок «свічкових» прибутків. У 1823 р. оплата праці педагогічного персоналу духовно-навчальних закладів була збільшена, але і розширені штати духовних навчальних закладів. Тільки у 1866 р. за клопотанням обер-прокурора Св. Синоду імператор дозволив виділити 1,5 млн. руб. з казни, які мали поступово надходити до єпархій з 1867 року за

обумовленим порядком розподілу коштів між ними. Та надходження коштів затримувалося і Київський митрополит Арсеній (Москвін) започаткував ініціативу фінансової підтримки духовно-навчальних закладів у Київській єпархії [Додаток В]. Активність єпархіального духовенства була помічена найвищим церковним керівництвом і у Київській та ще 26-ти єпархіях підвищено платню педагогічному персоналу семінарії та училищ. Щодо Київської духовної академії, то вона перестала потребувати фінансових дотацій після перетворення за статутом 1869 року. Питання фінансування семінарії та училищ обговорювались і висвітлювались у періодичній пресі Київської єпархії. Особливо переймався матеріальним становищем духовно-навчальних закладів доктор богослов'я, гомілет, педагог, відомий релігійний мислитель Василій Певницький.

У загальному висновку зазначаємо, що з початку XIX ст. з монаршої волі було розпочате формування спеціальних інституцій при Св. Синоді, як вищому управлінському органі Православною церквою, завданням яких було створення єдиної системи духовної освіти і визначення способів її фінансування. Послідовно створювані Комітет для вдосконалення духовних училищ, Комісія Духовних Училищ, Духовно-навчальне управління, а потім – Навчальний Комітет при Св. Синоді виконували завдання уніфікації різних рівнів духовних навчальних закладів та формування правових засад їх функціонування. У 1808 р. були затверджені штати для духовних академій, семінарій та духовних училищ і заплановане їх фінансування. У наступні роки укладалися нові статути академій, семінарій, училищ, упровадження яких зумовлювало реформування закладів духовної освіти. Джерелами фінансування духовно-навчальних закладів були казенні кошти, частина церковних прибутків («свічкові» гроші, виручені від продажу свічок), відсотки з церковних капіталів та пожертвування церков і приватних осіб. Тобто була сформована єдина система, керована Св. Синодом і визначеними джерелами фінансування.

РОЗДІЛ 3
ДУХОВНО-НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ ВИЩОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ В КИЇВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ: СТВОРЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ

3.1. Київська духовна академія: формування та реформування

Києво-Могилянська колегія, а згодом Академія була одним з найпотужніших закладів освіти у Південно-Східній Європі. До того ж, вона була універсальним навчальним закладом і у ній навчалися і десятирічні діти, і юнаки, і дорослі чоловіки; починали навчання з азів, а завершували високопарними фаціями та диспутами латинською мовою.

У XVIII ст. після невдалого антимосковського виступу гетьмана Івана Степановича Мазепи Київська Академія, якою опікувався гетьман, потрапила у немилість вінценосних осіб. Зменшилась кількість її студентів, а талановитіших з них та здібних викладачів московити переманювали до Московського університету, відкритого у 1755 р., та Московської духовної академії, започаткованої у 1814 році. На утримання Академії виділялись казенні кошти, що підпорядковувало її державі [Додаток Д]. Намітились і деякі кризові тенденції у самій духовній освіті, що були зумовлені як внутрішніми чинниками (схоластика та відірваність від життя), так і зовнішніми – вплив європейських просвітницьких ідей. Однак був ще один і, можливо, найсуттєвіший чинник – імперська влада не могла змиритися з існуванням культурно-освітнього осередку в Україні, адже це виходило за межі її колоніальної політики щодо українського народу.

Інкорпораційна політика імперської влади передбачала уніфікацію системи освіти і світської, і духовної. Тому Комісія духовних училищ при Св. Синоді отримала завдання за зразком новоствореної Московської духовної академії реформувати і давню Київську Академію. До реформи 1808 – 1814 рр. вона була навчальним закладом нижчої, середньої та вищої освіти. Відтак, вона мала бути поділена відповідно до трьох розрядів новопроектованих духовно-навчальних

закладів. У 1816 р. про намір державно-церковного керівництва реорганізувати Академію стало відомо у Києві. Перш за все, від київського єпархіального керівництва затребували міркування про план реформування. Такі міркування Академія надіслала до Комісії духовних училищ у липні 1817 року. Після цього почалася структурна перебудова: вирішено сформувати середній і нижчий заклади духовної освіти – семінарію і училище, а вже потім формувати Духовну Академію. Так як було наголошено на відсутності достатньої кількості підготовлених викладачів, то реформування КДА було відтерміновано на два роки. Так у 1817 р. припинила своє функціонування давня Київська Академія, давши життя двом новим закладам духовної освіти – семінарії та училищу.

С.-Петербурзьке Академічне Правління, якому було доручено забезпечити реформування, своїм приписом від 28 серпня 1819 р. повідомляло Київську семінарію про таке: у зв'язку із заповненням професорських місць в утвореній Київській духовній Академії за рахунок кадрів семінарії, Комісія духовних училищ призначила ректором і учителем богослов'я учителя словесності семінарії соборного ієромонаха Кирила. Учителем церковної історії та єврейської мови призначений тамтешній учитель Пелехін. Професором філософії та інспектором Київської семінарії призначеного молодого магістра. С.-Петербурзької духовної академії Саульського. Затверджено перехід з Катеринославської семінарії учителя Крижанівського на посаду учителя словесності. Учителем громадянської історії та французької мови призначено кандидата С.-Петербурзької духовної академії Федора Еммауського. Учителем математики призначено учителя Полтавської семінарії Гловацького. Професором грецької та німецької мови призначено старшого кандидата С.-Петербурзької духовної академії Колоколова [328, с. 624]. Дві професорські посади і посаду учителя історії обійняли випускники С.-Петербурзької духовної академії. До того ж, один з них був призначений інспектором семінарії, тобто відповідав за виховання семінаристів.

Комісія духовних училищ при Св. Синоді повідомляла, що своїм розпорядженням відкрила КДА і затвердила окружне Правління.

Підпорядкування Київської семінарії С.-Петербурзькій духовній академії скасовувалось. Правління Київської семінарії повинне було погоджувати свої дії з Київським Академічним правлінням. Нові члени семінарського Правління – ректор семінарії ієромонах Кирило та інспектор Саульський 17 серпня 1819 р. звернулись до Київського митрополита Серапіона (Олександровського) з проханням затвердити інших членів Правління семінарії. Економом семінарії і членом її Правління призначено священника Києво-Подільської Предтеченської церкви Онуфрія Колтоновського, а секретарем Правління – учителя громадянської історії та французької мови семінарії Федора Еммауського. Митрополит 17 вересня 1819 р. затвердив таке подання і Київська семінарія у новому складі продовжувала своє функціонування.

Очолював КДА Ректор. Усі Ректори були настоятелями найбільших київських монастирів. На початку XIX ст. Київську Академію очолював архімандрит Києво-Пустинного Миколаївського монастиря Феофілакт, якого 1803 р. переведено до Вологодської єпархії, а на його місце призначено Іринея, який був архімандритом Києво-Братського училищного монастиря [17, арк. 19]. З утворенням КДА її ректори очолювали саме Києво-Братський монастир і виконували ще низку обов'язків по духовному відомству. Ректор Інокентій у 1830 р. був призначений членом Київської Дикастерії [19, арк. 2], а у 1836 р. йому було доручено обревізувати низку духовних семінарій [16, арк. 2].

Коли у 1841 р. ректором було призначено архімандрита Димитрія, то його з Києво-Видубецького Михайлівського монастиря 24 квітня переведено настоятелем у Києво-Братський монастир [95, арк. 8]. Архімандрит Антоній 25 січня 1851 р. отримав призначення на ректорську посаду в КДА з присвоєнням професорського звання і настоятельства в Києво-Братському монастирі [38, арк. 3]. У 1859 р. настоятелем Києво-Братського монастиря став новопризначений Ректор КДА архімандрит Іоанніхій [69, арк. 9]. І коли у 1860 р. архімандрита Іоанніхія перевели Ректором в Санкт-Петербурзьку духовну академію, то призначений 10 жовтня 1860 р. Ректор КДА Феофілакт теж отримав настоятельство маностиря. Призначення у 1898 р. ретором КДА архімандрит

Димитрій теж супроводжувалось переходом його в Києво-Братський монастир [48, арк. 2]. Приймаючи 1907 р. призначення Архієпирскопом Алеутським і Північно-американським Ректор КДА Платон здав управління Києво-Братським монастирем тимчасово призначеному Прохору [89, арк. 3]. А обраний 1908 р. Радою КДА Ректором Феодосій отримав настоятельство монастиря [52, арк. 3-4]. Призначений 6 жовтня 1910 р. Ректором Іннокентій теж «вступив в управління на правах настоятеля Києво-Братського Богоявленого першокласного монастиря» [53, арк. 1].

Отже, усі очільники КДА окрім ректорських обов'язків виконували ще й настоятельські обов'язки в одному з найбільших київських монастирів. Але і також рівня ієрархи були підпорядковані митрополитові та Св. Синодові, а їх діяльність регламентувалась Статутом.

Київська духовна Академія з часу відкриття функціонувала за Статутом духовних академій 1814 року, яким запроваджено сувору регламентацію у сфері вищої духовної освіти. Водночас він передбачав обмеження схоластики в академічній освіті. У статуті було чітко визначене завдання академії – підготовка вищої церковної ієрархії, поширення духовної освіти, керівництво духовною семінарією і забезпечення її викладацькими кадрами.

Організаційно-правові засади функціонування КДА, та й усієї системи духовної освіти, визначалися статутами. Вони визначали і конкретні організаційні форми, і відображали загальний напрям освітньої політики імперського уряду. У XIX - та перших двох десятиліттях XX ст. було укладено чотири статути – 1814 р., 1869 р., 1884 р., 1910 р. і тимчасовий статут 1918 року. Статутні норми не були статичними: у 1906-1909 рр. діяли «Тимчасові правила для керівництва академіями», а у 1904 р., 1907 р., 1911 р., 1917 р. вносились зміни до статутів, що зумовлювалося суспільно-політичною ситуацією в державі та еволюціонуванням світської освіти.

Перший статут діяв найдовше – 55 років, тоді як за наступне 50-річчя були укладені три статути. Попри зміни, які вносив кожен статут, сталими залишались такі основи функціонування академії: підпорядкованість Св. Синоду, морально-

релігійна основа освітнього процесу, термін навчання тривав чотири роки, з яких два у молодшому відділенні з вивченням світських наук і два у старшому з вивченням богословських наук та присвоєння випускникам наукових ступенів кандидата чи магістра. Навчальні програми, штати, статус викладачів академії статути змінювали.

За статутом академії 1869 року, управління КДА під безпосереднім віданням Ректора, здійснювала Рада Академії. Рада Академії опікувалась навчальною сферою, усі питання функціонування якої розглядалися на звичайних, а іноді – розширених засіданнях. Раду складали ректор, три його помічними з навчальної діяльності, інспектор і по два професори від кожного з трьох відділень Академії, усього 11 осіб. На початок 1872-1873 н.р. член Ради від церковно-історичного відділення Юрій Підгурський помер і 12 вересня 1872 р. на вакантне місце обрали ординарного професора Никифора Щеголєва. У розширених засіданнях Ради, згідно статуту, брали участь усі ординарні і екстраординарні професори КДА. У повному складі розширене засідання включало 16 осіб.

Інспектор Академії, помічники ректора і члени Ради, за академічним статутом, обиралися на 4-річний термін служби. Так як склад Ради був затверджений Св. Синодом 3 вересня 1869 р., а Рада розпочала свою діяльність 15 серпня 1869 р., то до початку 1872-1873 н.р. завершувався 4-річний термін. Але статут забороняв проведення виборів під час літніх вакацій, тому вибори були проведені перед літніми канікулами.

У 1870-1871 н.р. відбулося 18 засідань розширеного складу Ради КДА, в яких брали участь ординарні і екстраординарні професори, і 21 засідання власне Ради КДА, яку складали 11 осіб: ректор, інспектор, три помічники ректора і шість професорів (по два від кожного відділення) [180].

Усіх зібрань Ради Академії упродовж 1872-1873 н.р. було проведено 39, серед яких 18 звичайних і 21 розширене. Усі засіданні протоколювалися у спеціальних журналах, які переглядав і візував Київський митрополит. Через митрополита Рада Академії упродовж року отримала 27 указів Св. Синоду, з

яких 11 заслухані на розширених засіданнях, а 16 – у звичайних. З усіх указів Св. Синоду 20 стосувалися поточних справ, а 7 зобов'язували Раду Академії до такого: 1) затвердження статуту церковно-археологічного музею при Академії; 2) про недопущення поблажливості при переведенні з III на IV курс стосовно тих студентів, які при добрих і відмінних успіхах в навчанні, мають бал «3» хоча б з одного предмету; 3) про винагородження приват-доцентів з штатної суми утримання особового складу не більше 900 руб; 4) про допущення слухачів Академії з стипендіатів сербсько-народного церковного конгресу в Австрії до рядових випробувань разом зі студентами і пробних уроків, як про видачу їм свідоцтв про успіхи в навчанні, так про здатність до викладання; 5) про зарахування служби казеннокоштним вихованцям Академії при єпархіальних жіночих училищах у термін їх обов'язкової служби в духовних академіях, семінаріях та училищах, як того вимагав параграф 166-й статуту духовних академій; 6) про те, щоб семінарські Правління не призначали в академії, а академічні Ради не приймали вихованців з недосконалою статурою або схильних до хронічних захворювань; 7) про переведення кандидатів та магістрів академії, які обіймали посади помічників доглядачів духовних училищ, на вакантні кафедри в семінаріях у випадку відсутності для них інших кандидатів [181, с. 11-12].

Поточні питання або ті, що вимагали спеціального вивчення Рада Академії передавала для обговорення у відділеннях або створених з викладачів комісіях, а вже потім розглядала на засіданнях. До них відносилися: розгляд текстів робіт на вченні ступені і звання; випробування пробними лекціями тих, хто хотів зайняти викладацькі посади; вступні і річні перевідні випробування студентів Академії; розгляд предметів навчання і порядку їх викладання упродовж навчального року; міркування про зміст і порядок ведення спеціальних лекцій для студентів IV курсу, міркування з приводу піднятого Св. Синодом питання про проведення практичних занять студентами в місцевій духовній семінарії; перегляд і перевірка доповненого алфавітного каталогу академічної бібліотеки. Окрім комісій для вступних випробувань, упродовж року створювалися комісії для

розгляду різних питань. Але переважна більшість важливих справ розглядалася і вирішувалась у відділеннях КДА.

Предметом особливої турботи Ради КДА було піклування кадровим складом, завдячуючи чому усі посади були заповнені [Додаток Д1]. Рада оголошувала конкурс на вакантні посади, підбирала претендентів на них, вела з ними перемовини чи переписку. Завдячуючи цьому, усі академічні кафедри мали викладачів, окрім однієї – відкритої 1869 р. кафедри російської мови і слов'янських наріч. З огляду на відсутність відповідних фахівців, Рада Академії ухвалила таке рішення: найбільш здібного, успішного та благонадійного студента III курсу Василія Малиніна, який уже переведений до IV курсу, відправити до С.-Петербурзького університету для спеціального теоретичного вивчення слов'янських наріч під керівництвом тамтешніх учених, а після того направити за кордон з метою практичного ознайомлення зі слов'янськими наріччями на місцях. На період навчання в університеті йому затвердили стипендію 600 руб., а на час перебування за кордоном – 1200 руб. на рік. Він дав розписку, що зобов'язується працювати в Академії не менше шести років або в якості приват-доцента, або у званні штатного викладача. Таке рішення Ради Академії потребувало спеціального дозволу Св. Синоду [181, с. 13]. Навчальну діяльність в КДА здійснювали викладачі з науковими ступенями, духовенство [Додаток Д2].

1872-1873 н.р. був четвертим після прийняття 30 травня 1869 р. Статуту і штату академії і це був рік повного укомплектування КДА. Повний штат Академії, як визначено статутом академій, складав 36 службових осіб навчальної та адміністративної частин, окрім приват-доцентів. Станом на 15 серпня 1872 р. в КДА налічувалось 33 посадовці, у т. числі: 8 ординарних професорів, серед яких – ректор, інспектор, три помічники ректора по навчальній частині у трьох відділеннях, два члени Ради; 7 екстраординарних професорів, троє з яких входили до складу Ради; 6 доцентів, 2 приват-доценти на штатних кафедрах; 3 лектори та 7 посадовців адміністративної частини. На початок навчального року вакантними були чотири кафедри: 1) латинської мови, 2) порівняльного

богослів'я, 3) стародавньої громадянської історії, 4) російської мови та слов'янських діалектів. Упродовж навчального року вакантними стали ще дві кафедри: морального богослів'я та педагогіки з 16 вересня 1872 р., коли від сухот помер Василій Потров, і грецької мови з 16 червня 1873 р. після звільнення заслуженого ординарного професора Івана Бобровецького за вислугою 35-років, що встановлено § 59 статуту академії [181, с. 2].

З шести вакантних кафедр заміщені були три: кафедра порівняльного богослов'я з 25 лютого 1873 р. викладачем Воронезьної духовної семінарії, кандидатом КДА Митрофаном Ястребовим у званні приват-доцента з окладом 900 руб. на рік; кафедра стародавньої громадянської історії з 18 квітня 1873 р. учителем 2-ї гімназії Київської, магістром Київського університету Никифором Тумасовим у званні доцента; кафедра грецької мови з 6 червня 1873 р. викладачем Чернігівської духовної семінарії, магістром КДА Іваном Корольковим в якості штатного доцента. Інші три вакантні кафедри знаходились не в однаковому стані. По кафедрі латинської мови, за окремим дозволом Св. Синоду від серпня 1871 р. обов'язки продовжував виконувати ординарний професор Київського університету Василій Модестов з окладом 1600 руб. на рік. На кафедру морального богослів'я і педагогіки Радою Академії 14 червня 1873 р. обраний рекомендований богословським відділенням кандидат тодішнього випуску Маркеллій Олесницький у званні виконувача обов'язки доцента до затверджен ня його ступеня магістра, для отримання якого представлена ним дисертація вже схвалена і передана до друку. Таким чином, одна тільки кафедра російської мови залишалася вакантною, але до читання лекцій був допущений кандидат Дерптського університету Олександр Солнцев у званні приват-доцента.

Статут академії 1869 р. визначав компетенцію Правління Академії виключно у господарсько-розпорядчій частині. Збори Правління проводились під головуванням ректора і включали трьох його заступників по навчальній роботі. Засідання Правління відбувалися щотижня і протоколювалися у спеціальних журналах. Упродовж 1872 р. відбулось 45 засідань Правління КДА, що знайшло відображення у 48 журналах, де зафіксовано 392 розпорядження

стосовно виконання річного кошторису та стосовно різного змісту звернень до Академії. Усіх вхідних в Правління документів у 1871 р. було 343, а вихідних від Правління – 401 [181, с. 18].

Детальний звіт про надходження, витрати та залишок усіх коштів, за академічним статутом, готувався Правлінням на початок календарного року і за календарний, а не навчальний рік. Потім його перевіряв ревізійний комітет при Академії, а вже потім підготовлений Правлінням звіт надсилався до Св. Синоду для остаточного ревізування та затвердження.

За кошторисом на 1872 р. передбачалось надходження 115 569 руб. 29 коп. на утримання особового складу та студентів, на прислугу та ремонт, освітлення та опалення приміщень, утримання канцелярії, бібліотеки, лікарні, на виплату пенсії і додаткового окладу за вчений ступінь особам, які не були в штаті Академії. Реально у 1872 р. надійшло, із залишками від попередніх років, 134 229 руб. 12 копійок, з яких 120 153 руб. 23 коп. було використано по усіх статтях витрат. До 1-го січня 1873 р. готівкою залишалось 14 075 руб. 89 коп. і окрім цього, в білетах різних кредитних закладів було ще 187 591 руб. За виключенням з них 700 руб. завдатку поставщику хлібних припасів в Академію, 186 891 руб. становили постійний капітал КДА, який накопичився пожертвуванням благодійників у різні роки. Щорічні проценти від такої суми складали 8 230 руб. 9 коп., з яких 3 638 руб. 90 коп. складали прибуток Академії і використовувались на передбачені кошторисом видатки або за вказаним благодійниками призначенням. Інша частина – 4591 руб., згідно волі жертводавців, відсилалась за різним призначенням: в Правління Київської духовної семінарії, у Видубецький монастир, Високопреосвященному Макарію, архієпископу Литовському [181, с. 19-20].

Академічний статут 1869 р. зобов’язував Раду КДА займатися підбором кадрів на вакантні викладацькі місця в духовних семінаріях та духовних училищах. У 1872-1873 н.р. до Ради надійшло 62 клопотання з вимогами кандидатів на 78 вакансій. Одна вимога надійшла до Ради у формі указу Св. Синоду про призначення кандидатів на чотири кафедри в Тобольську та

Іркутську семінарії, по три до кожної. Інші надійшли від єпархіальних архієреїв, семінарських та училищних правлінь. Найбільше (38) повідомлень про вакансії надійшло з духовних семінарій. У 1872-1873 н.р. було закрито 18 вакансій в семінаріях і 24 в духовних училищах. Інші закривались поступово упродовж наступних років.

КДА готувала кадри і для світських навчальних закладів – законовчителів, які викладали обов'язковий навчальний предмет – Закон Божий. У 1872 р. до Академії надійшли три клопотання про сприяння закриттю вакансій у Білоцерківському реальному училищі та в Карачевській та Омській учительських семінаріях. Та саме ці три вакансії у тому році залишились не закритими, так як не знайшлося бажаючих у тому році з числа тих, хто навчався в Академії за власні кошт, а казеннокоштні вихованці зобов'язані були шість років відпрацювати в духовному відомстві. Рада Академії притримувалась позиції першочергового задоволення вакансій в духовних навчальних закладах.

У компетенції Ради КДА, відповідно до статуту академії, було створення комісій для оцінки лекцій і уроків, які проводили у присутності студентів, претенденти на викладацькі місця в академіях і семінаріях. Упродовж 1872-1873 н.р. на право викладання в КДА по дві пробні лекції провели Ятребов, Солнцев, Тумасов і Сергій Терновський. Останній читав ще дві лекції на право викладення в Казанській Духовній Академії [181, с. 16]. Тобто Радою було оцінено 10 пробних лекцій претендентів на викладацькі посади. А для 23-х семінарських вакансій 20 студентів випускного курсу провели по три пробні уроки. На здобуття права викладання в духовних училищах три претенденти на вакансії доглядача училища провели по три пробні уроки. За результатами проведення пробних занять Рада КДА ухвалювала рішення про рекомендування/не рекомендування претендентів на посади.

Окрім навчальної і наукової сфери Рада КДА, у відповідності зі статутом, відала і важливими економічними питаннями. Зокрема, це були такі: розгляд відомостей про наявні кошти, які щомісячно укладало Правління Академії, і погодження річного кошторису прибутків та витрат; призначення додаткової

платні викладачам за проведення занять по вакантних місцях і присудження студентами грошових нагород; розпорядження про складання кошторисів ремонтів; про витрату коштів з процентних сум або спеціальних коштів, пожертвуваних благодійниками із заувагою – «на розгляд Ради».

Щодо студентського континенту, то цікаві відомості містить архівний документ датований 1842 роком [56, арк. 1-3].

У 1830 р. випуску в КДА не було, у 1831 р. випустилося 32 особи, 27 з яких приступили до духовного училищної служби.

У 1832 р. випуску знову не було, а в 1833 р. випустилося 48 осіб, 44 з яких приступили до духовно училищної служби. У 1834 р. випуску не було, а в 1835 р. повний курс завершили 55 осіб, які розділені так: 48 розподілено на училищні посади, 4 призначено на службу в єпархіальне відомство, 1 – на службу в Київській духовній консисторії, 2 – на викладацькі місця в духовні училища.

У 1836 р. знову випуску не було, а в 1837 р. випустилося 46 осіб, з яких 39 розподілено в училища, а 7 – в єпархіальне відомство.

У 1838 р. випуску не було, а 52 випускники 1839 р. були розподілені так: 46 осіб в духовні училища, 4 особи учителями гімназії, 2 особи прийняті на службу в єпархіальне відомство.

У 1840 р. знову випуску не було, а в 1841 р. з КДА випустилося 60 осіб, 53 з яких розподілено по духовних училищах, 6 осіб прийняті на службу в єпархіальне відомство, а 1 випускник був родом з Молдови і туди ж, і повернувся.

У 1842 р. випуску не було: у вищому відділенню навчалося 69 осіб, а в нижчому – 71 особа, усього 140 осіб. Упродовж 1830 – 1842 років КДА закінчили 292 особи, з яких 257 осіб зайняли ваканції духовно-училищної служби.

У наступному виразі це 87,7 %, тобто переважна більшість випускників поповнили викладацький корпус духовно-навчальних закладів.

Станом на 15 серпня 1870 р. студентів в КДА налічувалась 91 особа: на IV курсі – 52, на II – 39. На перший курс було прийнято 32 юнаки і до початку 1870-1871 н.р. усіх студентів було 123. Третього курсу тоді в КДА не було з огляду на

те, що IV курс за новим статутом призначений для підготовки студентів до магістерського екзамену. Упродовж перших трьох років навчання студенти повинні скласти кандидатські екзамени і написати кандидатську роботу. У минулому навчальному році студенти, які провчились два роки у ще не реформованій Академії, не дійшли до визначеного новим статутом рівня. Тому вони були залишені ще на рік для вивчення навчальних дисциплін, які потрібні для складання кандидатських екзаменів, і для завершення кандидатської роботи [181, с. 16].

Щодо результатів завершення попереднього навчального року, то у відповідності зі статутом Академії і указом Св. Синоду від 13 червня 1869 р., Радою Академії присвоєні і Київським митрополитом 30 серпня затверджені кандидатські ступені 52-м студентам. У тому числі: на богословському відділенні – 12, на церковно-історичному – 20, на церковно-практичному – 20 осіб [181, с. 16-17].

Для здобуття наукового ступеня студенти на IV курсі готувалися до складання магістерського екзамену. У додатку до академічного статуту були визначені вісім предметів для вісьми спеціальностей, з яких здобувався ступінь магістра богослів'я. Це такі: 1) Св. Писання та єврейська мова; 2) догматичне, моральне і основне богослів'я; 3) психологія, історія філософії, педагогіка і основне богослов'я; 4) церковна і громадянська історія всесвітня та російська; 5) гомілетика, літургіка, пастирське богослов'я і канонічне право; 6) загальна і російська словесність, логіка та гомілетика; 7) латинська мова з відповідними предметами; 8) грецька мова з відповідними предметами. Перелік цих «відповідних предметів» залежав від відділення: для студентів богословського відділення це була патрологія, для церковно-історичного – стародавня церковна історія, для церковно-практичного – літургіка і церковна археологія.

З 52 студентів IV курсу успішно склали магістерський екзамен і отримали ступінь магістра 35 випускників трьох відділень КДА. Інші 17 осіб або не склали екзамен, або не здавали його. Серед тих, хто не складав екзамен, були три

іноземці: іеромонах Сава Дечанський, Райчо Королев, Петр Генчев, які заявили, що для служби на їхній батьківщині цілком достатньо буде ступеня кандидата.

Щодо працевлаштування випускників КДА, то так як вони отримали освіту за рахунок духовно-навчальних коштів, то повинні були шість років відслужити в духовно-навчальному відомстві. Виключення складали тільки іноземні студенти та ті, хто навчався за власні або інші кошти. Такими були: ієромонах Анатолій, призначений Св. Синодом, згідно його бажання, членом Японської духовної місії; Сергій Терновський, який навчався за власні кошти; серби – ієромонах Сава і Николай Мілаш; болгари – Петр Генчев і Райко Королев, навчання яких оплачував Св. Синод; Георгій Куркевич – стипендіат греко-уніатського відомства; Афанасій Гассієв – стипендіат «Товариства відновлення християнства на Кавказі», який утримувався в Академії за державні кошти.

Інші 44 випускники залишились у розпорядження духовно-навчального відомства, і 19 з них відразу здали пробні лекції зі своєї спеціальності, за результатами чого отримали право на викладення в семінаріях. Рада КДА отримала від єпархіальних архієреїв відомості про вакантні місця в семінаріях і рекомендувала на них «благонадійних» випускників. До початку нового навчального року на посади викладачів семінарій були зараховані 20 кандидатів Академії, на посади доглядачів духовних училищ – 3 особи, помічником інспектора семінарії – 1 особа, помічником доглядача училища – 1 особа і місіонером в Японію – 1 особа [180, с. 20-21].

На початку 1870-1871 н.р. на 2-му курсі КДА навчалось 39 осіб. Упродовж року звільнились 3 студенти: 2 за проханням, 1 за станом здоров’я. Інші 36 студентів по відділеннях були розподілені так: на богословському – 13 студентів, на церковно-історичному – 12, на церковно-практичному – 11. За вивченням стародавніх мов поділ був таким: грецьку мову вивчали 15 студентів, латинську – 21. За вивченням нових мов: 22 студенти вивчали німецьку мову, 7 – французьку, 4 вивчали обидві мови.

Національний склад студентів 2-го курсу підтверджує тезу, що КДА все ще залишалася багатонаціональною, хоч переважна більшість студентів ідентифікувала себе «русскимы». Таких було 25 осіб, було 2 греки, 5 сербів, 1 болгарин, 1 грузин і 2 молдованина [180, с. 21]. Національний склад першокурсників у 1870-1871 н.р. був таким: 27 «русских» і 2 серби [180, с. 23].

На перший курс у 1870-1871 н.р. до КДА було зараховано 30 осіб. Для складання вступного екзамену семінарськими Правліннями було направлено 25 випускників з 16-ти семінарій, а саме: Тамбовської, В'ятської та Ярославської по 3 особи від кожної, Кавказької, Уфимської та Симбірської по 2 особи, з Пензенської, Рязанської, Пермської, Владимирської, Вологодської, Тульської, Костромської, Калузької, Нижегородської і Самарської по 1-ій особі. Окрім того, з власної ініціативи на вступні випробування прибули 7 осіб з семи різних семінарій. Тобто, вступний екзамен до КДА складали 32 особи, 30 з яких успішно його склали і були зараховані на казенне утримання, а 2-є вступників не склали екзамену. Уже після вступних випробувань, в середині жовтня 1870 р., до Академії прибули два серби – священник Мілутін Думич і Георгій Мургулович, яких теж зарахували на навчання. Отож, першокурсниками стали 32 особи.

Упродовж першого навчального року з Академії звільнились 3 першокурсники: один за власним бажанням і два за станом здоров'я. Залишилось 29 студентів, які по відділеннях розподілились так: на богословському – 11, на церковно-історичному – 7, на церковно-практичному – 11. Вибір першокурсниками іноземних мов був таким: 1) з стародавніх – 10 студентів вивчали грецьку мову, 17 – латинську; 2) з нових: 14 студентів вивчали німецьку, 8 – французьку, 2 – англійську, а 3 студенти вивчали і французьку, і англійську. Усі студенти протягом навчання на першому курсі писали по три твори і наприкінці навчального року складали перевідний екзамен на другий курс [180, с. 23].

У 1872-1873 н.р., першому році, коли КДА працювала у повному складі після перетворення за новим статутом академій, на 1-й курс вступали 27 випускників 14-ти духовних семінарій за визначенням їх керівництва, 9 осіб за

власним бажанням і 2 іноземці з південних слов'ян. Після вступних випробувань, студентами першого курсу стали 39 осіб. Усі вони були дітьми священно-церковнослужителів [181, с. 36]. 27 з них були випускниками семінарій 1872-го року, шестеро – до вступу до КДА перебували на службі; троє були учителями народних шкіл, один – учителем духовного училища, один – секретарем при Волинському архієпископі і один – священником в м. Кишинів і членом тамтешньої духовної консисторії.

Разом з першим курсом, усіх студентів КДА налічувалось 121 (Додаток Д4). За коштами утримання: 107 були казеннокоштними, 8 навчалися за власні кошти, 9 були різними стипендіатами. За національним складом: «русских» – 112, сербів – 5, греків – 3, галичан – 1, болгар – 1, молдован – 1, грузин – 1 [181, с. 37].

Упродовж 1872-1873 н.р. ряди студентів КДА поповнили ще 7 осіб в статусі вільних слухачів. Це були: студент Харківської духовної семінарії А. Федоровський; учитель Тифліського духовного училища Леонтій Гургенідзе; за проханням звільнений з середнього відділення Катеринославської духовної семінарії В. Бондаков; серби Петр Остоніч і Єфрем Іліч; за бажанням звільнений з 7-го класу Кутаїської класичної гімназії Віссаріон Тутберідзе, який мав свідоцтво на звання учителя повітового училища; священник 131-го піхотного Тираспольського полку Феодор Євнітський [181, с. 40]. Вони прослуховували лекції і готувалися до вступних випробувань у наступному навчальному році.

Навчальна діяльність студентів КДА полягала у прослуховуванні лекцій, написанні письмових робіт та підготовці до перевідних і випускних випробувань. Студенти 4-го курсу відвідували лекції з обраної групи навчальних предметів, під керівництвом викладачів здійснювали поглиблене їх вивчення і готувалися до викладання в семінаріях обраних ними предметів за семінарськими програмами, займались розбором підручників та навчальних посібників, практикували проведення уроків за вимогами семінарій.

Студенти 1-го і 2-го курсів упродовж навчального року писали по три письмові роботи. На 1-му курсі: з логіки, психології і з спеціальних предметів

залежно від відділення. На богословському відділенні – з патрології, на церковно-історичному – з біблейської історії, на церковно-практичному – з словесності. На 2-му курсі: з історії філософії, по дві зі спеціальних наук залежно від відділень. На богословському – з біблейської археології та морального богослов'я, на церковно-історичному – з стародавньої церковної історії та російської громадянської історії. На церковно-практичному відділенні студенти писали письмову роботу з літургіки та по дві проповіді з гомілетики.

Студенти 3-го курсу писали наукову роботу на ступінь кандидата. У визначені терміни студенти здавали роботи завідувачам відділень, які перебували у статусі помічників ректора. Оцінки за роботи прирівнювались до екзаменаційних при переведенні з курсу на курс. При отриманні менше трьох балів, студент не переводився на наступний курс, а при отриманні менше 4-х балів студенти 3-го курсу не мали права на отримання ступеня кандидата. Помічники ректора з навчання у кожному відділенні були зобов'язані контролювати своєчасну подачу робіт і, після закінчення терміну їх подачі, повідомляти керівництво про тих, хто не підготував роботи вчасно. Викладачі предметів мали право аналізувати деякі роботи в аудиторії. Зазвичай, роботи подавалися вчасно, а якщо не вчасно, то з об'єктивних причин. У такому разі, розглянувши причини та їх підтвердження, Рада Академії призначала нові терміни подачі робіт.

Студенти 3-го курсу писали письмові роботи на ступінь кандидата. Тематика визначалась для кожного відділення і відповідала майбутній спеціальності (Додаток Д3). Студенти представили свої роботи вчасно, окрім студента богословського відділення Олександра Корсаковського, якому за станом здоров'я продовжили термін підготовки та подачі роботи. Двом студентам – Феодору Рождественському та Миколаю Макарову, за клопотанням відділень, Рада КДА повернула роботи для доопрацювання у літній канікулярний час. Окрім того, наукову роботу на ступінь кандидата подав іноземний студент, диякон Олексій Петров, якому, в силу об'єктивних причин, вона була відтермінована у попередньому навчальному році. Усі роботи

студентів 3-го курсу, з урахуванням рецензій професорів та відгуків відповідних відділень, Рада Академії визнала задовільними для ступеня кандидата. Найкращі роботи були рекомендовані для публікації у Трудах КДА [181, с. 48].

До кінця 1891-1892 н.р. в КДА навчалось 189 студентів. На 1-му курсі навчалось 47 осіб, 44 з яких повністю виконали програму – упродовж року написали по три твори, по одній проповіді і по одному експромту, - склали перевідні екзамени і переведені на 2-й курс. Інші три студенти – Ангелов Іван не виконав програми за станом здоров'я, сирієць Халебі Александр за проханням залишений на повторний курс, серб Анджелкович Милош був переведений з С.-Петербурзької академії і не склав екзамен з однієї з давніх мов.

На 2-му курсі навчалось 50 студентів і 48 з них за результатами успішності переведені на 3-й курс. Другокурсник Горлов Микита за станом здоров'я залишений на повторний курс. А Свєтнолав Аздейкович не склав перевідні екзамени і не писав письмових робіт з логіки та метафізики за станом здоров'я і йому відтермінували складення екзаменів до початку наступного навчального року.

З 54-ох студентів 3-го курсу 53 успішно склали екзамени з усіх навчальних дисциплін, написали твори, по одній проповіді та по одному експромту і були переведені на 4-ий курс. Студент Михайло Булгаков за власним бажанням був залишений на 3-ому курсі ще на один рік.

З 40 студентів 4-го курсу 39 успішно завершили навчання і склали випускні екзамени. Студент Стефан Ганєв з п'яти навчальних предметів мав незадовільні оцінки [155, с. 280].

Студентський контингент КДА складали випускники багатьох духовних семінарій. На засіданні Ради Київської духовної академії 23 липня 1892 р. був заслуханий указ Св. Синоду № 6 від 30 травня того ж року про призначення випускників духовних семінарій до складу нових курсів духовних академій. За виключенням трьох семінарій – Пермської, Іркутської та Якутської, які вчасно не надіслали відомостей, - рекомендованих до академій випускників семінарій було 153 особи. З них Навчальним Комітетом при Св. Синоді рекомендовано

було 85 осіб, з яких: 24 у С.-Петербурзьку духовну академію, 24 – в Київську, 20 – в Московську і 17 – в Казанську. Серед 24 осіб, призначених до зарахування до Київської духовної академії, були випускники таких семінарій: Київської - 1 особа, Волинської – 1, Одеської – 1, Полтавської – 1, Ставропольської – 1, Чернігівської – 1, Калузької – 1, Курської – 1, Воронезької – 1, Харківської – 1, Катеринославської – 1, Тифліської – 1, Холмської – 1, Литовської – 2, Могилівської – 1, Рязанської – 1, Таврійської – 1, Вітебської – 1, Псковської – 1, Владимирської – 1, Донської – 1 і Орловської – 1. Окрім КДА, по одному випускнику Київської семінарії були направлені до С.-Петербурзької та Московської академій [155, с. 292].

Система призначення кращих випускників семінарій до духовних академій забезпечувала останні підготовленими та благонадійними вступниками. Широка географія вступників теж мала стратегічну мету: формувати поліетнічний склад академій та урівноважити їх інтелектуальний потенціал.

Інші вільні місяця в духовних академіях відводились для тих, хто самостійно вибере одну з них і успішно пройде вступні випробування. Таких місць відводилось: в Київській і С.-Петербурзькій академіях по 6, в Казанській – 4, в Московській – 10. Результати вступу до академій надсилались Св. Синоду у відповідності з його рішенням від 12 січня 1849 року. Синодальний припис зобов’язав Ради семінарій, при рекомендуванні семінаристів до академій, найперше брати до уваги благонадійність, а вже потім – успіхи у навчанні та доброзвичайність, стан здоров’я, схильність до продовження духовної освіти.

За указом Св. Синоду від 19 березня 1861 р. Ради семінарій зобов’язували обраних до навчання в академіях залишити підписки про те, що вони не відмовлятимуться від вступу, а після завершення навчання – від вступу на духовно-училищну службу. Такі підписки семінарії направляли академічним радам. А ще семінарії повинні були виділити кошти для приїзду до тієї чи іншої академії, а також забезпечити вступників до академії білизною та взуттям.

Призначені семінаріями до вступу в КДА, які і вступники з власної ініціативи, складали вступні випробування. За рішенням Ради КДА від 11

лютого 1892 р., яке було затверджено Київським митрополитом 22 лютого того ж року, перевірялись знання вступників з таких предметів: Св. Писання Старого і Нового Заповітів (для вступників з гімназій – православний християнський катехізис); загальна і російська громадянська історія; основи філософії (для випускників гімназій – логіка); дві стародавні мови – грецька та латинська. Окрім цього, вони писали один твір богословського змісту, один – філосовського, один – літературного [155, с. 12].

На вступні випробування до КДА прибуло 44 особи (21 призначені до вступу семінарськими начальствами на казенне утримання і 23 прибули за власним бажанням). Випробування проходили з 3-го до 12-го вересня у такій послідовності: спочатку письмові на три теми, потім усні з п’яти предметів. Напередодні вступних випробувань 2-є випускників за власним бажанням відмовились від вступу і тому тільки 42 вступники виборювали право навчатися в КДА. За результатами випробувань на перший курс було зараховані 38 особи.

За визначенням Св. Синоду від 4 травня – 3 червня 1887 р. № 830 в КДА можуть навчатися 120 казеннокоштних студенів, тобто, по 30 на кожному курсі. За статутом духовних академій, на державне утримання вступники зараховувались за рейтингом набраних на вступних випробуваннях балів. Хто не потрапив на державне утримання, зараховується на навчання за власні кошти та забезпечується житлом на правах пансіонера. Поза КДА мали право проживати тільки ті студенти, які мешкали зі своїми батьками [155, с. 21]. Таким чином, побут і дозвілля студентів контролювались або наставниками Академії, або батьками.

Призначений у квітні 1880 р. обер-прокурор Св. Синоду Костянтин Петрович Побєдоносцев (1827-1907 рр.) один з перших своїх візитів здійснив у жовтні 1880 р. до Києва. Він побував в Констисторії, Київській семінарії, Києво-Подільському і Києво-Софійському чоловічих духовних училищах та в Київському жіночому єпархіальному училищі. Але найбільше уваги приділив Київській духовній академії. Очільник Св. Синоду (1880-1905 рр.) майже три години оглядав навчальний заклад, мав розмову з кожним викладачем КДА,

разом з ректором Михаїлом (Лузіним) заходив до аудиторій на лекції з латинської мови, церковної археології, церковно-біблейської історії. Він оглянув студентські кімнати, бібліотеку, читальню, Конгрегаційну партерну залу, археологічний музей, церкву та лікарню. 16 жовтня високопосадовець запросив на обід ректора, інспектора та всіх професорів і викладачів КДА, ректора та інспектора семінарії, розпорядника жіночого єпархіального училища кафедрального протоієрея П.Т. Лебединцева. Присутнім на обіді був і сенатор А.А Половцев. Після відповідних урочистих тостів за здоров'я Київського митрополита, очільників навчальних закладів духовного відомства обер-прокурор Св. Синоду висловив свої думки про КДА. Він зазначив, що «Київська Академія має світлі традиції, які визначають її покликання у сфері духовної науки. Вона здавна послужила вихованню багатьох ієрархів нашої церкви і громадських діячів. Будучи, за своєю сутністю, закладом народно-церковним, вона хотіла жити у спілці з народом, з суспільством, служити його духовним потребам. Це особливо потреби освіти народу на основі віри, при світлі слова Божого. Ці, заповітні традиціями, завдання духовної науки існують і тепер…». Звертаючись до викладачів, обер-прокурор наголосив, що в їхніх руках «сіль землі». «Молоді люди, вами вихована, далеко розійдуться в різні кінці батьківщини, щоб у свій час послужити освіті народу, яка є основною нашою метою. Від спрямованості в теперішньому їх вихованні може залежати успіх їхньої просвітницької діяльності в майбутньому…» [192, с. 4]. За пафосом промови обер-прокурора Св. Синоду звучала висока оцінка Київської духовної академії.

Зменшення колегіальності в управлінні академіями пов'язані із запровадженням статуту 1884 року [216]. Необхідність його впровадження пояснювалася потребою поглиблення вивчення богословських дисциплін, посиленням фахової підготовки майбутніх служителів православного культу. Але насправді він був націлений на формування благодійних ієреїв та учителів закладів духовної освіти. Духовні академії віддавались під нагляд єпархіальних архієреїв, що звужувало повноваження академічних Рад. Статут скасовував

публічний захист дисертацій і збільшував кількість обов'язкових дисциплін. В цілому, статут 1884 . ліквідовував ліберально-демократичні акценти в організації вищої духовної освіти.

У 1892 р. повний курс Київської духовної академії закінчили 40 осіб, 38 з яких зі ступенем «кандидат богослов'я». Два випускники-іноземці – японець Конісі Даниїл та сирієць Халебі Георгій – не вивчали в академії давніх мов і тому на основі указу Св. Синоду від 30 грудня 1888 р. вони отримували ступінь кандидата богослов'я без права на духовно-навчальну службу на території Російської імперії. Ще двоє випускників – Стефан Ганєв та слухач ієродиякон Феофіл (Пасхалідес) – отримали ступінь «студент Академії». Першим 16-ом у списку випускникам надане право на здобуття ступеня «магістр богослов'я» без нового усного випробування, а тільки за результатом публікації тексту наукової роботи та її захисту в Раді КДА [155, с. 282].

Керуючись указом Св. Синоду від 29 квітня 1884 р., Рада КДА 13 червня 1892 р. ухвалила рішення про залишення стипендіатами академії двох найуспішніших випускників. Порфирія Смирнова направили на вакансію учителя російської мови в Єлисаветградському духовному училищі. Чотирьох випускників іноземців було відправлено на їхню батьківщину, а 32-х кандидатів богослов'я потрібно було працевлаштувати. Вакантних місць не було. Рада семінарії рекомендувала трьох випускників – Ростовського Олексія, Тихомирова Георгія та Сердобольського Миколу – для призначення на вакантні посади помічника інспектора в семінаріях, якщо такі упродовж року з'являються. Про усіх непрацевлаштованих випускників КДА детальні відомості про навчання та поведінку були надіслані до Навчального Комітету, а їх список з адресами надісланий до канцелярії обер-прокурора Св. Синоду [155, с. 298].

На початку XX ст. був уточнений порядок вступу до духовних академій. Оголошуючи з 16 серпня 1903 р. прийом до Київської Духовної Академії, Рада академії наголошувала, що в студенти приймаються особи усіх станів православного сповідання, які успішно завершили навчання в духовній семінарії. Випускники класичних гімназій та відповідних їм світських навчальних закладів

для допуску до складання вступного екзамену до духовної академії повинні пред'явити свідоцтва про успішне проходження ними випробувань при духовних семінаріях з усіх богословських предметів семінарського курсу.

Одружені особи до КДА не приймалися. Прохання про прийом до КДА подавались на ім'я ректора особисто чи присилались поштою. До письмового прохання додавались такі документи: семінарський атестат; метричне свідоцтво про народження та хрещення, видане духовною консисторією; свідоцтво про явку для виконання військової повинності чи свідоцтво про приписку до призивної дільниці з відбування такої повинності; документ про належність до суспільного стану, якщо прохач не з духовного стану. Особи податних станів повинні подати свідоцтво про звільнення їх товариствами на законних підставах.

Семінарські правління зобов'язані були до 6 серпня надіслати документи визначених для вступу до КДА своїх випускників, які повинні були з'явитись до академії 14 серпня.

Бажаючі вступити до КДА повинні були мати в атестатах 5 балів з поведінки. Вступники до КДА, які закінчили навчальні заклади раніше року вступу, повинні були надати свідоцтво про благонадійність, видане тим начальством, якому вони підпорядковувалися.

Усі вступники до КДА мали пройти медичний огляд, а потім – вступні випробування в спеціальних комісіях. Вступні випробування проводились з Священного письма Старого та Нового Заповітів, догматичного богослов'я, церковної історії загальної та російської, з однієї із стародавніх мов (на вибір вступника). Окрім цього, вступники повинні написати твір на задану тему з морального богослів'я, по одному з філософських предметів і повчання.

В залежності від результатів вступних випробувань вступники приймалися на казенне утримання (з кращими результатами) і стипендії, чи зараховувались своєкоштними. Вільних вакансій казеннокоштних для 1-го курсу, за штатом, малося 30, на 24 з яких претендували рекомендовані семінарськими правліннями вступники, а 5 вакансій заповнювалося за результатами вступних випробувань.

Кількість своєкоштних студентів визначалася вмістимістю академічного корпусу.

Своєкоштні студенти вносили за своє утримання 210 руб. за рік, або по 105 руб. у вересні та січні за кожне півріччя. У разі несплати коштів упродовж місяця таких осіб з КДА звільняли.

Поза Академією дозволялося жити своєкоштним студентам тільки у тому разі, якщо вони мешкали з батьками, які мали постійне житло в Києві [194].

Затвердження статуту духовних академій 1910 р. залишало простір для подальших змін у сфері вищої богословської освіти. Комісія при Св. Синоді, що була утворена 1910 р. для укладання статуту духовно-навчальних закладів, запропонувала відкрити в академіях нові кафедри. Зокрема такі: церковної археології у зв'язку з історією християнського мистецтва, історії та викриття російського сектантства та кафедру історії російської літератури окремо від російської та церковнослов'янської мов. Водночас, були закриті кафедри громадянської історії, латинської мови, біблейської історії. А необов'язковими для усіх студентів вважалися такі групи предметів: 1) Російська громадська історія, Історія греко-східної церкви з часів відділення західної від вселенської церкви до теперішнього часу, Історія слов'янських церков, Історія румунських церков; 2) Єврейська мова з біблейською археологією; 3) Церковнослов'янська мова, російська мова з палеографією, Історія російської літератури; 4) Історія та викриття західних віросповідань у зв'язку з історією західної церкви від 1054 року. Визначаючи такі зміни доцільними, Св. Синод доповів про них імператорові і 29 липня 1911 р. і отримав схвальну відповідь **[**168, с. 273].

Статут духовних академій 1910 р. передбачав нові вимоги до формування керівного складу, до заміщення викладацьких посад, до порядку прийому до академій [168]. Стосовно ректорів академій, наголошувалося, що претенденти на ректорські посади повинні бути в сані єпископа і мати вчений ступінь не нижче магістра. Інспекторами академій статут 1910 р. дозволяв бути професорам чи іншим особам, але тільки у священницькому сані. Доповненням до статуту конкретизувались вимоги до претендентів на посади інспекторів: вони повинні

бути у сані протоієрея чи архімандрита. У Київській та Московській духовних академіях, які були розташовані при монастирях, інспекторські посади могли обіймати виключно архімандрити. Новою статутною вимогою було те, що посаду одного з двох помічників міг обіймати виключно священик. Відносно складу Ради, яку утворювали ординарні та екстраординарні професори під керівництвом ректора академії, то запроваджувалась вимога, що не менше половини Ради повинне складати духовенство.

До запровадження статуту академій 1910 р. вакантні посади викладачів заповнювались за результатом конкурсу. А новий порядок заповнення викладацьких посад передбачав призначення з урахуванням рекомендацій та пробних лекцій претендентів.

Нововведення стосувалися і вступу до академій. Якщо за статутом 1910 р. до академій вступили випускники семінарій без екзаменів, то у 1911 р. для усіх вступників запроваджувалися вступні випробування. Окрім Київської та Казанської дозвіл на навчання одружених священників отримала ще й Московська академія. Переведення чи перехід з однієї академії до іншої був дозволений тільки влітку, до початку навчального року. Зміни торкнулися і навантаження викладачів: було чітко визначено, що викладач має право здійснювати наукове керівництво написанням 5-ти наукових (кандидатських) робіт [168, с. 274-275].

Запроваджені зміни посилювали уніфікацію структури академій, завершували процес перетворень перетворення закладів вищої освіти для духовенства у професійні богословські освітні заклади. Вони повністю відповідали вимогам вищого державно-церковного керівництва. Виявом довіри влади до академій може вважатися такий факт: з нагоди святкування 300-річчя царської династій Романових 21 лютого 1913 р. «подаровано їм з огляду на заслуги їх в Росії, як вищим розсадникам духовної освіти, назву «Імператорських» [138, с. 201].

Таким чином, з часу відкриття Київської духовної академії у 1819 р. вона реформувалась за статутами академій 1869, 1884, 1910 років. Комісія духовних

училищ при Св. Синоді створювала її за зразком реформованої на основі статуту 1814 р. Московської духовної академії. Правління КДА Київський митрополит Гавриїл (Банулеско-Бодоні) завтердив 17 вересня 1819 р.

Перетворення на основі статуту академій 1869 р. зумовили розширення колегіальності в управлінні КДА. Під віданням ректора академією керували Рада і Правління, але Рада академії підпорядковувалась безпосередньо Св. Синоду. Упродовж одного 1872/1873 н.р. Рада КДА отримала 27 указів Св. Синоду, якими регламентувались як поточні, так і керівництво академією Київською семінарією. Звіти за 1870/1871 та 1872/1873 навчальні роки складають повне уявлення про стан КДА, коли вона повністю була реформована за статутом 1869 року і коли був укомплектований повний штат академії. За статутом, Рада академії піклувалася кадровим забезпеченням: оголошувала конкурси на вакантні посади, підбирала претендентів на посади, вела з ними переписку і сприяла адаптації на посадах.

Одним із завдань КДА була підготовка викладацьких кадрів для семінарій, але вона готувала кадри і для світських навчальних закладів – законовчителів, які викладали Закон Божий в інших закладах освіти. У компетенції Ради академії було створення комісій для оцінки лекцій та уроків, які проводили претенденти на викладацькі місця в академіях і семінаріях. Відала Рада і економічними питаннями: затверджувала звіти та кошториси, затверджувала розподіл коштів, призначення стипендій та інших витрат.

В академіях був чітко регламентований навчальний процес Студенти слухали лекції, писали письмові роботи, складали тексти проповідей, складали перевідні та випускні випробування. Тематика наукових робіт студентів свідчить про предметно-тематичне спрямування на майбутню професію.

Почерпнута з річних звітів КДА інформація про студентський контингент свідчить про наявність іноземних студентів. А за існуючої практики призначення кращих випускників семінарій для вступу до академій, Св. Синод формував студентський контингент з випускників багатьох семінарій російської імперії. У загальнодержавній системі освіти це було логічним, хоч цим переслідувалася

мета укомплектування академій підготовленими та благонадійними випускниками семінарій. А метою широкої географії вступників було формування поліетнічного складу академій та урівноваження їх інтелектуального потенціалу.

За статутом академій 1910 р. в навчальний процес вводилися нові навчальні дисципліни переважно богословського циклу і зменшувалась кількість світських предметів. Запроваджувались нові вимоги до керівного складу академій, до заміщення вакантних посад, до порядку прийому до академій.

Отже, запровадження нових статутів академій було дієвим інструментом здійснення керівництва Св. Синоду вищою духовною освітою.

У 1917-1918 роках робилися спроби ще раз реформувати Київську духовну академію відповідно до нових суспільно-політичних умов, але суспільний зсув тих років визначив її долю: у 1919 р. вона була ліквідована.

3.2. Київська семінарія: становлення та щоденні практики

З тисячного складу Києво-Могилянської Академії до нововлаштованої у 1817 р. Київської семінарії було відібрано зі старших класів тільки 273 учні: 45 для вищого відділення, 66 для середнього і 162 для нижчого. До кінця першого дворічного курсу (1817-1819 рр.) в семінарії навчалося: 25 осіб у вищому відділенні, 39 – у середньому і 91 – у нижчому, - усього 155 осіб, з яких 19 були визнані нездібними до навчання і виключені з навчального закладу. В семінарії залишалося 136 учнів. До 1827 р. їх кількість збільшилась у 284 осіб, а до 1834 р. – до 328 учнів [Додаток Ж].

Семінарія була розміщена у приміщеннях ліквідованої Київської Академії. Урочисте відкриття її відбулося 27 жовтня 1817 р. Після створення КДА у 1819 р. семінарію переведено в будинок на березі Дніпра, відомий під назвою «Бурса». Але там було тісно.

На початку 1826 р. митрополит Євгеній Болховітінов порушив клопотання перед Комісією духовних училищ про необхідність будівництва нового корпусу

для семінарії, так як існуюча будівля була занадто тісна. До того ж, вона знаходилось на березі Дніпра і річка щорічно все більше і більше підмивала берег, що створювало реальну небезпеку. Митрополит вважав доцільним збудувати будинок для семінарії на місці, яке раніше займав Петропавлівський грецький монастир і яке прийшло в запустіння після пожежі 1811 року. Аргументами на користь вибраного митрополитом місця було те, що воно знаходилось недалеко від КДА. А у старому корпусі семінарії митрополит пропонував помістити духовні училища – повітове і приходське з підготовчими класами – бурсою. Кошторис будівництва нової семінарії складав 170 910 руб. 55 коп., а купівля місця визначена в 5610 руб. Комісія духовних училищ 23 березня 1827 р. повідомила митрополиту, що його клопотання задоволене і з монаршого дозволу з казни буде виділена означена сума коштів. Своїм розпорядженням від 31 травня 1827 р. митрополит затвердив склад будівельної комісії, яка була зобов'язана контролювати хід будівельних робіт. Будівництво було завершене у 1830 році [249, с. 357].

З 1819 до 1833 р. семінарія з чотирикласним духовним училищем розміщувалася в колишніх приміщеннях Академії при Києво-Братському монастирі на Подолі. Але приміщення були тісними та не зручними і з 1826 р. Комісія духовних училищ при Св. Синоді розпочала справу про будівництво нового корпусу семінарії. А тимчасово для гуртожитку казеннокоштних та напівказенних семінаристів винаймали будинок колишнього київського війта Кисилевського. За монаршим наказом від 18 серпня 1826 р. Комісія духовних училищ виділила 170 910 руб. 55 коп. на будівництво будинку семінарії на місці грецького Петропавлівського монастиря, який згорів у 1811 році. Був збудований кам'яний триповерховий корпус для семінарії та одноповерховий кам'яний флігель для кухні, їдальні та комор. Київський митрополит Євгеній Болховітінов 15 квітня 1830 р. передав семінарії церкву Петропавлівського монастиря. У 1849 р. семінарія прикупила частину подвір'я Лаври, що межувало з її територією, але уникнути тісноти не вдавалось.

У серпні 1871 р. семінарія купила у вдови надвірного радника Єлизавети Смородінової садибу в 371 кв.саж. з будівлями за 16 800 руб. з коштів духовного відомства. Упродовж 1874-1876 роках проводилось розширення приміщень семінарії: до головного корпусу добудована ще одна така сама частина, над флігелем добудований другий поверх і його з'єднали переходом з головним корпусом, була розширена столова зала і перебудоване приміщення бібліотеки. Територію обнесено новою огорожею та влаштований водогін. На усі ці роботи Св. Синод виділив 161 890 рублів. В цілому, купівля садиби і влаштування семінарських будівель коштували 355 600 руб. 55 копійок [292, с. 98].

Та попри такі значні грошові витрати, благоустрій семінарії не був завершений: при ній не було гуртожитку для семінаристів, які навчалися за власні кошти. Св. Синод вважав недоцільним проживання учнів по приватних квартирах, що послаблювало контроль за їх поведінкою та побутом. Питання про влаштування такого гуртожитку обговорювалось на з'їздах духовенства Київської єпархії з 1869 року. Але для його будівництва на семінарській садибі місця не було, хоч духовенство єпархії зібрало до 1900 року 200 000 рублів. Потрібно було знайти нове місце і заново збудувати семінарію з гуртожитком та усіма необхідними службами.

Нове місця для будівництва семінарії Київський митрополит Іоаннікій (Руднєв) (1891-1900 рр.) виділив в урочищі «Кудрявець». Завдячуючи такому щедрому подарунку, 20 липня 1899 р. був закладений новий будинок семінарії на 550 учнів. Будівництво тривало понад два роки і 28 вересня 1901 р. новий корпус був освячений і семінарія у повному складі перебралася у нові приміщення. Садибу з колишніми семінарськими будівлями духовенство Київської єпархії купило за 140 000 руб. і розмістило там два духовні училища – Києво-Подільське та Богуславське [86, ару. 5].

Новостворена Київська семінарія розпочала своє функціонування з чітко визначеною управлінською вертикаллю. Очолював семінарію ректор, у віданні якого перебувала навчальна сфера, виховним процесом керував інспектор, а фінансово-господарського діяльністю – економ. Ректор семінарії архімандрит

Мелетій водночас був настоятелем Києво-Братського монастиря, де він мав помешкання. Статут семінарії визначав напрями управління ректора навчальним процесом, а саме: 1) перегляд конспектів професорів та викладачів навчальних предметів; 2) нагляд за методами навчання; 3) контроль успішності вихованців. Кожен професор, перед тим як приступити до викладання навчальної дисципліни, повинен був представити конспект, у якому детально викладалися теми, розрахунок часу на їх висвітлення і перелік рекомендованих книг з навчальної дисципліни. Ректор переглядав конспект, вносив свої правки чи побажання, а потім передавав його на розгляд семінарського Правління. Воно з'ясовувало чи не упущені якісь важливі теми чи суттєві їх аспекти, чи достатньо часу відведено для їх викладу, чи пропорційно між темами розподілений час, чи рекомендовані книги відповідають актуальним тенденціям тієї чи іншої науки. Оригінали конспектів зберігалися в семінарському Правлінні, а їхні копії надсилались до академічного Правління і після затвердження повертались їх укладачам для викладання навчальних предметів. Тобто, проходячи три ступені контролю – ректорський, семінарського Правління і академічного Правління, – конспекти були чіткою програмою для викладача.

Щодо ректорського нагляду за методами навчання, то утверджувалась низка вимог. Навчання в семінарії тривало шість років: два роки виділялося для словесних наук, до яких доєднували загальну історію; два роки відводилось для вивчення філософських наук та фізики і математики; два роки вивчалися богословські науки, до яких доєднували церковну історію. Усі шість років викладалася грецька і французька мови, а в останні чотири роки вивчалася ще й єврейська мова. «Добра методика навчання полягала в тому, щоб сприяти розкриттю власних сил і діяльності розуму вихованців, а відтак, розлогі пояснення, коли професор прагнув більше показати свій інтелект, ніж спонукати до навчання слухачів, з доброю методикою несумісні» [326, с. 395]. Не схвалювалось і диктування в класі навчального матеріалу. Рекомендувалось вимагати на уроках чітких відповідей і змушувати учнів пояснювати засвоєний матеріал, заохочуючи їх запитаннями та завданнями. Важливою частиною

правильної методики вважалося проведення різноманітних вправ з написання творів. Необхідним методичним забезпеченням навчальних предметів визнавалося рекомендування книг для домашнього читання і заслуховування звітів про прочитане. Викладачам покроково розписувалась підготовка до написання творів і рекомендувались тексти, за якими семінаристи мали писати твори. Найголовнішим текстом для читання в семінарії визначалось Святе Письмо, твори отців пророків. Найкращим джерелом духовного красномовства називались писання Златоуста. Щодо історичних, математичних наук та іноземних мов, було чітко визначено: все, що суперечить Св. Писанню є помилковим та неправильним, а відтак – має бути відкинуте. Стосовно викладання богословських наук, то найкращим способом навчання визначалось читання Св. Писання і вивчення пояснення його змісту святими отцями церкви. Тому після догматичного богослів'я рекомендувалось вивчити герменевтику (тлумачення текстів – авт.). Щодо навчання полемізувати, то учнів потрібно ознайомити з основними напрямами релігійної полеміки, але багато уваги їй не приділяти, так як Слово Боже не передбачає розмірковувань людей.

Третій напрям управлінської діяльності ректора теж був деталізований семінарським статутом. Прописувалося, що для нагляду за навчанням учнів, ректор повинен відвідувати їх і в класах, і під час виконання домашніх робіт. Наприкінці кожного місяця професори зобов'язані надавати ректору кращі учнівські роботи, які він супроводжував своїми зауваженнями, або висловлював їх на зборах професорів та учнів. Як форми контролю за успішністю семінаристів, запроваджувались два види випробувань – внутрішні та публічні. Внутрішні проводились в грудні місяці за розпорядженням семінарського Правління. Кожен професор надав конспект вивченого матеріалу, з якого можна випробовувати учнів. Вище оцінювались не стільки швидкі і повні відповіді, скільки ґрунтовні і з власною думкою учня. В процесі випробувань кожен учень повинен підготувати в присутності Правління декілька письмових завдань латинською та російською мовами. За результатами випробувань складалися списки учнів із зазначенням оцінок, які ректор надавав семінарському

правлінню. Правління заносило прізвища найуспішніших учнів у спеціально заведену книгу, про що семінаристам повідомлялося як подяка за успіхи в навчанні. Учнів з низькими знаннями попереджували, що якщо вони до публічного випробування не покажуть успіхів у навчанні, то їхні пільги передані будуть успішнішим учням.

Публічні випробування, за статутом, проводились в семінарії в липні місяці у присутності Київського митрополита, усіх чиновників семінарії та запрошених поважних гостей. Для проведення публічних екзаменів складалися спеціальні програми. За результатами випробувань ректор розділяв семінаристів за розрядами і подавав списки для затвердження Правлінням, яке, у свою чергу, направляю їх керівнику єпархії, а все потім – академічному Правлінню. За результатами публічних випробувань кращі учнів нагороджувались книгами, а визнані нездатними до навчання, виключались з семінарії.

Статутна вимога про підготовку професорами детальних конспектів з усією процедурою погодження в Київській семінарії порушувалась. Причиною було те, що до її відкриття в 1817 р. Комісія духовних училищ надіслала укладені 1814 р. тексти з усіх навчальних предметів з орієнтовним розкладом занять.

Мовою викладання була латинська, хоч окремого її вивчення в семінарії не здійснювалося. Причиною було те, щоб дещо послабити використання латинської у порівнянні з грецькою мовою, якій Комісія духовних училищ приділяла більше значення для російської православної освіти. А з іншого боку і тому, що латинська мова в духовній школі займала особливе місце. Латинською мовою були написані підручники з богослов'я, філософії та риторики. Статут семінарій вимагав викладання цих предметів латинською, до того ж, в усіх класах виконувались письмові роботи латинською і розмовляти з наставниками семінаристи повинні були латинською. Латинська мова була основною у новоствореній семінарії, як і у Києво-Могилянській академії.

Істотний вплив на це мала і така обставина. Московський митрополит Платон (Лєвшин) з приводу реформування духовних училищ 1800 р. писав

митрополитові С.- Петербурзькому Амвросію (Побєдову), що читати лекції російською мовою в училищах він не радить. Адже іноземці і так вважають духовенство майже не вченим, так як воно ні німецькою, ні французькою мовою говорити не вміє. І єдине що підвищує його честь, це уміння говорити і писати латинською. «Якщо ж латинську вчити так як грецьку, то і останню честь втратимо; так як ні говорити, ні переписуватися ніякою мовою не зможемо...». На нашій мові і книг класичних мало. Знання латинської мови надзвичайно сприяє і російському красномовству [326, с. 423]. Однак митрополит Амвросій і Комітет для удосконалення духовних училищ не поділяли такої думки і було рекомендовано посилити у реформованих духовних училищах вивчення грецької мови на рівні з латинською. Проте, латинська мова, за могилянськими традиціями, у заново сформованій духовній школі не поступалася своїм місцем, конкуруючи з російською мовою. У перші роки функціонування новоствореної Київської семінарії латинська мова була пріоритетною. Для поліпшення вивчення грецької мови в семінарії, Комісія духовних училищ запровадила викладання її в усіх класах.

У 1817-1819 рр. грецьку мову в Київській семінарії викладав її інспектор, професор церковної історії Михайло Леонтович. Так як він один був викладачем цієї навчальної дисципліни, то на його уроки приходили до 270 учнів нижчого, середнього та вищого відділень. Успішність при такому навчанні була низькою, та й такої великої класної кімнати не було. Тому у 1818 р., за рішенням семінарського Правління, клас грецької мови поділили на вищий та нижчий, у кожному з яких були учні з різних відділень. Викладачам у нижчому класі Київський митрополит Серапіон (Олександровський) 16 січня 1818 р. призначив учителя словесності ієромонаха Кирила, так як він навчав грецькій мові і в КМА. До кінці 1818 р. у класі Кирила навчалося 138 учнів, а в класі М. Леонтовича – 64 [326, с. 423]. В обох класах вивчалась грецька граматика і робились переклади текстів за посібником Каченовського.

Статутом передбачалося проведення внутрішніх та публічних випробувань учнів наприкінці навчального року. Але особливо важливими були

випробування через кожні два роки, за результатами яких учні нижчих відділень переводились у вищі, а з вищого відділення, з розрядами, випускники звільнялись з семінарії. Перший розряд присвоювався кращим учням, 2-й – учням з середнім рівнем знань і 3-й – учням із задовільними знаннями. Визначена частина випускників з 1-м розрядом продовжувала здобувати вищу богословську освіту в Академії, інша частина направлялась священниками до церков 2-го класу. Інші випускники призначалися вчителями в повітові та приходські училища, вступали до Медико-хірургічної академії, поповнювали ряди службовців цивільного відомства. Випускники вищого відділення семінарії отримували звання – «студент». Вони прирівнювались до студентів університету і мали право вступати до духовної академії за результатом екзамену.

У 1817-1819 рр. з вищого відділення Київської семінарії випустилось 25 осіб, серед яких: з 1-м розрядом – 11 осіб, з 2-м – 12, з 3-м – 2 особи. З середнього відділення переведені у вище 39 осіб, серед яких: з 1-м розрядом – 13, з 2-м – 17, з 3-м – 9. З нижчого відділення у середнє переведено 91 учня: 26– з 1-м розрядом, 52 – з 2-м, 13 – з 3-м. По завершенні навчання та складання випускних випробувань, за рішенням семінарського Правління, що було затверджене Київським митрополитом Серапіоном (Олександровським), випускники були розділені так: Яким Лелявський та Євфимій Казанський направлені в КДА; шість осіб – Яким Добровольський, Прокопій Дієвський, Павло Ясинський, Моісей Сословський, Лев Куницький і Федір Шиманський – зайняли вакантні учительські місця в повітово-приходських духовних училищах, а Петро Мацкевич був відрахований в армійське відомство. Інші випускники були направлені в єпархіальне відомство [326, с. 431]. З 39-ти учнів середнього відділення – четверо були призначені в Київську духовну Академію, один учень вступив у розпорядження єпархіального відомства, 25 осіб переведені у вище відділення семінарії, 3-є залишені на повторний курс і 6 осіб виключені в єпархіальне відомства як нездатні до навчання. З 91 учня нижчого відділення 52 переведені в середнє, 26 залишені на повторний курс і 13 виключені як нездатні до навчання [326, с. 432].

Упродовж першого навчального курсу новоствореної Київської духовної семінарії (1817-1819 рр.). Комісія духовних училищ відкликала кращих її учнів для вступу в столичні навчальні заклади. Так, 1818 р. чотири семінаристи були відкликані до Московського відділення імператорської Медико – хірургічної академії. На початку 1819 р. ще два учні семінарії відкликані на медичне та ветеринарне відділення академії. На початку 1817 р. сім успішних студентів Київської академії були викликані для продовження навчання в С.- Петербурзьку духовну академію.

Упродовж першого дворічного курсу Київської семінарії її ректором і професором богословських наук був архімадрит Моісей. Інспектором і професором церковної історії та грецької мови був магістр С.-Петербурзької духовної академії Михайло Леонтович. Професором філософії, фізики та математичних наук служив Іван Михайлович Скворцов. Професором загальної історії та єврейської мови був Олександр Максимович. Викладачем риторики, у званні учителя, був ієромонах Кирило з студентів Києво-Могилянської Академії. Викладачем французької та німецької мов був також колишній студент Київської академії і її викладач Петро Пелехін.

У вищому відділенні семінарії вивчались богословські науки і церковна історія, то його і називали «богословією», у середньому – головним предметом були філософські науки, від того його називали «філософією», а у нижчому вивчали словесність, тому воно й було «словесністю». В усіх трьох відділеннях вивчалась грецька мова. Нові мови – французька й німецька – теж вивчались в усіх трьох відділеннях, але обов'язковою була одна, за вибором, окрім тих, хто вивчав єврейську мову. До речі, за статутом її вивчення було за бажанням тільки в середньому та вищому відділеннях. Кількість тижневих годин з кожного предмета визначалась статутом. А Комісія духовних училищ при Св. Синоді надіслала погодинний розклад занять в семінарії у кожен день тижня.

Викладацький корпус в семінарії складали професори – випускники КДА за 1-м розрядом, або магістри та учителі – ті, хто не мали ступеня і закінчили

КДА з 2-м розрядом, кандидати старші та молодші і ті, хто закінчив Київську академію чи КДА зі званням студента.

Діюча тоді програма була укладена у відповідності із статутом духовних училищ 1808 р. і упродовж тривалого часу кардинально не змінювалась. А починаючи з 1840 р., з'являлись різні незначні нововведення, які спотворювали її зміст і мету. Укладачі статуту духовних училищ 1808 р. при розробці програми навчання в семінарії мали на увазі розумовий розвиток учнів і теоретичні знання богослів'я та інших наук, що мають загальнолюдський інтерес. А автори нововведень до програми керувалися ідеєю практичної користі і теоретичний інтерес підпорядковували інтересові практичному. Тому виходили з того, щоб підготувати майбутнього священника до будь-якої практичної діяльності, яку передбачає сільський побут.

Програма 1808 р. не була багатопредметною: окрім іноземних мов, вона передбачала вивчення богословських, філософських, фізико-математичних наук, словесності і загальної історії. А з 1840 р. один за іншим стали з'являтися в семінарії нові предмети, які були все далі і далі від основної мети семінарської освіти. Це була медицина, природнича історія і сільське господарство, а згодом– і практичне землеміряння [116, с. 162]. У кожному класі семінарії стало не менше десяти навчальних предметів. У нижчому відділенні учні вивчали словесність, загальну громадянську історію, алгебру і геометрів, латинську, грецьку і, за власним вибором, одну з нових мов (німецьку, французьку, англійську – авт.); повинні вивчати напам'ять катехізиз Петра Могили, написаний за старими граматичними формами; слухали лекції з історії церковних богослужбових книг, вивчати книги Старого і Нового Заповіту. У середньому відділенні семінаристи вивчали логіку, психологію, російську громадянську історію, фізику, іноземні мови, природничу історію і сільське господарство, патрологію, біблейську історію, біблейську герменевтику, вчення про пророчі книги Старого Заповіту. У вищому відділенні, раніше повністю присвяченому богослів'ю, стали вивчати, окрім різних галузей богослов'я – догматичного, морального, пастирського, викривального, гомілетики, історії

церкви загальної і російської, вчення про богослужіння, вчення про святі книги Нового Заповіту, церковного законодавства – вивчається сільське господарство і медицина. Окрім такої кількості навчальних предметів, семінаристи писали ще й письмові роботи: у нижчому відділенні – щотижня, в середньому – кожні десять днів, у вищому – щодва тижні.

Від такої багатопредметної семінарської програми, в учнів складалося сприйняття деяких предметів як другорядних, деякі вивчалися поверхнево, у небагатьох семінаристів вистачало сил на ґрунтовне опанування програми. Ще більше шкоди від того було у сфері морального виховання: формувалася особистість, яка здатна нехтувати своїм прямим обов'язком. А між тим, священник повинен бути морально взірцевим і мати ґрунтовні зняття з богослов'я. В ідеалі, школа повинна розвинути особистість і дати їй суттєво необхідне для знання як загальнолюдського, так і спеціального, стосовно покликання людини [116, с. 168].

З часу секуляризації монастирів та архієрейських домів, на духовні школи в імперії виділялись казенні кошти. До 1814р. з казни на них виділялося по 1 353000 руб. на рік, а потім і по 2 млн. Та Комітет з удосконалення духовних шкіл у 1818р. запропонував утримувати школи за рахунок свічкових церковних прибутків та відсотків від основного капіталу, який поступово формувала Комісія духовних училищ при Св. Синодові із зекономлених коштів. На підтримку духовних училищ була виділена п'ята частина від існуючих до 1808 р. в готівці 5600 000 руб. церковних грошей, тобто 1120000 рублів. З цих коштів до 1815 р. утворилась сума в 15 млн. асигнаціями. До 1817 р. ця сума збільшилась так, що на відсотки від неї разом зі щорічними свічковими прибутками і утримувалися духовні навчальні заклади Росії. За пропозицією Комітету з удосконалення духовних училищ, усі єпархії з їхніми училищами, у відповідності з місцевими цінами, були поділені на три класи: до 1-го класу віднесено 8 єпархій, до 2-го – 12, до 3-го – 16. Київська єпархія з семінарією та училищами була віднесена до 3-го класу. За штатом 3-го класу Київській

семінарії було виділено 12850 руб. на рік, а підпорядкованим їй училищам: по 950 руб. повітовим і по 400 руб. приходським.

У наступні роки штатні суми збільшувалися, так як і саме джерело збільшувалось. До 1826 р. сума коштів на духовні школи збільшилась до 32,5 млн., до 1835 р. – до 41 млн., до 1839 р. вона перевищувала 44 млн. асигнаціями, що становило 12643000 руб. сріблом.

Ще одним джерелом утримання Київської семінарії та училищ були так звані «бурсачні кошти», які збиралися, за монаршею волею затвердженого 18 березня 1810 р. подання Комісії духовних училищ, в кожній єпархії з продажу дозвільних молитов та поховальних віночків, які клалися на покійників. Кошти від продажу цих поховальних речей дикастерія надсилала Правлінню семінарії для утримання найбідніших учнів. На час відкриття Київської семінарії в жовтні 1817 р. дикастерія надіслала зібраних за 1816 р. 3995 руб. 33 ½ копійки для учнів-сиріт.

І ще одним джерелом утримання Київської семінарії були успадковані нею кошти від Київської Академії. Хоч дещо пізніше це джерело перейшло до сформованої у 1819 р. КДА, але семінарія частково ними користувалася. Йдеться про благодійні, які у різний час були різними благодійниками пожертвувані Академії для її учнів. Ці кошти були внесені у Зберігальну казну імператорського московського виховного будинку і за п’ятивідсотковими білетами Правлінню семінарії щорічно надсилались відсотки. Дев’ятьма білетами було внесено 264716руб. 75 коп., щорічні відсотки з яких становили 13225 руб. 83 коп. [328, с. 582].

У перший рік функціонування Київська семінарія не витратила наданих для її утримання 12850 рублів. За звітом 1818 р. витрати були такими: ректору 1550 руб. (600 руб. за ректуру, 600 руб. професорських і 350 руб. за магістерський ступінь); інспектору семінарії теж 1550 руб.; два професори отримували по 950 руб. (600 руб. за професорство, 350 руб. за магістерський ступінь); два учителі теж по 950 руб.; позаштатний учитель грецької мови у нижчому класі отримував 200 руб.; секретар, економ і два діловоди отримували

по 200 руб.; лікар отримав 300 руб,; бібліотекар – 150 руб. Замість штатних 250 руб. на бібліотеку було витрачено 394 руб. 30 коп. На лікарню замість штатних 200 руб. було витрачено 473 руб. 79 коп. Утримання ста семінаристів вимагала 700 руб. (70 руб. на кожного), 88-ми бурсаків (56 руб. на кожного) і 88-ми напівбурсаків (28 руб. на кожного) було виділено 7392 руб. Але стількох учнів у 1818р. в семінарії не було. Так як бідних учнів було тільки 42 в семінарії, 65 бурсаків повітових і 38 приходських училищ, то на харчування їм витрачено 5391 руб. 75 коп., а на одяг 2225 руб. 24 коп. Залишились не витраченими 6674 руб. 31 коп. [328, с. 585].

У 1860-х роках навчальні заклади духовного відомства переживали економічний занепад. Старі оклади не відповідали рівню життя. Молоді учительські кадри через низькі оклади не затримувались і переходили у світські навчальні заклади. Від цього страждала духовна школа і вся справа підготовки пастирів церкви. Київський митрополит Арсеній (Москвін) поблажливо сприймав публікації на шпальтах єпархіальної преси про кризове фінансове становище духовної школи. Сподіваючись, що така інформація у пресі приверне увагу на нужденність духовних навчальних закладів, він офіційно не реагував на негативні відгуки про той чи інший навчальний заклад.

На сторінках Трудів КДА у 1863 р. був опублікований під назвою «Бюджет утримання учителя семінарії» детальний виклад річних витрат за самими помірними потребами [Додаток Ж1]. Вони склали 759 руб. 51 копійку. А вчителі семінарії без магістерського чи кандидатського ступеня отримували 257 руб. 40 коп. на рік [220]. Навіть якщо зважати на те, що учитель зі ступенем отримував 342 руб. 20 коп. на рік, то дефіцит складав 416 руб. 31 коп. Автор публікації слушно резюмував, що на таку зарплату учитель семінарії не проживе, особливо коли в нього є сім’я.

Парафіяльний священник села Ребедайлівки Чигиринського повіту написав 1866р. до журналу Київської семінарії «Руководство для сельских пастырей» про свій досвід збирання коштів для підтримки учителів та учнів семінарії та п’яти чоловічих духовних училищ [143]. Він зазначив, що не так

давно сам навчався в Київській семінарії і добре пам'ятав своє перебування там. І хоч його парафія була малою і бідною, він вирішив долучитися до збору коштів. Спосіб, який він обрав для цього, це збільшення доходу від продажу свічок у такий спосіб: купляти для церкви такі свічки, яких в одному фунті налічується 150 штук і продавати по 1 ½ коп. кожну свічку. Такі дрібні свічки були закуплені в Черкасах по 65 коп. за фунт. Різниця між ціною закупівлі та продажу склала 1 руб. 60 коп. і була чистим прибутком. За рік він може становити 50 рублів.

В цілому по Київській єпархії у 1864 р. прибуток від продажу свічок склав 30 тис., які були надіслані Господарському управлінню при Св. Синодові. У 1866р. Київська єпархія була звільнена від відсилання «свічкових» грошей Св. Синодові. То якщо так продавати свічки у кожній церкві, то в цілому по єпархії назбирається пристойна сума. Автор допису сподівався, що все парафіяльне духовенство Київської єпархії теж запроваджуватиме таку практику.

Напередодні прийняття статуту 1867 р. в церковній пресі публікувались різноманітні міркування про збільшення фінансування духовно-навчальних закладів Київської єпархії. Вони стосувалися пошуку нових джерел фінансування або перерозподілу існуючих. Предметом обговорення був і побут учнів семінарії та духовних училищ.

Опубліковані у 6-му номері «Киевских епархиальных ведомостей» за 1866 р. міркування стосувалися пошуку коштів та раціональному їх перерозподілу між учительським корпусом навчальних закладів єпархії. Заробітна плата службовців та вчителів у 1866 р. становила: у ректора семінарії – 257 руб. 40 коп., інспектора – 128 руб. 40 коп., наставника – 257 руб. 40 коп.; доглядача училища – 150 руб. 15 коп., інспектора училища – 57 руб. 20 коп., учителів – 150 руб. 15 коп., 128 руб. 70 коп. і 85 руб. 80 коп. [117, № 6]. Більше коштів Св. Синод виділити не міг, а відтак, до питання збільшення заробітної плати повинне було долучатись саме духовенство. Найбільшим джерелом прибутку в єпархії був свічковий прибуток. Але такі кошти надсилалися Св. Синодові. Якби

вони залишалися в єпархії, то, як показували відповідні розрахунки, вдалося б значно поліпшити матеріальне становище духовно-навчальних закладів.

За підрахунками Правління Київської семінарії, для підвищення заробітної плати посадовцям семінарії та училищ потрібно 10584 руб. 68 ½ коп. Господарське управління при Св. Синоді передбачило виділити у 1866 р. семінарії та духовним училищам Київської єпархії 52120 руб. 29 коп., тобто для утримання цих навчальних закладів потрібно 62705 рублів. Чи були такі кошти у розпорядженні єпархії, якщо свічковий прибуток за рік склав 31152 руб. 18 ½ копійки? Було ще 13489 руб. 95 ½ коп. так званих місцевих коштів, які складали внески монастирів, оплата утримання пансіонерів, відсотки з капіталів, продаж віночків і т.п. То якби свічковий прибуток залишився в єпархії, то у сумі з місцевими надходженнями коштів було б 44642 руб. 14 коп. Різницю між потрібною сумою і можливими коштами єпархії у трохи більше як 18 тис. рублів можна було знайти на місці: резерви для цього були. Пропонувалося зменшити витрати семінарії, зокрема, на утримання іноземних учнів та учителів для них, на дітей з інших єпархій тощо. Міг бути збільшений і свічковий прибуток – 31152 руб. 18 ½ коп. – хоч він і так був значним. Для порівняння, в інших єпархіях він становив: у Московській єпархії 22 тис., у Володимирській – 17 тис., у Новгородській – 12 тис. Збільшення свічкового прибутку в Київській єпархії могло бути досягнуте шляхом встановлення контролю за продажем свічок, який повинен відбуватися тільки в церквах. До того ж, церкви Київської єпархії щорічно отримували 200 тис. гаманцевого та кухлевого прибутку. Тобто, фінансовий стан Київської єпархії дозволяв поліпшити становище семінарії та духовних училищ. Та й кафедральний собор і монастирі Києва мали можливість виділити кошти для Київської семінарії і духовних училищ.

Висловлювалась думка і про те, що семінарія могла б і сама заробляти кошти у такий спосіб: її територія межувала з головним торгівельним майданом Подолу, а відтак, по її краю можна було збудувати крамниці і здавати їх в оренду [117, с. 212].

Усі міркування в пресі про фінансування були знівельовані новою постановою цього питання Св. Синодом. За розпорядженням № 2181 обер-прокурора Св. Синоду від 25 лютого 1878 р. Київського митрополита було зобов'язано здійнити перетворення семінарії і духовних училищ за статутом 1869 р. [31, арк. 2].

У синодальному указі наголошувалось, що з другої половини 1878 р. усі штатні витрати на утримання семінарії і видачу платні особовому складу духовних училищ будуть здійснюватися за кошти Св. Синоду, а усі інші витрати повинні покриватися за рахунок місцевих єпархіальних коштів, які зобов'язані відшукати єпархіальне духовенство. Кошти, які утворював відсотковий збір з церков Київської єпархії та прибуток від натуральних податків, повинні залишатися для підтримки Київської семінарії і особового складу духовних училищ.

Станом на 1904 повний склад Київської семінарії становив 28 осіб: 12 – керівний та адміністративний склад і 16 – викладацький корпус (Додаток Ж2). Керівництво та адміністрацію складали: ректор-ахімадрит Кирило (Якубовський); інспектор-ієромонах Арсеній (Смоленець); 4 помічники інспектора – Козловський Л.Д., Чехівський В.М., Доброгаєв П.А., Чернецький П.П.; лікар – Бурчак Ф.С.; 2 члени Правління семінарії від духовенства – протоієрей Роман Барилович та священник Арсеній Дашкієв; духівник семінарії – протоієрей Федір Дурдуківський; економ-священник Шереметинський С. та почесний охоронець по господарській частині – київський купець 2-ї гільдії Шатров І.

Педагогічний персонал семінарії складали 16 осіб, з яких 13 викладали основні предмети. Усі вони мали вищу богословську освіту; 9 осіб закінчили Київську духовну академію зі ступенем кандидата богослів'я, один викладач був випускником Казанської духовної академії, один – Московської і викладач основ медицини освіту здобув у Військово-Медичній академії. За стажем роботи в Київській семінарії, то найдовше, з 1874 р. в ній працював Платон Пашкевич – викладач фізики та математики; з 1882 р. працював Петро Калачинський –

викладач філософії, психології та логіки; з 1885 р. працювали Михайло Єдлинський – викладач біблейної і загальної церковної історії та історії російської церкви і Георгій Булашев – викладач словесності та історії російської літератури. З 1886 р. Олексій Городецький викладав в семінарії основи медицини, з 1895 р. Михайло Гроссу викладав Св. Писання, з 1893 р. Василій Петрушевський викладав основне і моральне богослов'я, з 1899 р. Василій Сокольський викладав семінаристам літургіку, гомілетику і практичні настанови для пастирів. Інші викладачі розпочали свою діяльність в семінарії у 1900-1904 роках (Додаток Ж2).

За урядовою постановою від 20 березня 1879 р. випускники семінарії прирівнювались до інших вступників до вищих навчальних закладів і повинні були складати вступний екзамен до них за програмою гімназійного курсу. Це спричинило різні відгуки в суспільстві, що знаходило відображення у церковній пресі: на думку анонімного дописувача «Киевских епархиальных ведомостей», який підписався криптомімом «Ив. М-ській», така постановка питання мала і позитивний для духовенства, і негативний аспекти [152]. Порівнюючи гімназійну і семінарську освіти, він зазначив, що остання «має все таки свій особливий характер і свої завдання, в силу яких вона не зобов'язана давати пряму підготовку бажаючим вступити до вищих навчальних закладів не духовного відомства» [152, с. 3]. А відтак, випускники духовних семінарій повинні показувати свій рівень знань не семінарським атестатом і повірочним екзаменом, а тим екзаменом, що відкриває доступ в університети та інші світські вищі навчальні заклади усім вступникам. Але це не обмеження прав семінаристів.

Природно, що постанова від 20 березня 1879 р. зменшувала кількість семінаристів, які бажали вступити до університетів та інших вищих навчальних закладів не духовного відомства. Але для здібніших випускників семінарій не було проблемою скласти іспит в гімназії. Та здібніших було менше, ніж бажаючих. Це означало, що вступників до вищих навчальних закладів ставало менше, але ті що вступали мали вищий рівень підготовки. Тобто світські вищі

навчальні заклади мали виграш у якості. А так як усім іншим семінаристам, які прагнули вищої освіти, була дорога тільки до духовної академії, то академії вигравали у кількості вступників. Та це не означало, що в духовні академії йшли слабші знаннями семінаристи. За існуючою практикою педагогічні ради семінарій призначали кращих семінаристів для вступу до академій на навчання за казенний рахунок. А вступний екзамен в академію не був складним з тієї причини, що складався за семінарським курсом знань.

Аби ще привабливішою зробити академічну освіту, Св. Синод визначенням від 10-28 січня 1879 р. запровадив заміщення посад начальників та учителів духовних училищ тільки випускниками духовних академій та інших вищих навчальних закладів з оплатою праці нарівні з окладами викладачів семінарії. Це було надзвичайно важливим для пристойного працевлаштування випускників духовних академій. У п’яти чоловічих духовних училищах Київської єпархії у 1879 р. служили не більше семи осіб з академічною освітою. А за синодальним приписом, училища потребують більше тридцяти осіб з освітою духовної академії [152, с. 5]. Потреба у викладачах з вищою освітою стала мотиваційним чинником для продовження навчання семінаристів в академіях.

Реалії суспільного життя вимагати іншого змісту релігійного виховання. Для його реалізації семінарії потрібно було звільнити від вузько-церковного і напів-монастирського режиму, впустити в них деякі традиції світського життя. Адже пастир повинен знати і розуміти суспільство. А де ж він міг цьому навчитися, якщо семінарськими інструкціями заборонялося учням гуляти містом, відвідувати публічні бібліотеки, ресторани, пивні, місця громадських зборів та гулянь. Тільки протестні виступи семінаристів підштовхнули Св. Синод до деякої лібералізації в їх житті: визначенням від 8 лютого 1906 р. було дозволено влаштування в семінаріях концертів і літературних читань та придбання в бібліотеки творів сучасних письменників.

Завдання поліпшення внутрішнього життя Київської духовної семінарії покладося на викладачів та службовців навчального закладу. У 1910 р. в

Київській семінарії працювало 26 викладчів, 5 службовців, ще 12 осіб працювали в Правлінні семінарії, в ревізійній комісії, в зразковій школі при семінарії та в піклуваньому товаристві (Додаток Ж3). Очолював семінарію архемадрит, а переважна більшість викладчів мала чини.

Таким чином, створення Київської духовної семінарії було органічною частиною плану формування триступеневої системи духовно-навчальних закладів. Під приводом неможливості створення у процесі реформи духовної освіти 1808-1814 рр. Академії, нібито через відсутність достатньо підготовлених кадрів, Київська Академія у 1817 р. була ліквідована, а її учнів за результатами екзаменування розподілили у семінарію і чотири духовні училища. Учнівський контингент Київської духовної семінарії склали вибрані учні з середнього та вищого відділень ліквідованої Київської Академії. Завданням семінарії була підготовка з випускників духовних училищ молодої генерації православного духовенства для духовної і учительської служби в духовному відомстві, а найуспішніші і благонадійні семінаристи готувалися до вступу до КДА для здобування вищої богословської освіти і поповнення вищої церковної ієрархії. Тобто, семінарія у триступеневій системі духовної освіти була середньою ланкою.

Організовуючи освітній процес в семінарії, Комісія духовних училищ при Св. Синоді надала широкі повноваження ректорові. Він повинен був контролювати викладання навчальних дисциплін, перевіряти конспекти викладачів і пильно слідкувати за успішністю семінаристів. Але складання конспектів викладачами не задовільняло керівництво освітньою галуззю так як створювало можливість передання учням власної думки. Тому Комісія духовних училищ надіслала до Київської семінарії тексти усіх навчальних предметів з орієнтовним розкладом занять. Це були детальні виклади навчального матеріалу із рекомендованих і затверджених книг. Тобто освітній процес був чітко регламентованим і контрольованим. Викладання богослужбових предметів велося латиною, хоч Комісія духовних училищ рекомендувала більше уваги приділяти грецькій мові.

Тривалим був процес створення умов для функціонування Київської семінарії: з часу відкриття вона розміщувалась у колишніх академічних приміщеннях і тільки у 1901 р. було завершене будівництво її власного корпусу.

Зміст семінарської освіти та її недоліки обговорювалися на сторінках церковної періодичної преси: найгостріші пристрасті розпалювалися навколо співвідношення сегментів богословських і світських навчальних предметів в семінарській освіті, суттєвою вадою називалась багатопредметність, що робило неможливим глибоке засвоєння навчального матеріалу.

РОЗДІЛ 4
НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ НИЖЧОЇ ЛАНКИ ДУХОВНОЇ ОСВІТИ ТА ОСВІТА ДОНЬОК ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА В КИЇВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ

4.1. Київські чоловічі училища: роз'єднання та поновне об'єднання

Історія Києво-Подільського духовного училища тісно переплетена з історією його приміщення, яке мало давню назву – «бурса». Іноді і все училище загалом називали «бурсою». Тому доцільним є вихід за нижню хронологічну межу даного дослідження, щоб пояснити походження назви училища. Отож, гуртожиток для бідних студентів Київської Академії, або «сирітський дім», або «бурса» існував здавна. У 1760 р. Київський митрополит Арсеній Могилянський (1757-1770 рр.) зініціював будівництво нового гуртожитку для студентів Академії. У Набережно-Миколаївському приході на березі Дніпра архімандрит Києво-Печерської лаври Лука Белоусович 20 червня 1760 р. подарував студентам Академії місце, до якого вона докупила у полковника слобідських полків Якима Кононовича ще три двори. На тому місці, частково за кошти Академії, частково за особисті пожертвування митрополита та інших благодійників, була зведена дерев'яна простора «бурса» (за традицією «бурсами» називали житло для учнів братських шкіл). Будівництво було завершене у вересні 1765 р.

Та через 10 років, у вересні 1775 р. пожежа з сусіднього міщанського двору перекинулась на дерев'яну будівлю «бурси» і вона вщент згоріла. У 1778 р. за активного сприяння Київського митрополита Гавриїла Кременецького (1770-1783 рр.) була збудована кам'яна одноповерхова «бурса». Такою вона залишилася до 1809 р., коли над першим був зведений другий поверх. У червні 1811 р. на Подолі знову вирувала масштабна пожежа, яка дуже пошкодила Київську Академію, а кам'яна «бурса» залишилася неушкодженою і в ній розмістили нижчий граматичний клас і конгрегаційну церкву, перенесену туди з Лаврського митрополичого дому. У процесі ліквідації збитків пожежі в Академії

поліпшувався благоустрій «бурси». У 1813 р. збудовані комори, сараї, огорожа довкруж неї, у 1814р. до основного корпусу добудували лікарню. Тобто на початку XIX ст. «сирітський дім» для учнів Київської Академії був повністю завершений.

У зв'язку з реорганізацією Київської Академії було ухвалене рішення, щоб з її учнів створити духовну семінарію та повітове і приходське духовне училище. Шляхом відбору за результатами екзаменування в семінарію прийнято 273 особи, а у два класи повітового училища – 503 учні. Інших студентів Академії, як нездібних до навчання, чи перероствків, відправлено на єпархіальну службу. 27 жовтня 1817 р. списки розподілу учнів по класах училища були затвердженні Київським митрополитом Серапіоном (Олександровським) (1813-1822 рр.). У день відкриття семінарії – 27 жовтня 1817 р. було оголошено і про створення Києво-Подільського училища.

Та відкриття приходського і повітового Києво-Подільського духовного училища сталося дещо пізніше. Призначений Комісією духовних училищ при Св. Синоді доглядачем нового училища ієромонах Кандід, який до цього учителював в Академії, до виконання обов'язків не приступив. Замість нього був призначений київський протоієрей Димитрій Сігіревич. А учителями в училище призначили 14 успішних і гідних студентів Академії. І 5 листопада 1817 р. протоієрей Сігіревич отримав від Правління семінарії розпорядження про негайний початок навчання. Разом з таким приписом він отримав перелік навчальних предметів та книг для повітового та приходського училищ.

З часу відкриття Києво-Подільське училище і складі повітового і приходського знаходилося разом із семінарією у корпусі ліквідованої Академії. У «сирітському домі» разом жили і семінаристи, і учні училищ. Було тісно, але так тривало аж до відкриття КДА у 1819 році. А потім в академічному корпусі залишили КДА та Київську семінарію, а училищні класи були переведені до «бурси» – «сирітського дому» на березі Дніпра. Там знаходилось більше семиста учнів, гуртожиток, Правління, квартири для службовців, лікарня, кухня. Було дуже тісно і Правління семінарії винаймало будинок колишнього Київського

війта Кисилевського, дозволяло учням жити на приватних квартирах, прибудувало до училищного корпусу кам'яний флігель. Та це мало допомагало: тіснота створювала дискомфорт і для учнів, і для вчителів. Києво-Подільське училище залишалося переповненим і після того, як з нього частину учнів перевели у Богуславське та Черкаське училища. Це спонукало Комісію духовних училищ відділити 1825 р. семінарію і перевести її в садибу колишнього Петро-Павлівського грецького монастиря. Будівництво семінарського корпусу тривало до 1830 р. і тільки 1832 р. семінарія повністю розмістилася в окремій будівлі.

У 1833 р. в Києво-Подільському училищі була збудована окрема кухня, а 1835 р. за рахунок погостів Ільїнської та Набережно-Нікольської церков був розширений училищний двір. У 1838 р. у Києво-Подільському училищі навчалось більше 700 учнів і його доглядач архімандрит Євгеній доповідав семінарському Правлінню, що нема місця для нових вихованців. Постало питання про розширення училища. Митрополит Філарет вирішив проблему переповнення Києво-Подільського училища відкриттям у 1839 р. нового, Києво-Софійського духовного училища. Але і після переведення частини учнів Києво-Подільського училища у відкрите Києво-Софійське, питання чисельності учнів у першому вирішене не було.

У 1885 р. доглядач Києво-Подільського училища ієромонах Дорофей зініціював влаштування при училищі домової церкви, під яку була відведена частина училищного корпусу. Це знову актуалізувало питання про переведення училища. Але воно не вирішувалось упродовж наступних 20-ти років. Керівництво училища зверталось до окружних з'їздів духовенства, але безрезультатно. А коли у січні 1868 р. Правління училища у зв'язку з перетвореннями за новим статутом 1867 р. порушило клопотання про прибудову до старого училищного корпусу нового флігеля, то з'їзд духовенства училищного округу не задовільнив його на тій підставі, що за новим статутом учні з інших округів повинні повернутися у свої училища.

В середині травня 1876 р. єпархіальний з'їзд духовенства погодився на пропозицію про об'єднання двох Київських училищ і будівництво нового

училищного корпусу за тієї умови, що об'єднане училище буде утримуватись за рахунок казни. А у жовтні 1879 р. з'їзд депутатів від духовенства Києво-Подільського округа виступив проти об'єднання двох київських училищ. Депутати від окружного духовенства вирішили залишити Києво-Подільське духовне училище на тому самому місці, але запропонували два варіанти поліпшення умов життя його учнів. Перший полягав у здійсненні таких заходів: скління відкритої до Дніпра галереї, переведення учнів з житлових приміщень 1-го поверху на 2-ий, надбудова третього поверху. А другий передбачав: будівництво окремого гуртожитку на сусідньому з училищним подвір'ям погості двох церков – Ільїнської та Набережно-Нікольської – що виходив на протилежну вулицю, на що потрібен дозвіл Св. Синоду та погодження прихожан зазначених церков. Та таким планам не судилось збуватися.

Семінарське Правління вирішило зробити капітальний ремонт училищного корпусу. По закінченні 1877-1878 н.р. учнів з інших училищних округів перевели у тамтешні училища і до 1 жовтня проводились ремонтні роботи. Були відремонтовані печі, перестелена підлога, перенесена із задньої на передню сторону будинку домова церква, захищена стіною раніше відкрита зі сторони Дніпра галерея, влаштовані теплі коридори на другому поверсі, проведено водогін, влаштовано умивальню, бібліотеку, спальні відділені від класів, у яких повністю замінені меблі. Ремонт закінчився 25 жовтня 1877 р. і тоді ж Київський митрополит Філарет освятив будинок. Та відремонтований училищний корпус не міг вмістити бажаючих у ньому навчатися.

На з'їзді окружного духовенства 1878 р. знову піднімалося питання про добудову училищного корпусу. Та з'їзд відхилив це питання з огляду на те, що доцільнішим було будівництво окремого гуртожитку для усіх вихованців Києво-Подільського училища. На з'їзді духовенства 1880 р. це питання знову піднімалося, але не вирішилось. До речі, як свідчить журнал з'їзду, окружне духовенство дуже детально обговорювало проблеми функціонування училища. На з'їзд були винесені такі питання: про кошторис училища в 1881 р., про влаштування при лікарні вбиральні, про перебудову існуючого в головному

корпусі санвузла, про виділення коштів для благоустрою відхожого місця в дворі училища, про перенесення помийної ями в інше місце училищного двору, про відділення коштів для влаштування 2-х печей в нижньому коридорі училища, про надання училищу коштів для виплати 60-ти руб. додаткової плати учителю гімнастики, про виділення з 1-го січня 1881 р. 60 руб. надбавки завідувачу училищною бібліотекою, про виділення коштів на прокладення нового тротуара навколо училищної садиби, про застрахування училищного корпусу, про призначення наглядачу за учнями безкоштовного харчування в училищі, про забезпечення училища дровами, про ліквідацію посади економа, про виділення дрів фельдшеру як додатку до заробітної плати, про виділення коштів для купівлі медикаментів для лікарні. А ще училищне Правління просило з'їзд виділити кошти для утримання церкви. До цього часу домова училищна церква підтримувалась за рахунок добровільних пожертвувань батьків учнів, тому окружне духовенство вирішило і надалі зберігати такий порядок. Винесене було на розгляд з'їзду духовенства і таке питання: при вступі до семінарії випускники училища показали низький рівень знань з арифметики та географії, то вирішили, щоб учителю з цих предметів К. Троцькому з 1 січня 1881 р. припинити платити 80 руб. на рік квартирних коштів. Контролював з'їзд духовенства і витрати коштів училищним Правлінням: коли було виявлено, що доглядач училища купляв поштовий папір попри виділених для цього діловодові Менчицю 77 руб. 27 коп., то з'їзд ухвалив рішення про звернення до митрополита, щоб той зобов'язав Правління не витрачати зайвих коштів. А коли Правління визначило для освітлення і опалення будівлі у 1881р. 1376 руб. 87 коп., то з'їзд завважав це перевитратою коштів і навів приклади нижчих цін для купівлі дрів, оливи та гасу [147, с. 17-24].

Питання про розширення училищного корпусу обговорювалось на з'їзді духовенства у такому ракурсі. Запрошений на з'їзд єпархіальний архітектор Ніколаєв повідомив, що добудова училищного корпусу вартуватиме приблизно 20 000 руб. Це було дорого і з'їзд вирішив уточнити її необхідність, так як кількість учнів зменшилась, а до семінарії у поточному році вступили тільки 5

випускників Києво-Подільського духовного училища. Але загальна постанова з'їзду була такою: не дивлячись на тимчасове зменшення кількості учнів, продовжити початий збір коштів на розширення Києво-Подільського училища і на наступному з'їзді повідомити про зібрану суму від церков та причтів училищного округу [147, с. 21-22].

У 1882 р. знову обговорювалось питання про об'єднання Києво-Подільського та Києво-Софійського духовних училища, і 7 жовтня доглядач останнього А. Корсаковський подав митрополитові доповідну записку про доцільність об'єднання училищ. Митрополит передав записку на розгляд єпархіального з'їзду духовенства. Депутати від Києво-Подільського училищного округа не погодились прийняти рішення без обговорення на з'їзді духовенства свого училищного округу. Тому єпархіальний з'їзд делегував вирішення цього питання Києво-Подільському та Києво-Софійському з'їздам окружного духовенства. І коли в кінці жовтня 1882 р. депутати Києво-Софійського з'їзду запросили депутатів Києво-Подільського округу то останні погодились з кращими умовами Софійського училища, але висловили побоювання, що Св. Синод ліквідує їхні штатні оклади. Тому з'їзд погодився з тим, що спочатку варто порушити клопотання перед Св. Синодом про збереження штатної суми утримання Києво-Подільського училища. Про подальший розвиток питання про об'єднання двох київських духовних училищ відомостей більше не виявлено.

У 1886 р. при Києво-Подільському училищі була влаштована двоповерхова лікарня замість маленької дерев'яної, але це суттєво не вплинуло на необхідність збільшення училищних площ. У 1889 р. на окружному з'їзді духовенства обговорювалась доцільність прибудови до південного боку училищного корпусу, але наступний з'їзд 1890 р. дійшов висновку про те, що подібна добудова псуватиме фасад училища, у зв'язку з чим відхилив пропозицію.

У 1892 р. розпочалося конструктивне вирішення питання про перенесення Києво-Подільського духовного в інше місце. Київська духовна консисторія своїм указом створила комісію для остаточного вирішення питання про переведення училища, а Правління училища звернулось до чергового з'їзду духовенства з

детальною доповіддю про доцільність вирішення проблем навчального закладу у такий спосіб. Мотивами необхідності переходу в інше місце Правління училища називало старість будинку, недостатність світла в класних кімнатах, відсутність вентиляції, сирість та затхлість повітря, маловмістимість церкви, тісноту училищної садиби, відсутність рекреаційної зали, близькість берега річки Дніпро, постійність у літній час пароходних свистків, криків портових робітників, аморальність поведінки юрб міського пролетаріату у припортовій зоні тощо [244, с. 135]. Враховуючи рішення попередніх з'їздів – 1976, 1887-1889 років – з'їзд окружного духовенства 1892р. обрав комісію для остаточного вирішення питання про перенесення училища замість перебудови його старого корпусу. До складу комісії увійшли: її головою – доглядач Києво-Подільського училища, протоієрей П. Преображенський його заступником, члени правління, єпархіальний архітектор, училищний лікар, почесний наглядач училища, представник санітарної комісії, протоієреї Дірдовський та Вартмінський та священники Бутовський і Дмитрієв [244, с. 135]. Комісії доручено порушити клопотання перед Київським митрополитом Іоаннікієм про відчуження урочища «Кудрявець» для будівництво там будинку Києво-Подільського духовного училища. Але у митрополита були інші плани: він запропонував єпархіальному з'їзді духовенства 1893р. збудувати в урочищі «Кудрявець» новий корпус для Київської семінарії, у семінарський будинок перевести два об'єднані київські духовні училища, а у будинку Києво-Подільського училища влаштувати єпархіальний свічковий завод. Така пропозиція не знайшла загальної підтримки, особливо у частині об'єднання двох київських училищ. Тому вирішення питання знову відклалося і у 1900 р. на єпархіальному з'їзді духовенства обговорювалася можливість купівлі будинку семінарії за 140000 руб. для розміщення в ньому Києво-Подільського училища.

Справа про поліпшення умов функціонування Києво-Подільського духовного училища знову могла відтермінуватись. Але новий Київський митрополит Феогніст (Лебедєв) (1900-1903 рр.) поклав край довголітнім зволіканням: за його наполяганням єпархіальний з'їзд духовенства 17 вересня

1901р. ухвалив рішення про переведення у корпус семінарії Києво-Подільського духовного училища з приєднанням до нього Богуславського духовного училища. Для реалізації такої постанови з'їзду була сформована комісія для головуванням протоієрея Михайла Лінчевського, яка працювала досить оперативно. За декілька місяців був відремонтований колишній будинок семінарії і Києво-Подільське училище продовжило своє функціонування у більш сприятливих умовах.

Велика роль у підтримці Києво-Подільського духовного училища належала окружному духовенству, яке на своїх з'їздах вникало в усі училищні справи і відшукувало різні можливості для підтримки навчального закладу, за що йому при кожній нагоді висловлювалась вдячність [114, с. 652-657].

Щодо благоустрою та матеріального забезпечення учнів Києво-Подільського духовного училища, то його не можна назвати задовільним з часу відкриття семінарії та училища. У 1819 р., як і в наступні роки, на утримання семінарського керівництва, учителів та училищного корпусу виділялося 12850 руб. асигнаціями, на утримання учителів повітового училища – 950 руб., учителів приходського училища – 400 руб. на рік. Тобто весь бюджет утримання створеної семінарії та училища складав 14200 руб. асигн. А якщо ще врахувати, що для утримання найбідніших учнів семінарії та училища було виділено 7392 руб., то загальна сума коштів складала 21592 руб. асигнаціями, що було дуже мало [326, с. 645].

У наступні роки прибутки училища, як і його витрати зростали і станом на 1901 р. прибутки складали майже 23200 руб., а витрати – майже 22000 руб. на рік [Додаток К3]. Тобто, сальдо було позитивним, але окружне духовенство постійно відшукувало кошти для підтримки училища.

Завдяки клопотанню єпархіального керівництва поліпшувалось фінансування училища. До кінця 1820р. була збільшена штатна сума утримання повітового училища з 950 руб. до 2050 руб., а приходського – з 400 руб. до 730 руб. асигнаціями. Тоді ж викладачам духовних училищ були надані права на чини та мундир синодальних чиновників. Доглядачами, яких називали і

ректорами, Києво-Подільського духовного училища були здібні керівники, які у майбутньому обіймали високі посади в духовному відомстві. Серед них були: архієпископ Литовський, колишній бакалавр Академії Макарій; преосвященний Полтавський Іоан; преосвященний Єкатеринодарський Модест. Інспекторську посаду в училищі обіймав до 1850-х років випускник Київської Академії, досвідчений педагог Іван Андрійович Демченков, який за сумлінну службу неодноразово отримував письмові подяки і велику, як для того часу, грошову нагороду – 519 руб. у 1838 році. Не менш відомим і досвідченим був настоятель училищної Ільїнської церкви, який упродовж 40 років навчав учнів латинської мови, протоієрей Мина Жолткевич.

Особливістю Києво-Подільського духовного училища з 1855 р. стало те, що стараннями доглядача ієромонаха Дорофея в училищному корпусі була влаштована простора і тепла церква. Це сприяло поліпшенню релігійно-морального виховання в училищі і убезпечувало учнів від переохолоджень під час відвідування служб в Ільїнській церкві. У 1855 р. сталася ще одна важлива подія: на училищному дворі відкрито окремий будинок училищної лікарні.

До 1855-х років духовне училище складали два об’єднані училища – повітове з двома класами вищого і нижчого відділень і приходського з 1-м і 2-м класами. У ході реформування структури училища, повітове училище було перетворене у трикласне: вище, середнє і нижче відділення. У зв’язку з цим зменшилась кількість учителів і вони поділялись за номерами з різною оплатою праці: учителі 1 і 2 номерів отримували по 150 руб. 15 коп. сріблом на рік, учителі 3 і 4 номерів – по 128 руб. 76 коп. і учитель №5 – 85 руб. 80 коп. сріблом. Доглядачу платили 150 руб., а інспектору – 47 руб. 20 коп. сріблом на рік [228, с. 453].

При відкритті Києво-Подільського повітово-приходського училища Комісія духовних училищ при Св. Синоді затвердила штат, яким передбачалося казенне утримання 40 учнів і напівказенне ще 40 вихованців училища. Для фінансування одного учня виділялося 56 руб. асигн. для повного утримання і 28 руб. асигнаціями для напівказенного. Та не дивлячись на затверджений штат,

бідних дітей чи сиріт завжди приймали в училище на повне чи половинне утримання. Так, в 1823 р. повнокоштних учнів навчалося 64, а напівкоштних 70, а у 1827 р. повнокоштних налічувалося 72, а напівкоштних 73 [227, с. 382].

Збільшення повністю чи частково оплачуваних учнівських вакансій було можливим завдяки пожертвуванням благодійників. Завдяки активній благодійницькій діяльності та клопотанню єпархіального керівництва, Комісія духовних училищ збільшила кошти на утримання учнів – на кожного повнокоштного стали виділяти до 80 руб. асигн., а на напівкоштного до 40 руб. асигнаціями. Іноді училище керівництво з дозволу семінарського Правління приймало до училища дітей на повне і половиння утримання з невеликим грошовим внеском. Це сприяло накопиченню коштів для фінансування не 80-ти, а 100 учнів.

У 1832 р., коли Київська семінарія перейшла у власне приміщення, збільшилися можливості для прийому більшої кількості дітей до Києво-Подільського училища. За монаршим указом від 23 травня 1836 р. збільшено казенний штат учнів з 80 до 130 осіб [227, с. 392]. Відшукувались і інші джерела фінансової підтримки учнів. Так, за розпорядженням Київського митрополита Євгеній Болховітінова, єпархіальне духовенство повинне було вносити в Дикастерію кошти за продаж похоронних атрибутів (віночків, аркушів з молитвою) і ці кошти спрямовувались для підтримки найбідніших учнів. Були ще і так звані попечительські кошти духовенства Київської єпархії. З 1833 р. Києво-Печерська лавра щороку надсилала в Києво-Подільське училище 160 руб. для утримання двох учнів. З 1837 р. Києво-Видубецький монастир щорічно вносив 120 руб. на утримання теж двох учнів, які називалися «видубецькими». Учні Києво-Подільського училища, які співали у академічному, семінарському, михайлівському та митрополичому хорах теж перебували на повному чи половинному утриманні.

Фінансово підтримували найбідніших учнів Києво-Подільського училища і Київські митрополити. Особливо щедрим був Філарет (Амфітеатров) (1837-1857 рр.). Обійнявши київську митрополичу кафедри, він пожертвував училищу 2000

руб., таку ж суму він передав і 1838 р., а у 1839 р. пожертвував 3000 рублів. Своїм прикладом він спонукав і інших стати благодійниками училища. Києво-Печерська лавра у період митрополичого служіння Філарета щорічно виділяла 3000 руб. для бідних учнів усіх духовних училищ Київської єпархії. Києво-Братський монастир щорічно утримував 3-х учнів, редакція журналу «Воскресное чтение» фінансувала навчання 2-х учнів. У 1841 р. вікарій Київської митрополії Ієремія надсилав Києво-Подільському училищу гроші для утримання одного учня. Благодійниками були не тільки особи духовного стану. Так, у 1838 р. училищне керівництво отримало відсотки з білета вартістю 1300 руб., які заповів бідним учням якийсь колезький радник Каменецький. Деякі благодійники себе не називали, як, наприклад, у 1839 р. хтось надіслав до училища 250 руб. на чоботи бідним учням [228, с. 444-445].

Паралельно з турботами про матеріальне забезпечення учнів Києво-Подільського духовного училища, зверталась увага навчально-виховну сферу його функціонування. Починаючи з 1839 р., семінарське Правління вимагало від училищного керівництва поліпшення вивчення учнями латинської мови. Учні, які мешкали на винайнятих квартирах, мали репетиторів зі старших класів семінарії. Батьки учнів платили репетиторам і тому семінарське Правління взяло репетиторство під свій контроль. Було ухвалене рішення про те, що Правління повинне дозволяти репетиторство успішнішим семінаристам, благонадійним і з хорошою поведінкою, що засвідчувалось спеціальним білетом. У разі низького рівня знань учнів, репетитори повинні були надати семінарії письмові пояснення.

Щодо загальної кількості Києво-Подільського духовного училища, то у 1819 р. 115 учнів вищого відділення були переведені до семінарії, 24 учні залишені у тому ж класі, а 3 виключені з училища як переростки і нездібні до навчання. У нижчому відділенні: 171 учень переведений у вище відділення, 68 залишено для продовження навчання і 8 учнів було виключено з училища (6 з причин повноліття і 2 за погану поведінку). У приходському 2-му класі 24 учні

переведені у старший клас і 9 залишені. А з 1-го класу 24 учні переведені і 4 залишені на повторне навчання [227, с. 382].

Особливістю Києво-Подільського духовного училища було те, що серед його учнів було багато дітей різночинців, тобто світських осіб – міщан, дворян, дітей військових, чиновників, купців, селян. Наприклад, у 1822 р. з 402 учнів 47 були з різночинців, а у 1825 р. кількість дітей різночинців зросла до 80 осіб. Єпархіальне духовенство було проти такого напливу дітей різночинців. Ректор КДА Моісей, який ревізував училище в 1820 р. вказав на необхідність обмеження прийому до училища, дітей, батьки яких не належали до духовного звання. А Київський митрополит Євгеній Болховітінов вимагав, щоб світські учні не ходили на навчання в класи так як дітей духовенства навчалося до 600 осіб.

Кількість учнів Києво-Подільського училища збільшувалася: у 1827 р. в ньому навчалося 416, а в 1834 р. – 556 учнів [Додаток Ж]. У 1838 р. доглядач архімандрит Євгеній доповідав семінарському Правлінню, що нових учнів немає куди поселяти. А між тим, протоієрей І.Скворцов, який за рішенням семінарського Правління ревізував училище, наголосив на необхідності збільшення учнівських вакансій ще мінімум на 50. У 1838 р. в училищі навчалося до 700 учнів: у вищому відділенні – 161, у 1-му нижчому – 104, у 2-му нижчому – 122, а в 2-му приходському класі 1-го відділення – 107, в 2-му відділенні – 110 і у 1-му приходському класі – 110 осіб [227, с. 446].

У 1839 р. у новостворене Києво-Софійське училище з Києво-Подільського було виділено 110 учнів – 65 повнокоштних і 45 напівкоштних. Але і після поділу училища, воно продовжувало зростати. Наприкінці 1843 р. у ньому довелося відкрити 2-ге відділення і у вищому відділенні. Усіх учнів у тому класі тоді налічувалось 166.

Станом на 1880 р. у Києво-Подільському духовному училищі 77 учнів перебували на пільговому утриманні: 41 на повному утриманні (21 син священника, 4 сини дияконів, 13-дяків, 3 – паламарів, усі сироти) і 36 на половинному (18 синів священників, 8 – дияконів, 8 – дяків, 2 – паламарські

сини). У Києво-Софійському училищі на пільговому утриманні були 47 учнів: 36 на повному і 12 на половинному. З них, що на повному: 19 осіб були сиротами, 4 – синами священників, 10 – синами дяків, 2 – синами паламарів. З 12 осіб, що навчались на половинному утриманні, 1 був сином святенника, 5– синами дияконів, 6 – синами дяків. В Уманському духовному училищі на пільговому утриманні перебували 49 осіб: 34 особи (26 сиріт, 1 син диякона, 3 сини дячків, 3 – паламарів і 1 – псаломника) отримували по 90 руб. в рік матеріальної допомоги. А 15 учнів, серед яких 3-є сиріт, 4 сини священників, 4 сини дияконів і 4 чини дяків, отримували допомоги по 50 руб. на рік. У Богуславському духовному училищі матеріальну допомогу утримували 35 осіб: 20 – по 45 руб. в рік (14 сиріт, 1 син диякона, 1 – учителя УПШ, 2 – дяків і 2 паламарів) і 15 – по 46 руб. (2 сини священників, 2 – дияконів, 9 – дяків, 2 – псаломників) [204, с. 4-5].

Києво-Софійське духовне училище було створене шляхом виділення його з Києво-Подільського духовного училища. Головною причиною такого виділення була тіснота будівель, в яких мало міститися училище. У 1837 році вирішено половину цього училища виділити в окреме приміщення, що знаходилось біля Софійського кафедрального собору і було збудоване київським митрополитом Арсенієм (Могилянським) у 1763-1763 роках. Будинок, в якому розмістилось Києво-Софійське духовне училище, спочатку планувався для монастирських келій і в ньому містився штат митрополичого дому. Але коли митрополит Філарет (Амфітеатров) вибрав для свого постійного помешкання Києво-Печерську лавру, то будинок залишився вільним і митрополит передав його училищу.

Київський митрополит Філарет (Амфітеатров) протегував Києво-Софійському училищу і призначав туди кращих учителів з кращих студентів семінарії. З часу заснування училища учителями були призначені вихованці КДА, яких потребувала і семінарія, - кандидати богослів'я Федір Мисловський (в майбутньому протоієрей Києво-Георгіївської церкви) та Іван Епіфанович [329, с. 727].

За митрополита Філарета, тобто до 1857 р. (Додаток А), посаду керівника училища обіймали 9 осіб. Першими були ієромонахи Онуфрій. Дормидонт, який до чернечого постригу був професором Харківського колегіуму, і до липня 1840 р. - ієромонах Мелітон. Потім декілька місяців обов'язки доглядача училища знову виконував отець Дормідонт. Наступним доглядачем, або ректором Києво-Софійського училища митрополит призначив бакалавра КДА ієромонаха Антонія, який керував училищем навіть після призначення його інспектором Київської семінарії. Після ректорства Антонія училище очолив ієромонах Феофан, після якого посаду доглядача обійняв чинний інспектор училища ієромонах Макарій. Тоді в училищі навчалося 175 осіб і запроваджене таке нововведення: у вільний від занять час учні займалися іконописом.

З 16-го грудня 1847 р. ректорську посаду обійняв колишній ректор Барського училища ігумен Нектарій (в майбутньому – архієпископ Нижегородський). Через пів року на звільнену ним посаду призначений учитель, священик Петро Ботвиновський, але теж не надовго. З 15 жовтня 1849 р. ректором Києво-Софійського училища призначено протоієрея Микиту Дубницького, який керував училищем до 21 серпня 1853 року [329, с. 731].

Хоч М. Дубицький очолював училище три з лишком роки ,йому вдалося упорядкувати внутрішнє життя, що було відзначено митрополитом. На одному із щотижневих рапортів про стан училища митрополит написав: «Отцю ректору Києво-Софійських училищ за приведення їх у відмінний стан висловлюємо щиру нашу пастирську вдячність через академічне правління» [329, с. 31]. Серед нововведень доглядача училища М. Дубицького було таке: в училище призначений спеціальний духовник; були виділені окремі кімнати для занять у післяурочний час і спальні кімнати довше провітрювались; училищний будинок був утеплений від протягів; в училище придбано 80 залізних ліжок з постільною білизною і фланелевими ковдрами; виділена окрема кімната для бібліотеки; при училищі влаштована кімната, яка слугувала моргом; з'явились два помічники лікаря з числа учнів. При Дубицькому, в лікарні утримувалась бабка, яка

доглядала за хворими і щосуботи мила голови усім казеннокоштним учням. За ректорства М. Дубицького був складений опис усього училищного майна.

Наступником М. Дубицького на посаді доглядача училища з серпня 1858 р. став професор семінарії священник (в майбутньому - протоієрей і ключник Києво-Софійського собору) Миколай Оглоблін. Він очолював училище до 19 жовтня 1859 р., а його наступником став доглядач Новгород-Сіверського духовного училища ієромонах Наркіс. З 13 лютого 1861 р. посаду доглядача обійняв колишній учитель цього ж училища і інспектор С. Р. Турчинський.

Києво-Софійське училище, як і інші, складалося з двох нероздільних училищ – повітового і приходського, у кожному з яких було по два класи з дворічними курсами, за виключенням 1-го приходського, у якому був однорічний курс. У повітовому училищі нижчий клас називався нижчим відділенням, або інфімою, а старший клас – вищим відділенням, або синтаксисом. А у приходському училищі нижчий клас називався 1-м, а вищий – 2-м. У приходському училищі в кожному класі було по одному вчителеві, а у повітовому – по два [329, с. 733].

Переважна більшість учнів Києво-Софійського училища була дітьми священників, дияконів, причетників і навіть церковних сторожів з різних повітів Київської єпархії. І навіть після того, як в 1840 р. Правління семінарії розпорядилося, щоб в це училище приймали дітей тільки з Васильківського та Сквирського повітів, географія учнів не змінилася [329, с. 736]. Та й за походженням, учнівський контингент був досить строкатим: навчалися діти дворян, військових, чиновників, купців, міщан, селян, євреїв-вихрестів.

Навчальний курс в Києво-Софійському училищі починався з вересня непарного року. За результатами екзаменів учні приймались до того чи іншого класу, але прийом до 1-го класу проводився у вересні парного року. Навчальний рік поділявся на три третини: 1-ша починалася 1-го вересня і тривала до 25-го грудня, 2-га тривала з січня до Пасхи і 3-я - від провід до середини червня місяця. З 15-го червня до 1-го вересня тривали літні канікули. По два тижні канікул було і після 1-ї та 2-ї третей. Наприкінці кожного місяця і обов’язково у

кінці кожної треті учителі подавали керівництву училища конспекти вивченого матеріалу і відомості про успіхи учнів. За результатами навчання, учні поділялись на 3 розряди: 1-й для кращих учнів, 2-й для посередніх і 3-й для маловстигаючих. Лінивих і неблагонадійних виносили за риску розрядів. Екзамени наприкінці третей проводились училищним керівництвом, а річні, і особливо перевідні, відбувалися за участі викладачів Київської семінарії. В кінці навчального курсу випускникам влаштовувались публічні екзамени, які проводив сам митрополит. Публічний екзамен супроводжувався урочистостями: учні виголошували промови, влаштовували концерти і співали канти. З 1844 року, за розпорядженням митрополита, канти були замінені нотним церковним співом. По завершенні урочистостей кращим учням вручали похвальні листи та дарували книги.

Автор наукової розвідки про Києво-Софійське училище у перші два десятиліття його існування священик П. Троцький зазначав, що у 1840-х роках воно було популярне серед киян з різних причин. Батьків приваблювало головним чином те, що в учнів розвивали добрі якості – скромність, покірність, схильність до посидливої праці і набожність. П. Троцький навів кілька аргументів з прохань батьків про прийом їхніх дітей до Києво-Софійського училища. Наприклад, 22 вересня 1842 р. київський міщанин Маєвський просив прийняти в училище його сина тому, що у ньому формується моральність учнів; 6 вересня 1843 р. однодворець Данилевський просив прийняти його сина в духовне училище з огляду на дороговизну світської освіти і на переваги духовної; дворянка Базилевська 28 серпня 1845 р. подала прохання про прийом її сина, бо твердо впевнена, що християнська мораль і релігійні почуття поселяться в його душі і складуть основу його земного і вічного щастя; купець Михайловський просив у 1846 р. прийняти в училище сина так як мав бажання виховати його в дусі християнського благочестя [330, с. 755]. Подібні оцінки освіти і виховання в Києво-Софійському училищі у 40-х роках XIX ст. не позбавлені перебільшення та ідеалізації, так як воно мало усі вади духовно-навчальних закладів того часу. За словами священника П. Троцького, в училищі

«процвітало те довбання, яке було довгий час загальним недоліком не тільки нижчих, а й середніх духовних навчальних закладів» [330, с. 755]. Духовно-навчальне керівництво та благодійники намагались ліквідувати таку ваду влаштуванням училищної бібліотеки та матеріальною підтримкою навчального закладу.

У 40-х роках XIX ст. бібліотека Києво-Софійського училища тільки формувалась. У 1840-му році ректор КДА надіслав в училище Біблії слов'янською мовою, а Правління семінарії надіслало посібник для викладання катехізису та «Виклад Символу Віри». У 1841 р. митрополит Казанський Антоній, колишній доглядач Києво-Софійського училища, пожертвував для нього 5 примірників грецького словника, а семінарське Правління для учителя російської мови надіслало посібник «Опыт преподавания русской грамматики для русских». Кілька книг пожертвували ректор семінарії Євсевій та ієромонах Мелітон. У 1844 р. бібліотеку поповнив корнеслов російської мови Шимкевича. А 1848 р. для бібліотеки виписано кілька книг на суму 28 руб. 30 коп. сріблом та прислано 4 примірники арифметики Леруа. У тому ж році семінарське Правління надіслало 3 примірники підручника з латинської мови Шада [330, с. 756]. Зрозуміло, що при такій кількості книг в училищі, вони були недоступними для учнів. Тому вихованці училища опановували навчальні дисципліни за конспектами викладачів.

Однак, сучасники згадували, що в Києво-Софійському духовному училищі було добре поставлене вивчення латинської мови. А вивчення церковного уставу, на відміну від інших училищ, де учні завчали його машинально, у Києво-Софійському училищі мало практичний характер. Це досягалося тим, що у 1841 р., за клопотанням Київського митрополита Філарета, з Києво-Печерської лаври були надіслані церковні книги для вивчення учнями церковного уставу.

Щодо поліпшення матеріального становища Києво-Софійського училища, то його започаткував митрополит Філарет Амфітеатров, який зініціював створення навчального закладу та до кінця життя опікувався ним. Перед смертю 21 грудня 1857 р. він заповів, щоб із залишених ним 1000 руб. сріблом відділити

стільки, скільки потрібно для повного річного утримання учнів, поки не знайдуться інші джерела фінансування. Його наступник Ісидор (Нікольський) розпорядився, щоб на утримання 20-ти «філаретівських» вихованців училища до 1-го липня 1859 р. з прибутків від продажу поховальної атрибутики було виділено по 11руб. 42 ½ коп.. сріблом, як на напівкоштних. Тоді ж вікарій Київської митрополії Преосвященний Антоній, який доводився племінником покійного Філарета Амфітеатрова, кількаразово надсилав кошти на утримання «філаретівських» підопічних. Антоній попіклувався, щоб з різних сум був сформований «філаретівський капітал» (2357 руб.) і переданий в училище з тим, щоб на річні відсотки від нього утримувалось декілька найбідніших сиріт. Для бідних учнів Києво-Софійського училища були засновані дві стипендії від Києво-Володимирського братства і одна від Києво-Печерської лаври.

З року в рік збільшувалась штатна сума коштів, що виділялася Києво-Софійському училищу. У 1851 р. училище отримувало 4024 руб. 35 коп., а у 1868р. – 4653 руб. 55 коп. сріблом [330, с. 759]. Загальна ж кількість коштів, що надходила в училище, включаючи штатні і благодійні для підтримки бідних учнів, складала: у 1850р. 4924 руб. 71 коп. сріблом, а у 1868 р. – 7516 руб. 73 коп. сріблом [330, с. 760]. Збільшення виглядало суттєвим, але з огляду на зростання цін, благоустрій училища суттєво не поліпшився. Будинок училища вимагав ремонту, без якого використовувана площа в ньому зменшувалась і, відповідно, зменшувалась кількість учнів. На початку 1858 р. в ньому навчалося 276, з яких 196 осіб отримували грошові допомоги, а на початку 1861 року усіх учнів налічувалось 200 і тільки 145 з них мали матеріальну підтримку. У 1868 році учнів було менше двохсот і 160 з них отримували мізерну допомогу.

На початку 1860-х років на основі звіту ревізора училища дійсного ст. радника Домонтовича з’явилася думка про закриття Києво-Софійського училища шляхом приєднання його до Києва-Подільського. Та Київський митрополит Арсеній створив комітет для вивчення такої думки, який визнав план об’єднання училищ недоцільним. Комітет з’ясував причини зменшення кількості вступників до училища і однією з них визнав реорганізацію

навчального закладу в 1858 році. Тоді Києво-Софійські училища – повітове і приходське з двома класами в кожному злилися в одне трикласне училище з дворічним терміном навчання у кожному. Класи з того часу стали називатися нижчим, середнім та вищим відділеннями. Колишній 1-й приходський клас був ліквідований. З 1861 р. запроваджено ще й таке нововведення: учні Києво-Софійського училища при переводі до семінарії повинні були складати спеціальний екзамен в семінарії, чого раніше не було. До цього, випускники складали один екзамен в училищі, на якому були присутніми викладачі Київської семінарії.

Та користуючись протекцією київських митрополитів, Києво-Софійське училище продовжувало функціонувати. У 1882 р. воно було третім серед п'яти чоловічих училищ Київської єпархії за кількістю учнів: у ньому навчалося 183 особи, серед яких 47 перебували на єпархіальному утриманні. А щодо фінансування, то його річний бюджет становив 22000 руб. і воно було першим серед єпархіальних духовних чоловічих училищ.

Проблеми фінансування Києво-Софійського духовного училища вирішувало окружне духовенство. Училищний округ складали 16 церков міста Києва та церковні причти Радомишльського і Васильківського повітів Київської єпархії, усього 85 церков [121, с. 14-16]. Наприклад, затверджуючи кошторис училища на 1881 р., з'їзд духовенства училищного округа 2-5 вересня 1880 р. вирішував питання про покриття дефіциту бюджету училища. У 1881 р. передбачувані видатки на училище становили 21806 руб. 84 коп., а прибутків мало бути 14074 руб. 86 коп., тобто бюджетний дефіцит складав 7731 руб. 98 коп. Було ухвалене рішення про те, щоб встановити додатковий внесок від церков і причтів училищного округа для покриття ¾ частин бюджетного дефіциту коштами від церков і ¼ частину за рахунок внесків духовенства [148, с. 13]. Встановлено терміни внесення в училищне Правління означеної суми: зібрані кошти мали надійти двома рівними частинами упродовж року - до 1-го січня 1881 р. і до 1 серпня того ж року.

Таким чином, у Києві функціонували два чоловічі духовні училища, які були відкриті: Києво-Подільське у 1817 р. і Києво-Софійське у 1839 р. Першими учнями Києво-Подільського училища були молодші вихованці розформованої у 1817 р. Київської Академії, а друге училище постало у результаті відділення частини учнів з Києво-Подільського.

Тривалим у часі було вирішення питання про приміщення Києво-Подільського духовного училища. Проблеми розширення, реконструкції, поліпшення благоустрою училища обговорювались на з'їздах окружного духовенства, яке виносило на колективний розгляд вирішення навіть дрібних побутових питань. Коли окружне духовенство сходилось до думки про необхідність будівництва нового корпусу училища, то Київський митрополит Філарет передав для потреб училища митрополичий дім біля Софійського собору, а сам перебрався до Києво-Печерської лаври. У 1839 р. у колишніх митрополичих покоях було відкрите Києво-Софійське духовне училище, яке мало особливу підтримку усіх Київських митрополитів. Двічі – у 1876 і 1882 роках порушувалось питання про об'єднання обох училищ, але духовенство Києво-Подільського училищного округу було проти.

Структура обох училищ була однаковою: кожне з них складалось з приходського і повітового, тобто з нижчого і вищого відділення, у яких було по два класи. У 1855-1858 рр. училища були реорганізовані у трикласні, що мало не зовсім позитивні наслідки. У Києво-Подільському училищі більшість учнів була з різночинницьких (світських сімей), у Києво-Софійському переважна більшість учнів була з сімей духовенства. Можливо, саме тому, воно мало більші підтримку Київських митрополитів: учителями в нього призначали кращих випускників семінарії і навіть КДА, практичний характер мало вивчення церковного устава, в училище залучалось більше благодійницьких коштів для утримання сиріт та бідних учнів. У 1882 р. Києво-Софійське училище було третім серед п'яти училищ Київської єпархії, але першим за величиною бюджету. Та з 1860-х років у його функціонуванні намітились кризові тенденції, причиною чого називали: перетворення у трикласні, внаслідок чого зменшилась

кількість учнів, і запровадження у 1861 р. вступного екзамену в самій семінарії, якщо до того він відбувався в училищі при запрошених із семінарії викладачах.

4.2. Богуславське, Уманське та Черкаське духовні училища: відкриття та умови функціонування

Коли розформували Київську Академію у 1817 р. і з її молодших вихованців формували духовні училища, то Богуславське Духовне правління повідомило Київській дикастерії, що в Богуславському позаштатному монастирі є десять келій, у яких на перших порах можна розмістити повітове училище, а при соборній Богуславській церкві є два будинки для приходського училища і що повітове духовенство готове зібрати кошти для косметичного ремонту усіх тих приміщень.

В Черкасах при Різдво-Богородицькій церкві було два невеликих будинки, які займало мале місцеве училище, і які придатні для розміщення духовного училища. Для перевірки цього була створена комісія і будинки оглядав Київський губернський архітектор Кедрін.

Відкриття обох духовних училищ затягувалося і після перевірок духовенство Богуславського повіту просило відкрити училище на початку січня 1818 року. Семінарське Правління пропонувало, щоб Київський митрополит призначив учителями випускників богословського курсу ліквідованої Академії Іллю Дієвського, Павла Завальниківського і Антона Крижанівського. Митрополит погодив запропоновані кандидатури учителів, а доглядачем училища призначив протоієрея Богуславського собору Феодора Андрієвського. Семінарське правління повідомило учнів з Богуславського та близьких до нього повітів, що після різдвяних канікул вони повинні прибути в Богуслав. 2 лютого 1818 р. з відповідними урочистостями було відкрите Богуславське повітове училище з 15-ма учнями вищого відділення і 14-ма – нижчого. Приходське училище в Богуславі відкрили 6 травня 1818 р. з 33-ма учнями і учителем Трохимом Черняхівським, який закінчив курс філософії в Київській Академії.

Черкаське Духовне правління 10 грудня 1817 р. повідомляло дикастерію, що церковний будинок має два приміщення і може вмістити два відділення або приходського, або повітового училищ. Для другого училища потрібно винаймати приватний будинок. Семінарське Правління 8 січня 1818 р. ухвалило рішення про відкриття в Черкасах повітового училища.

Київський митрополит Серапіон (Олександрівський) затвердив таке рішення 21 січня і доглядачем училища призначив протоієрея міського собору Іоанна Синькевича. Для приходського училища в Черкасах духовенство пропонувало купити за тисячу рублів асигнаціями будинок генерал-майора Голостєнова. І поки опис будинку з його планом надійшов для обговорення в Семінарське Правління, протоієрей І. Синькевич відкрив повітове училище 19 лютого 1818 р. в будинку Голостєнова. Рапорт протоієрея І. Синькевича про відкриття училища з якихось причин не надійшов до семінарського Правління і воно 27 лютого надіслало І. Синькевичу припис про негайне відкриття навчального закладу в церковному будинку і надіслало гроші для купівлі будинку Голостєнова. У своє виправдання про виявлений поспіх протоієрей І. Синькевич повідомляв, що церковний будинок не зовсім зручний для училища так як одне його приміщення займав дяк Кедриновський. Та все ж, повітове училище в Черкасах було відкрите 19 лютого 1818 року. А приходське училище розмістили в будинку при Різдво-Богородицькій церкві і відкрили 10 вересня 1818 року. На час відкриття у ньому було 26 учнів, учителем яких призначили учня вищого відділення Київської семінарії Василя Гирича.

Київське, Богуславське і Черкаське духовні училища, кожне з яких складалося з двох училищ – повітового і приходського – підпорядковувались Київській духовній семінарії.

Комісія духовних училищ при Св. Синоді 28 червня 1828 р. видала розпоряджання про удосконалення нижчої ланки духовної освіти, яке було зініційоване імператором Миколаєм І. Він запропонував Комісії відшукати способи покращення становища духовенства та освіти дітей духовенства, на що вона переглянула училищні статути і через семінарські правління надіслала

керівництву училищ низку нових приписів. По-перше, начальство училищ зобов'язане наглядати, щоб навчальні предмети релігійно-церковного циклу викладалися під його пильним контролем. По-друге, у зв'язку з цим потрібно було наглядати, що учнів нижчих училищ навчили досконалому церковному читанню та співу і щоб вони, переходячи у вищі, не переставали займатися, у вільний від навчання час, читанням і співом в церквах. По-третє, при переведенні учнів у вищі класи передбачати, щоб до вивчення вищих наук – філософії та богослов'я – допускались учні з достатньою початковою освітою і не малолітні. А малолітніх учнів утримувати у нижчих класах для удосконалення знань. По-четверте, до перевідних випробувань учнів залучати тих учителів, які їх навчатимуть в подальшому, і щоб вони слідкували за вибором достатньо підготовлених у нижчих класах учнів. По-п'яте, знання латинської мови тими учнями училищ, які визначалися для переведення до семінарії, повинне було відповідати таким умовам: досконале знання синтаксису, уміння перекладу з латинської російською і у зворотному порядку та розуміння мови того, хто говорить латинською. По-шосте, для посилення нагляду за поведінкою учнів багатолюдних училищ на допомогу інспекторам призначати їх помічників. По-сьоме, в атестатах і свідоцтвах про освіту ступінь та оцінку за поведінку прописувати максимально точно, без пристрасті, щоб похвальними результатами не відкривати шлях до духовної служби людям, не здатним до неї і недостойним.

Такого змісту розпорядження Комісії духовних училищ мало і позитивні, і негативні сторони. Акцентуючи увагу на досконалому вивченні латинської мови та дисциплін богословського циклу, воно започаткувало поділ навчальних предметів на основні та другорядні. Навчальні дисципліни світського характеру в учнів духовних училищ відходили на задній план і вони пропускали заняття. Позитивним було запровадження посади помічника інспектора, що посилювало контроль за вихованням учнів.

Після придушення польського повстання 1830-1831 рр. посилилась активність державно-церковного керівництва щодо залучення до Православної церкви більшої кількості вірян та зміцнення морально-релігійних підвалин.

Поки-що не вдалося з’ясувати, скільки в духовних училищах навчалося дітей різночинців, але 1835 р. з ініціативи імператора Правління семінарії надіслало в духовні училища припис про прийом в училища дітей греко-уніатського духовенства без будь-яких затримок, щоб дати їм можливість здобути освіту. Це робилося для того, щоб уберегти дітей греко-уніатів від чужого впливу і залучити їх у лоно Православної церкви. При прийомі до училищ зверталась увага на метричні записи. А 28 жовтня 1835 р. Правління семінарії зобов’язало училищне керівництво, щоб при зарахуванні до училищ перевірялися метричні виписки на дітей, чого раніше ніколи не було.

У 1830-х роках впроваджувались заходи, спрямовані на підвищення моральності молоді та послаблення в учителів прагнення перейти на світську службу. Так, 19 квітня 1833 р. Правління семінарії надіслало в училища розпорядження, щоб перед початком навчання читати текст Нового Заповіту, аби учні ознайомлювались зі словом Божим. А щодо учителів та наставників духовних училищ, то 16 жовтня 1834 р. Правління Київської семінарії з метою викорінення пияцтва, що було помічено в Черкаському духовному училищі, зобов’язало їх самих укладати тексти проповідей і читати їх в церквах. Правління уклало рекомендації щодо укладання проповідей, які були затверджені Митрополитом Київським і Галицьким Євгенієм Болховітіновим 13 грудня 1834 року. У рекомендаціях зазначалось, що як для власного удосконалення в проповідництві слова Божого, так і для користі учнів, учителі усіх духовних училищ повинні підготувати та виголосити по дві проповіді на рік. Доглядачі училищ були зобов’язані переглянути тексти проповідей і після їх виголошення надіслати до семінарського Правління. Окрім цього, доглядачі училищ повинні були при кожному богослужінні в храмі, де присутні їхні учні, обов’язково виголошувати духовні тексти повчань Преосвященного Тихона воронезького [259, с. 5]. І ще в рекомендаціям було прописано таке: з огляду на прагнення учителів духовних училищ до отримання чинів і вийти з духовного у світське звання, Правління семінарії зобов’язало керівників училищ утримувати

підвідомчих їм учителів від виходу з духовного звання, так як цим зменшується кількість освічених пастирів церкви.

Моральне виховання учнів духовних училищ було найголовнішим обов'язком інспекторів училищ та їх помічників. До 1831 р. у інспекторів не було чітких інструкцій щодо їх посадових обов'язків. У 1831 р. Правління семінарії таку інструкцію направило в училища. Згідно неї, інспектор та його заступник повинні були налагоджувати порядок в училищах, наглядати за моральністю учнів і спонукати їх до активної діяльності у здобутті освіти. Обов'язком інспектора та заступника був нагляд за проживанням учнів по найманих квартирах, щоб вони читали вечірні та вранішні молитви, перед прийомом їжі та після нього, і щоб у святкові, табельні та недільні дні учні перебували у церквах на богослужінні. Нагляд за учнями в церкві теж відносився до обов'язків інспектора та його заступника. Перед походом до церкви помічник інспектора повинен був оглянути учнів щодо пристойності їх одягу. Інспектор був зобов'язаний не дозволяти учням неблагопристойних та шкідливих для здоров'я ігор, забороняти світський і народний спів та читання недозволених книг. Обов'язком інспектора був пильний нагляд за тим, щоб учнів ні під яким приводом не відвідували публічних зібрань та різного роду гулянок. Так як учням заборонялось самовільно відлучатись з училища, окрім визначеного статутом часу і з письмовим дозволом доглядача училища, то в разі відсутніх в училищі учнів, помічник негайно повинен був доповісти інспектору, а останній – доглядачу училища. На розсуд помічника інспектора були віднесенні покарання учнів за дрібні проступки, а у разі грубих порушень він разом з інспектором повинен був доповідати керівництву навчального закладу.

У 1840-х роках упорядковувався порядок прийому і звільнення учнів духовних училищ не з духовного стану. 12 листопада 1848 р. Духовно-навчальне управління при Св. Синоді надіслало розпорядження про заборону приймати в духовні училища дітей не духовного звання. Причиною було назване «запобігання тісноті учнів», а якщо будуть вільні місця, то приймати дітей з інших станів на правах вільних слухачів, а при звільненні з училища атестатів їм

не видавати, а видавати свідоцтва, які не прирівнюються до атестатів. Та це було визнано не зовсім коректним. І тому Св. Синод ухвалив рішення про те, що постанова 1821 р. про прийом в духовні училища дітей, батьки яких не належали до духовного стану, на правах вільних слухачів, повинна стосуватися дітей з вільних станів. Малися на увазі ті, які за правами свого походження могли б безперешкодно здобувати освіту і в інших навчальних закладах цивільного відомства, але з якихось міркувань обирають духовні училища. Дітей з сімей податних станів приймати в духовні училища лише у тих випадках, коли вони нададуть формальні свідоцтва про звільнення їх общинами, до яких вони належать, або коли приговори общин будуть затверджені Сенатом. Таким дітям дозволялось видавати свідоцтва про завершення навчання в училищах рівнозначні з тими, які отримують діти батьків духовного звання. Солдатських дітей заборонялось приймати в училища категорично, навіть і на правах вільних слухачів [262, с. 10)].

У полі постійного контролю вищого церковного керівництва перебувало виховання учнів духовних училищ. За визначенням Св. Синоду від 4 лютого 1859 р., семінарські Правління доводили до відома духовних училищ, щоб учні постійно і неухильно дотримувались християнських обов'язків. Щоб вони опановували церковний устав, головним чином, практично, до такого рівня, щоб могли за богослужбовими книгами показувати і розповідати своїми словами яке, коли і в якому порядку відправляється богослужіння в церкві. Щоб учні навчалися читати слов'янською мовою чітко та розбірливо, правильно вимовляючи слов'янські слова, відповідно до норм мови. А для цього, читання Біблії слов'янською мовою, що проводиться перед початком занять, зробити незмінним правилом з тим, щоб учні почергово перед уроками прочитували 10-20 віршів. Вихованці училищ повинні обов'язково співати і читати на кліросі в церкві. В канікулярний час, коли учні живуть в будинках батьків, вони повинні брати участь в усіх недільних і святкових богослужіннях, співати і читати на кліросі. Учні повинні дотримуватись церковної обрядовості і зовнішнього боку благочестя, як то: застосовувати хрестне знамення відповідно до церковного

устава і православних звичаїв, дотримуватись постів, кладення поклонів. Необхідно дотримуватись благочестя і в одязі, поставі, при зустрічі і спілкуванні з начальством, наставниками вищими себе і нижчими. Потрібно, щоб учні усвідомлювали важливість пастирського служіння в церкві, щоб у них сформувались моральні чесноти, які необхідні у відносинах пастиря з паствою, які засвідчуються його зовнішньою поведінкою [262, с. 11].

Щодо фінансування духовних училищ Київської єпархії, то загальне уявлення складає кошторис прибутків і витрат на їх утримання 1879 року (Додаток К2). Згідно з опублікованих у «Киевских епархиальных ведомостях» даних на утримання Києво-Подільського, Києво-Софійського, Уманського, Черкаського і Богуславського духовних чоловічих училищ Св. Синод виділив 22394 руб. 39 коп. на рік. Розподілялись кошти по училищах не рівномірно: найбільше – 5719 руб. 70 коп. було виділено Києво-Подільському училищу, Києво-Софійському надійшло 4 656 руб. 84 коп., Уманському – 4131 руб. 28 коп., а Черкаському і Богуславському – по 3943 руб. 60 коп. на рік. Ще прибутки училищ складав продаж поховальної атрибутики – 2755 руб. 50 коп., плата за утримання пансіонерів в гуртожитках – 6520 руб.; проценти з училищних коштів – 4585 руб. 12 коп.; грошова допомога від церков – 10915 руб. 20 коп.; щорічне пожертвування від Києво-Печерської лаври для двох київських училищ – 907 руб. 14 коп.; однопроцентний збір від заробітної платні духовенства єпархії – 4966 руб. 15 коп. тощо [202, с. 2-3]. Сукупно інші прибутки, окрім синодальної суми, становили 61899 руб. 17 коп. Загальна сума річного прибутку п’яти училищ єпархії становила 84233 руб. 12 коп. Питома вага синодальної допомоги училищам становила 26,5%, а 73,4% коштів забезпечувало духовенство Київської єпархії.

Видатки духовних училищ у 1879 р. складали 68 430 руб. 93 коп., зокрема: Києво-Софійське училище витрачало 17 983 руб. 55 коп., Києво-Подільське – 17713 руб. 59 коп.; Уманське – 12971 руб. 85 коп., Черкаське – 10824 руб. 63 коп.; Богуславське – 8937 руб. 31 копійку. Як видно з наведених у додатку даних, найбільше коштів витрачалося на утримання бідних учнів в гуртожитках

та на оплату праці навчального та допоміжного персоналу училищ. Та, в цілому, фінансова сфера функціонування п’яти чоловічих духовних училищ Київської єпархії було задовільною, так як прибутки (84233 руб. 12 коп.) перевищували витрати (68430 руб. 93 коп.) на 15802 руб. 19 копійок.

У перші роки функціонування Богуславського училища великою була плинність учительських кадрів. Перші учителі звільнились за власним бажанням вже після першого року служби, а потім змінювались практично через рік. Причини були названі такі: «З одного боку, незадовільне матеріальне становище вчителів змушувало їх шукати виходу з училища, а з іншої – доглядач Ф. Андрієвський ставився до вчителів занадто деспотично. Важко було вжитися з такою людиною і єдиним порятунком від його придирок та зуботичин була втеча... Так і чинили учителі» [256, с. 2].

Учнівський контингент був невеликим. У 1818р. в повітовому училищі навчалося 45 осіб. З першого випуску для вступу до семінарії було призначено 34 учні. Загальна кількість, не перевищувала 100 осіб. У 1826р. у вищому відділенні навчалось 29 учнів, у нижчому – 37. У першому класі приходського училища – 16 учнів, а в другому – 14. Усього – 96 учнів [256, с. 3].

На утримання училищ в Богуславі у 1818 р. було виділено 1318 руб. 64 копійки, а влаштування і відкриття було здійснене коштом тамтешнього духовенства. З часом коштів на утримання училищ виділялось більше; зокрема: у 1819 р. – 1350 руб., у 1820 – 2015 руб., у 1821 р. – 2780 руб. і сума відпускалась щорічно до 1827 року. Правління Київської семінарії окремо надсилало кошти для допомоги найбіднішим учням. Так, у 1818 р. надійшло 200 руб., у 1822 р. – 370 руб., у 1824 р. – 415 руб., у 1825 р. – 515 руб., у 1826 р. – 232 руб. за перше півріччя, у 1827 р. – 540 руб. і у 1828 р. – 560 рублів [256, с. 5]. Виділяючи кошти для допомоги бідним учням, Правління зобов’язувало доглядача училища дотримуватись таких умов: коштів бідному учневі потрібно видавати співмірно з його потребами, але не більше 28 руб. (напівбурсача плата); гроші видавати не учням, а їх батькам, чи квартироздавачам; усі кандидатури претендентів на допомогу повинні обговорюватись в училищному Правлінні; бідним учням, які

малоздібні до навчання, рекомендувати переходити на службу причетниками при церквах.

На заробітну плату керівництву та вчителям витрачалось стільки коштів: доглядачу – за повітове училище 200 руб., за приходське – 125 руб. асигнаціями, учителям вищого відділення – по 150 руб., нижчого – по 125 руб., приходського училища – по 100 рублів. За виконання обов'язків інспектора училищ учителю доплачувати 60 руб. на рік. У 1821 р. заробітна плата була підвищена: доглядачу училищ до 350 руб. на рік, інспектору – теж до 350 руб., учителям вищого відділення – до 350 руб., нищого – до 300 руб. кожному. Учителям приходського училища за штатом передбачалось 400 руб. на двох, але так як учитель був один, то йому платили 380 руб. на рік. Отримання заробітної плати було не зручним так як її видавали не щомісячно, а за півріччя, або за третину року, а іноді виплачували за три місяці вперед [256, с. 5].

Усі вчителі училищ жили в Богуславі на найманих квартирах. Як допомогу, семінарське Правління дозволяло виділяти їм дрова. Але виділення дрів було віддане на розсуд доглядачу училища, який вважав це нагородою за сумлінну службі. То така допомога часто потрапляла не до тих, кому була необхідна, а до лояльних і смиренних у стосунках з доглядачем.

Чіткіше уявлення про перші роки функціонування повітово-приходського училища в Богуславі скласти не вдається через відсутність архівних документів, які знищила пожежа 27 квітня 1826 року. Тоді повністю згоріли приходське училище, Св. Параскевський собор, будинок Богуславського духовного правління, будинок протоієрея Ф. Андрієвського зі всіма господарськими будівлями. Втрачена тоді була і училищна бібліотека, що знаходилася при соборі. Замість згорівшого приходського училища Ф. Андрієвський винайняв до 15 липня приватний будинок і навчальний рік був завершений.

Уцілілі справи училищ 2 липня 1826 р. прийняв у Ф. Андрієвського новопризначений доглядач ієромонах Володимир, який служив настоятелем Богуславського Миколаївського монастиря. Керував училищами він упродовж п'яти років – до 28 червня 1821 р. [257, с. 4-9].

Семінарське Правління запропонувало новопризначеному доглядачу училищ Володимиру помістити приходське училище разом з повітовим у Св. Параскевському монастирі. Таку пропозицію підтримував Київський митрополит і сам Володимир теж схилявся до такої думки. Він виклав на користь неї такі аргументи:1) об'єднання повітового та приходського училищ і розташування їх в одному місці спрощуватиме нагляд за ними (до пожежі приходське училище знаходилось в місті, за 3 верстви від повітового і, окрім відстані, їх розділяла річка Рось); 2)виведення учнів приходського училища з міста позбавить їх спокуси міськими розвагами і вони більше часу приділятимуть навчанню; 3) зведення будинку приходського училища біля повітового на монастирській землі буде менш проблемним, так як уся міська земля була власністю графині Браницької і за неї потрібно було платити.

Поки обговорювався план будівництва, новий 1827/1828 навчальний рік розпочався з об'єднання повітового і приходського училищ. У приходському училищі були 1-й і 2-й класи і по закінченні 2-го учнів переводили у нижче відділення повітового училища. У 1826 р. в обох училищах навчалося 98 учнів, у 1827 р. – 74, у 1828 р. – 96, у 1829 р. – 109, у 1830 р. – 80 і у 1831 – 86 осіб. Ще якась кількість учнів навчалася в батьківських домах і приходила в училища складати перевідні екзамени. Наприклад, у 1829 р. таких було 6 осіб [257, с. 6]. Віковий діапазон учнів був досить широкий: від 9 до 25 років. Переважна більшість учнів вищого відділення була у 15-річному віці, але були і дорослі, які не довчалися і відраховувались на службу у єпархіальне відомство. Наприклад: у 1827 р. з огляду на повноліття з вищого і нижчого відділень були відраховані по 4 учні. Відраховували і за низьку успішність. Так, 1829 р. з вищого і нижчого відділень було відраховано по 10 осіб [257, с. 6].

Результати навчання учнів відмічалися у місячних відомостях та відомостях за третю частину навчального року. Екзамени проводились теж тричі на рік: перед Різдвом, перед Пасхою та перед літніми канікулами. Вони тривали з 8-ї до 17-ї години в один день з усіх предметів і у присутності усіх учителів. Найвищою оцінкою був «1 бал», а найнижчою «5 балів». За відмінні успіхи на

публічних екзаменах перед літніми канікулами учні удостоювались привселюдної похвали. Невстигаючих учнів учителі не соромились називати досить принизливо: «повний дурень», «дурень набитий», «дуже дурний».

У червні 1831 р. доглядач Богуславського духовного училища ігумен Володимир за не зовсім з'ясованих обставин був звільнений з посади і переведений до Києво-Печерської лаври. Доглядачем призначено ієромонаха Пантелеймона, який закінчив КДА старшим кандидатом, але 11 листопада 1831 р. його перевели учителям церковної історії і грецької мови до Курської духовної семінарії [258, с. 6].

Посаду доглядача Богуславського повітово-приходського духовного училища 28 травня 1832 р. обійняв ієромонах Григорій.

При ньому було завершене будівництво нового корпусу, яке тривало з часу відкриття училища. Влітку 1832 р. огляд училища здійснив ректор Київської семінарії Іустин. За результатами відвідин, Правління семінарії 4 вересня 1833 р. дозволило доглядачу училища розпочати навчання у новому училищному будинку, що складався з чотирьох великих кімнат, у кожній з яких було по четверо вікон.

Після ієромонаха Григорія доглядачем училища призначено кандидата богослов'я Ігнатія Мацкевича, який був уродженцем Київської губернії і у 1835 р. закінчив КДА. У тому ж році він обійняв посаду доглядача, а 25 березня вже наступного 1836 р. був рукопокладений у священника. З 25 січня 1837 р. призначений членом Богуславського духовного Правління [260, с. 6].

Правління Київської семінарії часто ревізувало Богуславське повітово-приходське духовне училище. У 1837 р. на перевідних екзаменах був учитель семінарії Григорій Іванович Бойков, у 1840 р. ревізію продивив ректор семінарії архімандрит Євсевій і за результатами ревізування доглядач училища І.Мацкевич був піднесений до сану протоієрея. У 1843 р. ревізію училища проводив професор семінарії Михайло Михайлов [261, с.т1-5].

У 1846-1860 роках доглядачем училища служив ієромонах Феодор. Перебуваючи в чернецтві, він пильно слідкував за тим, щоб учителі не

пропускали церковних богослужінь [262, с. 9-17]. Окрім того, Правління семінарії почало залучати учителів до допомоги доглядачу в діловодстві. Та найважливішим завданням училищних учителів була навчальна діяльність та проповідництво. На початку кожного року до училища надходив розклад виголошування проповідей навчальним персоналом. І Правління семінарії продовжувало наголошувати керівництву училища, щоб щоденно, перед початком навчання учням читалися фрагменти тексту Нового Заповіту.

За визначенням Св. Синоду від 22 грудня 1853 р. Богуславське училище в 1854р. зазначало певних структурних змін. За рішенням Правління Київської семінарії, з існуючих чотирьох класів приходського училища було створено три відділення: вище з вищого відділення; середнє з нижчого; нижче – з учнів 1-го і 2-го класів приходського училища. Так, у 1845/1846 н.р. навчалось 125 осіб, у 1846-1847 н.р. – 126, у 1847/1848 н.р. – 130, у 1848/1849 н.р. – 131, у 1849-1850 н.р. – 128, у 1850/1851 н.р. – 131, у 1851-1852 н.р. – 117, у 1852/1853 н.р. – 113, у 1853-1854 н.р. – 123, у 1854-1855 н.р. – 107, у 1855-1856 н.р. – 86, у 1856-1857 н.р. – 91, у 1857-1858 н.р. – 82, 1858-1859 н.р. – 82 і 1859-1860 н.р. – 74 особи [261, с. 7].

У 1846-1860-х рр. продовжувалася практика проведення ревізії Богуславського духовного училища. Так, у червні 1846 р. його ревізував інспектор Київської семінарії ієромонах Феодосій, у 1851 р. ревізію здійснив професор семінарії священник Георгій Соловйов, а у 1859 р. ревізію проводив професор семінарії Феофан Лебединцев [261, с. 6-16]. За звітами ревізорів Правління Київської духовної семінарії вказувало на недоліки і надсилало в училище розпорядження для їх усунення. Такі розпорядження були досить детальною програмою функціонування училища.

У 1860-х роках Богуславське духовне училище додавало Правлінню Київської духовної семінарії чимало проблем, які вимагали радикальних заходів. Причиною проблем було те, що монастир втрачав співчутливе ставлення до училища як тільки його настоятелів перестали призначати доглядачами училища. На монастирській землі поряд з училищем, з дозволу настоятеля був

відкритий єврейський шинок. Начальство училища безуспішно клопоталося про його закриття, що зумовило відкриту ворожнечу між монастирем і училищем. Врешті це питання було вирішене, але не в результаті порозуміння монастирського і училищного керівництва. Суперечку вирішив благодійник: 2 серпня 1863р. головний управитель помістями графів Браницьких, колезький секретар Людвіг Рожетський був обраний почесними блюстителем і виявив бажанням щорічно жертвувати училищу від 50 до 100 рублів. Він також погодився щорічно платити 100 руб. монастирю, який взамін цього погодився закрити шинок. Та з вирішенням цього питання відносини між монастирем і училищем не налагодились.

Училище було пов'язане з монастирем так як користувалося його будинками і його церквою. Тривалий час, не маючи можливості збудувати окремі будинки, училище залежало від монастиря і платило іноді не співмірну арендну плату. Житло в монастирі винаймали і учні Богуславського духовного училища. Це не схвалювалось училищним керівництвом, так як монастирські послушники відволікали учнів від навчання. І як тільки доглядач училища. Н.Котляров спробував забрати учнів з монастирського житла і направити на приватні квартири, ігумен Володимир в 1863 р. пожалівся Київському митрополитові. Такі суперечності між училищем і монастирем поставили на порядок денний питання про будівництво нового училищного корпусу. Та справа гальмування з огляду на відсутність коштів.

Питання про будівництво нового корпусу Богуславського духовного училища обговорювалось на з'їзді окружного духовенства 2-4 вересня 1880 р. Та розглянувши кошторис, план і фасад, підготовлені єпархіальним архітектором Ніколаєвим, з'їзд вирішив, що кошторисна сума в 131 000 рублів для духовенства непосильна. При усьому бажанні мати у своєму окрузі упорядковане училище і при самих великих пожертвуваннях для цього духовенство могло зібрати 25-30 тис. рублів. Тому з'їзд запропонував училищно-будівельній комісії поклопотатися про складання нового кошторису. Будівництво нового гуртожитку для учнів з'їзд вирішив відкласти на пізніше.

Окрім того, з'їзд уповноважив училищно-будівельну комісію, щоб відразу після того, як буде виготовлений новий план будівництва у межах 30000 руб., в установленому порядку порушувала клопотання перед Св. Синодом про виділення позики. Її погашення планувалось упродовж двадцяти років внесенням коштів з таких джерел: 2/3 частини позики мали забезпечити церкви округу, а 1/3 – духовенство. Гарантією вчасного і повного повернення позики слугувало церковне майно і церковна земля [145, с. 5-9].

Місце для будівництва нового корпусу Богуславського училища було безоплатно виділене удільним відомством з умовою, що воно належатиме училищу тільки упродовж часу його існування. Кошти для будівництва – 30000 руб. – за клопотанням Київського митрополита Платона були виділені у вигляді позики духовенству Богуславського повіту Господарським управлінням при Св. Синоді з терміном повернення упродовж 20-ти років. Будівництво було завершене у 1883 р. і училище переобралося у новий зручний двоповерховий будинок. Та для повного благоустрою ще багато чого не вистачало: училище не мало церкви, лікарні, гуртожитку для учнів та лазні. І тільки завдячуючи благодійникам усе це поступово влаштовувалось. Так, у 1886 р. член Правління училища священник Логін Топачевський за власні кошти влаштував при училищі домову церкву, у 1895 р. за кошти Київського митрополита Іоаннікія при училищі була влаштована лікарня, а в 1900 р. – лазня. Будівництво гуртожитку, за браком коштів, продовжувало відтерміновуватись. Духовенство не форсувало будівництво гуртожитку ще й і з огляду на те, що серед учнів прогресувало інфекційне захворювання очей – трахома. У зв'язку з поширенням такої важкої хвороби окружне духовенство схилялося до думки про закриття в Богуславі і переведення училища в інше місце. Митрополит Київський і Галицький Феогніст запропонував перевести училище з Богуслава до Києва, об'єднати його з Києво-Подільським духовним училищем і розмістити в колишньому корпусі Київської духовної семінарії [244, с. 140].

Рішенням Св. Синоду від 13 серпня 1902 року наказано закрити з 16 серпня 1902 р. Богуславське духовне училище, а замість нього з того ж часу

відкрити паралельні відділення при усіх чотирьох класах Києво-Подільського духовного училища. Таке поєднання двох училищ в одне вважалося бажаним для духовенства Київської єпархії з огляду розміщення всіх вихованців об'єднаних училищ в придбаних і приспособлених для цього старих приміщеннях Київської духовної семінарії, які були звільнені у зв'язку з її переходом у 1901 році в новозбудоване приміщення [135, с. 240].

Щодо Уманського духовного училища, то воно так само було відкрите у 1818 р. і процес його функціонування детально висвітлений у монографії Т. Кузнець [267]. Тому доповнимо інформацію про нього з нововиявлених джерел.

Про результати перевірки Уманського духовного училища ректором Київської духовної семінарії у травні 1885 року повідомляло Київське видання «Заря» [293, с. 3]. У публікації зазначалося, що новий будинок училища є достатньо просторий та зручний, але водночас дуже дорогий. За версією газети, висока ціна будівництва пояснюється тим, що «деякі члени будівельної комісії, домовившись з підрядником, діяли на шкоду училищному бюджету, оплачуючи роботи з будівництва училищної будівлі за надзвичайно завищеними цінами: у два, три або навіть десять разів дорожче, ніж це було необхідно» [293, с. 3]. Це серйозне обвинувачення проти будівельної комісії змусило газету стверджувати, що «без розслідування цієї справи не обійтися» [293, с. 3]. Воно було своєрідним обвинуваченням у корупції, але ще більш серйозним було звинувачення у низькому рівні освітньо-виховного процесу в училищі. Газета зазначала, що «вихованці не вміють молитися Богу: читають молитви неправильно, без розуміння, були й такі, які зовсім не знали молитв» [293, с. 3].

Висвітлення таких недоліків у пресі свідчило як про об'єктивність перевірки справ в училищі, так і про наявність недопрацювань, які потрібно було усунути. За підсумками перевірки, двоє вчителів змушені були залишити свою педагогічну діяльність. Водночас, у місті почали поширюватися чутки, що можуть бути звільнені з посад і наглядач училища, і його заступники.

Через місяць після такої гострої критики, 14 серпня 1885 року, газета «Заря» опублікувала «Лист до редакції» з відповіддю на звинувачення [212, с. 3].

Лист не мав підпису, а про його публікацію в газеті попросила будівельна комісія, що працювала при училищі. У ньому спростовували обвинувачення у завищених витратах на будівництво корпусу Уманського духовного училища. Зокрема, зазначалося, що під час ревізії училища ректор семінарії не перевіряв документи будівельної комісії, оскільки вони знаходилися у голови комісії, який перебував у селі та готував звіт про будівництво.

У відповідь на звинувачення членів будівельної комісії у таємних угодах з підрядником було надано таке пояснення: «…підряднику не переплачували, оскільки всі питання щодо виплат вирішувались у комісії одноголосно сімома її членами. Тому окремі члени не могли діяти на шкоду казні училища ані прямо, ані опосередковано з тієї ж простої причини, що в комісії не було місця для одноосібних та приватних розпоряджень членів» [212, с. 3].

Щодо вартості будівництва корпусу училища, то в листі будівельна комісія зазначала, що 17 січня 1884 року з підрядником була погоджена ціна в 20700 рублів. Ця сума, згідно з контрактом, виплачувалася підряднику частинами з дозволу єпархіального начальства. Основним власником коштів та головним їх розпорядником був окружний училищний з'їзд духовенства, який 16-17 лютого 1884 року оглянув збудований корпус Уманського духовного училища і висловив членам будівельної комісії подяку, супроводивши її грошовою винагородою. Крім того, в листі зазначалося, що будівельна комісія перебувала під контролем ревізійного комітету, який у разі порушень мав би доповісти про це єпархіальному начальству. Хоча таке пояснення щодо звинувачень газети «Заря» в перевищенні кошторису будівництва і корупції під час будівництва училищного корпусу могло бути прийнятним, проблеми з навчальним процесом в училищі все ж існували, і про це писали й інші губернські газети.

У газеті «Киевское слово» порушувалося таке делікатне для училищної громади питання, як репетиторство. У кореспонденції від 20 серпня 1887 року з Умані повідомлялося, що на з'їзді депутатів духовенства Уманського училищного округу наприкінці серпня 1886 року було визнано помітне зниження освітніх досягнень учнів Уманського духовного училища за останні роки.

Причиною цього з’їзд назвав переповненість училища, що ускладнювало регулярну та ретельну перевірку знань учнів під час уроків. Після обговорення можливих способів вирішення проблеми, з’їзд ухвалив рішення відкрити в училищі три посади репетиторів, які б працювали з учнями, що відстають. Єпархіальна влада підтримала це рішення, і дві посади репетиторів були заповнені, а на третю не знайшлося відповідного кандидата. Крім того, не було встановлено відповідних правил для організації занять репетиторами. Лише в 1887 році Правління училища розробило, а Правління Київської духовної семінарії затвердило правила, які визначали обов'язки репетиторів та порядок проведення ними уроків. Лише через рік була заповнена третя вакансія репетитора. Отже, оцінити діяльність репетиторів можна було лише по завершенню 1887-1888 навчального року.

Поки результати діяльності репетиторів ще не були очевидні, частина духовенства Уманського училищного округу висловлювала скептицизм і упереджено ставилася до ефективності репетиторства. Навіть обговорювали можливість скасування цих посад на наступному з’їзді духовенства Уманського училищного округу. Однак у кореспонденції зазначалося, що «…ліквідація посад репетиторів принесе не користь, а шкоду для навчально-виховної справи, яка, як видно з екзаменів минулого навчального року, знаходиться в дуже незадовільному стані» [163, с. 3]. Тому найбільш обґрунтованим варіантом було збереження посад репетиторів в Уманському духовному училищі принаймні до кінця навчального року або до того часу, поки не будуть знайдені інші ефективні способи вирішення проблем училища.

У жовтні 1887 року газета «Киевское слово» знову опублікувала матеріал про Уманське духовне училище. Напередодні щорічного з’їзду духовенства Уманського училищного округу, який скликався для розв’язання питань функціонування училища, зазначалося: «Адміністрація училища всіма засобами намагається підняти училище на належний рівень, і тому з року в рік представляє перед з’їздом все, що вважає необхідним і корисним для розвитку інтелектуальних і фізичних здібностей учнів. Але щоб прийняти і задовольнити

те чи інше представлення Правління училища повністю залежить від з'їзду» [173, с. 3].

Зазвичай окружне духовенство підтримувало всі пропозиції адміністрації училища. Лише питання про закладку саду при училищі кілька разів не здобуло підтримки з'їзду, і тому для цього не виділялися кошти. В усіх інших випадках з'їзд задовольняв прохання училищної адміністрації. Було побудовано новий училищний корпус і нову дерев'яну церкву на території училища. Однак в останні роки училище почало розчаровувати окружне духовенство. Газета «Киевское слово» писала: «Справа в тому, що Уманське училище 9-10 років тому було першим серед п'яти єпархіальних училищ за успіхами; воно було підняте на такий рівень завдяки колишньому наглядачеві п. Корсаковському. Тепер училище ослабло в навчальному плані; досить подивитися на перевідні списки цього року: багато учнів мали затримки з різних предметів, а особливо з церковного співу, чого не було в жодному училищі» [173, с. 3]. Причиною цього вчителі називали переповненість училища, що «…важко впоратися з таким числом учнів, яке є в Уманському училищі, і через це учні ледарюють, хоча більшість з них здібні» [173, с. 3].

Недоцільність посад репетиторів була порушена на сторінках губернської преси і в 1890 році. В опублікованому газетою «Киевское слово» матеріалі про Уманське духовне училище зазначалося, що й у 1889-1890 навчальному році в училищі було багато учнів, які відставали в навчанні. Так, «в старші класи без затримок перейшло 106 учнів, 36 було призначено на повторну атестацію, 32 залишено в тих самих класах і 3 зовсім відраховані за низькі успіхи, всього ж з перешкодами виявився 71 учень» [154, с. 4]. Як видно, відсоток невстигаючих учнів складав 66,98%, майже 67%. Це було чимало. Тим часом в училищі працювало троє репетиторів, чиїм обов'язком було працювати з невстигаючими учнями. «Тому деякі з духовенства звинувачують репетиторів у неакуратному виконанні своїх обов'язків – репетиторстві, інші звинувачують учителів училища, які нібито навмисно пригнічують учнів, дуже вимогливі до них і навмисно ставлять незадовільні оцінки, щоб поганими успіхами учнів

продемонструвати всю неефективність роботи репетиторів і взяти в свої руки репетиторство учнів, разом із його фінансуванням» [154, с. 4].

Але, як зазначав автор кореспонденції, проблема була не в репетиторах. Вони виконували свої обов'язки: з учнями, які отримали незадовільні оцінки, репетитори в той самий день проходили навчальний матеріал і допомагали їм підготуватися до наступного уроку. Звинувачення вчителів «в якійсь помсті» виглядало малоймовірним. Адже вони отримували пристойну казенну плату і «жаліються не про зменшення її, віднятої у них духовенством, а про те, що, незважаючи на всі свої зусилля, вони не можуть виправити ледачих учнів» [154, с. 4]. На думку вчителів, причиною низьких успіхів учнів була відсутність гуртожитку при училищі. Єпархіальне начальство кілька разів пропонувало окружному духовенству знайти кошти для влаштування гуртожитку, але духовенство відмовлялося через брак фінансів. Однак ці кошти можна було б зібрати тим самим чином, як і на будівництво корпусу училища: продовжити подесятинний збір коштів від кожного церковного кліру.

Тема репетиторства в Уманському духовному училищі, як одного із засобів підвищення рівня успішності учнів, була висвітлена в газеті «Киевское слово» і в 1895 році. З 17 по 24 вересня 1895 року була проведена ревізія Уманського духовного училища, під час якої виявилася серйозна проблема: «…учні виходять з класів непідготовленими до самостійної роботи і потребують сторонньої допомоги» [210, с. 3]. Для вирішення цієї проблеми були відкриті посади репетиторів, на які призначили студентів Київської духовної семінарії. Репетитори проводили заняття з учнями, які відставали, але оскільки таких було багато, репетиторство виявлялося неефективним. Щодня значна кількість учнів отримувала незадовільні оцінки і через це «залишалася без обіду». Це викликало їх роздратування та посилювало негативне ставлення до навчання.

Ще однією причиною слабкої підготовки учнів до самостійних занять називали «обширність програм навчальних предметів і швидкість викладання. Кожен викладач дорожить наданим йому часом і, бажаючи охопити весь курс свого предмета, задає багато домашньої роботи учням. Уловити і запам'ятати

швидко викладене може лише той, хто має сильну пам'ять, а слабкі учні майже нічого не засвоять з того, що вивчається на уроці, і вдома не здатні самостійно це засвоїти, сподіваючись на допомогу репетиторів» [210, с. 3]. Але репетитори не в змозі надати допомогу великій кількості учнів. Ось так і з'являлася проблема низької успішності, що ставала замкнутим колом.

Інформацію про роботу Уманського духовного училища містили повідомлення губернської преси про окружні з'їзди духовенства. Основним питанням порядку денного з'їздів було затвердження кошторису прибутків і витрат на рік, а також вирішення навчальних питань училища. «Киевское слово» від 23 жовтня 1899 року повідомляло про засідання з'їзду депутатів від духовенства Уманського училищного округу, яке відбулося в Умані 12 жовтня. На відміну від попередніх з'їздів, які дещо обмежували фінансування училища, цей з'їзд «показав, як потрібно піклуватися про рідне джерело освіти. Зокрема, Правління училища склало кошторис на суму 13570 рублів, але коли виникла необхідність задовольнити різні вимоги, витрати перевищили розрахунки, склавши 13590 рублів – безпрецедентний випадок майже з самого початку проведення окружних з'їздів!» [211, с. 3]. Додаткові кошти були виділені на підвищення платні вчителям та службовцям училища. Ще одним важливим питанням для Уманського духовного училища стало затвердження проєкту про відкриття при училищі попечительства для бідних вихованців, яке мало бути назване «Іоанікіївським» на честь майбутнього ювілею київського митрополита Іоанікія (1891-1900 рр.).

Наступний з'їзд окружного духовенства, як повідомляло «Киевское слово» 23 жовтня 1900 року, проходив в Умані з 11 по 13 жовтня. На ньому був затверджений кошторис на 1901 рік, який виявився меншим за попередній. Одним з питань з'їзду було збільшення заробітної плати вчителю російської мови у старших класах. Окремою постановою з'їзду була підвищена заробітна плата діловоду училища до 120 рублів, хоча до 1898 року він отримував лише 60 рублів на рік. Однак додаткові 60 рублів були названі «журавлем у небі», оскільки ці кошти не були передбачені в кошторисі. Було також пояснено, що

при духовному училищі є охочі складати іспит на звання учителя, який є безкоштовним. Тому з'їзд 1900 року постановив, щоб за іспит платили 5 рублів, а зібрані кошти йшли на збільшення платні діловоду. У разі відсутності плати за іспит доплати діловоду не буде.

Найважливішим питанням на з'їзді окружного духовенства 1900 року стало обговорення питання репетиторів. Вон стало особливо гострим після того, як «в цьому році майже все Уманське училище провалилося при вступі до семінарії. Коли це стало відомо в окрузі, серед духовенства виникло обурення щодо училища, навіть почали обговорювати можливість його закриття. Проте це питання врешті-решт було вирішене через репетиторів» [140, с. 3]. В училищі, як і раніше, працювало троє репетиторів з числа студентів Київської духовної семінарії, які допомагали невстигаючим учням 1-3 класів. Щодня з 16 до 19 години репетитори проводили заняття з учнями, допомагаючи їм готуватись до уроків. Однак, наскільки це було ефективно, Правління училища не знало. Репетиторів звинуватили в недостатній підготовці учнів, що виявилося при вступі випускників училища до семінарії. Проте, як писало «Киевское слово», винні не репетитори. «Відомо, що уманські учні при вступі написали погано твір з російської мови, а написали погано через те, що мало вправлялися протягом року в таких заняттях, тобто в написанні самостійних творів. Вся причина – в зміні вчителів з російської мови» [140, с. 3]. З початку навчального року російську мову в училищі викладав інший вчитель. Вчитель російської мови був призначений лише у лютому, і тому часу на підготовку учнів випускного класу до написання твору було замало.

Ще один з'їзд депутатів від духовенства Уманського училищного округу відбувся 9 жовтня 1903 року. Про цей з'їзд «Киевское слово» повідомляло 22 жовтня 1903 р. З'їзд відзначився тим, що «ніхто не захотів бути його головою. Цю почесну посаду пропонували багатьом заслуженим священникам, які вже виконували роль голови на попередніх з'їздах, але вони відмовлялися. В результаті, головою обрали місцевого наглядача школи» [141, с. 4]. Таку ситуацію з виборами голови, ймовірно, можна пояснити порядком денним з'їзду.

Одне з головних питань, що «викликало тривалі дебати, було питання про призначення квартирної допомоги для всіх членів училищної корпорації, які не мали квартир при училищі [141, с. 4].

Після бурхливого обговорення з'їзд ухвалив рішення про виділення коштів на квартири для всіх, хто потребує. Священикові училищної церкви підвищили платню з 300 до 400 рублів, хоча кошторисом передбачалося підвищення лише до 360 рублів. Ще однією важливою витратою, що була вирішена на з'їзді, стало виділення 500 рублів доглядачу Уманського духовного училища, кандидату богослов'я Івану Михайловичу Померанцеву, який святкував 25-річчя своєї служби в духовному відомстві. Таке витрачання коштів з'їздом духовенства з першого погляду виглядало виправданим турботою про училище. Однак частина духовенства була незадоволена тим, що кошти на квартирні виплати та подарунок смотрителю були витрачені не з єпархіальних коштів, а з грошей, зібраних з духовенства для фінансування Уманського духовного училища.

Та попри усі висвітлювані недоліки у функціонуванні Уманського духовного училища воно продовжувало функціонувати. У 1916-1917 роках в ньому навчалося 103 учні, а у 1917-1918 роках – 165. Функціонування училища було зупинене у зв'язку зі зміною влади в Умані 16 лютого 1918 року [267, с. 101].

Черкаське духовне училище було відкрите теж у 1818 році. Щодо самого будинку Черкаського духовного училища, то він не був збудований заново. При його відкритті в 1818 році були використані вже існуючі будівлі, що згодом призвело до їх ремонту в 1845 році. Архівний документ містить інформацію про те, що за приписом Київського окружного академічного Правління від 29 липня 1844 року № 229 Св. Синод виділив 300 рублів сріблом на ремонт старих училищних будівель у Черкасах до будівництва нового будинку. У документі також зазначалося, що після завершення ремонту ці приміщення мають оглянути незацікавлені особи. Однак керівництво Черкаського духовного училища, доповідаючи Правлінню Київської духовної семінарії про завершення ремонту, подало акт огляду, підписаний тими ж особами, яким було доручено проведення

ремонтних робіт: доглядачем училища протоієреєм Микитою Дубницьким, учителем священником Петром Марковським та членом Черкаського духовного правління Михайлом Завадським. Ректор семінарії наказав провести повторний огляд виконаних ремонтних робіт, що й було зроблено. Акт підписали: ігумен Мошногірського заштатного монастиря Іоанн, священник першого благочинницького округу Черкаського повіту Максим Мелашков та священник Іоан Клепацький [68, арк. 1-8]. Однак ремонт старих будівель не вирішував проблему необхідності нового будинку з гуртожитком для вихованців та усіма потрібними приміщеннями.

Питання про будівництво нового корпусу для Черкаського духовного училища обговорювалося на з'їзді окружного духовенства 4–5 вересня 1879 року. Один з депутатів з'їзду доповів про доцільність будівництва нового училищного корпусу, що мав би включати чотири приміщення для традиційних класів і п'яте для підготовчого класу, а також квартири для доглядача училища та його помічника. Водночас старий корпус пропонувалося перепланувати під квартиру для наглядача, приміщення бібліотеки, Правління і архіву, учительську кімнату та лікарню. Інші делегати з'їзду висловили пропозицію перетворити стару будівлю училища на гуртожиток для бідних учнів, які перебували на повному чи половинному утриманні. Крім того, обговорювалася ідея об'єднати дві класні кімнати в старому корпусі для учнів нижчих класів, яких було найбільше. Деякі делегати запропонували продати стару будівлю училища разом із землею, що знаходилася в центрі міста поряд з торговою площею, і за отримані кошти придбати дешевшу земельну ділянку для зведення нового училищного корпусу. Однак обговорення цих пропозицій не призвело до єдиного рішення, і питання було перенесено на наступне засідання з'їзду [278].

На наступному засіданні 5 вересня 1879 року була заслухана пропозиція головуючого на з'їзді духовенства Черкаського училищного округу. Відповідно до неї, ухвалили звести двоповерхову будівлю для училища, в якій мали б розміститися п'ять класних кімнат, квартири для доглядача, його помічника та наглядача за вихованцями, приміщення для Правління училища, бібліотека,

учительська кімната та гімнастична зала. Для фінансування будівництва до наявного будівельного капіталу в 10 тисяч рублів було ухвалено асигнувати ще 20 тисяч рублів від церков та причтів Черкаського училищного округу. Однак, оскільки церкви і духовенство не змогли зібрати таку суму за короткий час, було вирішено звернутися до Київського митрополита з клопотанням перед Св. Синодом про виділення позики в 20 тисяч рублів з терміном погашення протягом п’яти років під гарантію платні духовенству, церковних зборів та прибутків. У підсумку, питання про отримання і повернення позики було додатково обговорене, і було ухвалено рішення про збільшення терміну погашення позики до десяти років [278].

Делегати з’їзду ухвалили питання про те, що для прискорення початку будівництва нового училищного корпусу уповноважити члена училищного Правління від духовенства священника Федора Лінчевського поїхати до Києва для узгодження з єпархіальним архітектором нових кошторису, плану і фасаду кам’яної будівлі для навчального закладу. Для покриття витрат на подорож Федору Лінчевському вирішено виділити 25 рублів, які повинні бути внесені у витратну частину училищного кошторису. Щодо місця для будівництва нового корпусу, з’їзд визнав найбільш зручним для цього місце під старою соборною церквою та місцевим духовним правлінням. Це була рівна підвищена місцевість, навколо якої знаходились обійстя заможних містян православного сповідання, в будинках яких можна було винаймати квартири для вихованців духовного училища. Такий компактний розташунок квартир полегшував би інспекції училища нагляд за способом життя та поведінкою учнів [278].

Відповідно до цього рішення, з’їзд духовенства уповноважив Правління Черкаського духовного училища клопотати перед причтом Миколаївського собору, у віданні якого знаходилось обране пустопорожнє місце, про виділення частини території для будівництва духовного училища та просити дозволу на це єпархіального начальства. Землю біля старої будівлі училища, яка межує з торговою площею і є дорогою, з’їзд вирішив продати, а за виручені кошти погасити синодальну позику або влаштувати гуртожиток при училищі.

Для затвердження ухвал з'їзду духовенства Черкаського училищного округу 4–5 вересня 1879 р. вікарій Київської митрополії єпископ Уманський Михаїл 24 вересня видав припис за № 61 про надання йому училищним Правлінням детальних відомостей про зручності чи незручності обраного з'їздом місця для будівництва нового училищного корпусу. За такими відомостями училищне Правління звернулося до Черкаської міської думи. І вже 28 вересня 1879 р. Правління занотувало у своєму журналі довідку від міської думи такого змісту: за планом міста Черкаси обране з'їздом духовенства місце біля Миколаївського собору складає 448 кв. саж., а другу довідку надав Правлінню черкаський міський лікар пан Манасєвич. Оцінюючи гігієнічний стан обраного під будівництво місця, він висновував, що воно не може вважатися оптимальним через два чинники. По-перше, до будівництва на міській площі собору ця територія була цвинтарем, про що свідчать поодинокі давні надгробки. По-друге, обране місце знаходиться на відкритій окраїні спуску до гнилої річки «Митниця», у басейні якої часто лютують хвороби, такі як лихоманка та холера. Місце ж розташування старого корпусу училища знаходиться в центрі міста і має менші ризики поширення таких інфекцій. Щодо ухвали з'їзду духовенства в частині можливості компактного найму квартир біля планованого училищного місця, то і міське начальство, і Правління училища не погоджувались з огляду на те, що при училищі не передбачалося гуртожитку і не було певності щодо можливості винайняти житло.

З огляду на зміст отриманих довідок та зібраної інформації про обране з'їздом окружного духовенства місце для будівництва нового училищного корпусу, Правління Черкаського духовного училища постановило залишити право остаточного рішення єпархіальному керівництву [278]. І 1 листопада 1879 р. вікарій Київської митрополії, візуючи журнал Черкаського окружного училищного з'їзду духовенства, записав, що пропонує духовенству Черкаського округу замість планованого будівництва нового будинку для духовного училища без гуртожитку, будувати будинок з гуртожитком для всіх учнів. Для прискорення такої справи доцільно зібрати в лютому 1880 р. позачерговий з'їзд

черкаського окружного духовенства для вирішення питань будівництва. Щодо позики, то вікарій вважав таке рішення слушним. А щодо місця для будівництва нового училищного корпусу, то духовенству була висловлена пропозиція звести нову будівлю на землі, що належала духовному училищу, і питання про виділення нового місця більше не піднімати [278].

Щодо чисельності вихованців Черкаського духовного училища, то вдалося з'ясувати, що у 1820 р. в ньому навчалося 69 осіб. Так як під такою назвою функціонувало два училища – приходське з першим і другим класами, та повітове з нижчим та вищим відділеннями, то в першому класі приходського училища навчалося 6 хлопчиків, а в другому – 17, у нижчому відділенні повітового училища, яке було продовженням приходського, вихованців було 30, а у вищому – 16 осіб [13].

У наступні роки кількість учнів збільшилась і станом на 1882 р. в училищі навчалося 149 учнів [Додаток К1].

Зі 149 учнів Черкаського духовного училища у 4-му класі навчалися 22, у 3-му – 27, у 2-му – 38, у 1-му – 37, у підготовчому – 25. Із загальної кількості вихованців училища 50 осіб отримували грошову допомогу, а усі решта навчалися за власні кошти [182, с. 116-117].

Як свідчать документальні джерела, у різні роки функціонування Черкаського духовного училища кількість його учнів була різною і еволюціонувала: від 69 осіб у 1820 р., через найбільшу кількість – 155 у 1880 році, до 112 – у 1910 році. Що впливало на наповнюваність училища, поки що з'ясувати не вдалося, але у кожному разі це був повноцінний навчальний заклад Духовного відомства. За навчально-виховною діяльністю він підпорядковувався, як і інші чотири училища Київської митрополії, Київській духовній семінарії, а у фінансово-господарській сфері – окружному духовенству та єпархіальному керівництву. Загальний контроль за ним здійснював третій, зазвичай, вікарій Київської митрополії, у віданні якого перебували усі духовно-навчальні заклади єпархії.

На початку Першої світової війни приміщення Черкаського духовного училища було зайняте воєнним госпіталем № 812, і для проведення занять училищне Правління вимушене було винаймати будинок у пана Романенка за 819 рублів на рік. У 1917 році пан Романенко вимагав підвищення плати за оренду. 4 червня 1917 року доглядач Черкаського духовного училища Іван Петров доповідав вікарію Київської митрополії, єпископу Уманському Димитрію, що переговори з паном Романенком щодо оренди будинку для навчальних занять на четвертий рік можуть дати сприятливі результати лише за умови, що Правління погодиться заплатити йому 1000 рублів. Як зазначав доглядач училища Петров, інших будинків для оренди в місті не було. Це питання мало бути вирішене остаточно 8 червня 1917 року за участі членів Правління від духовенства [11, арк.. 4].

Черкаське духовне училище більше не повернулося до своїх приміщень після Першої світової війни, а його майно було реквізоване комісаріатом народної освіти Черкаського повіту. 25 квітня 1919 року була видана посвідка, що дозволяла Черкаському повітовому воєнному комісаріату реквізувати з майна колишнього Духовного училища для потреб агітаційно-просвітницького відділу при Воєнному комісаріаті п’ятдесят малих лавок, п’ять класних дошок, чотири столи і п’ять класних рахівниць [278].

Питання про навчання в духовних училищах висвітлювались у церковній періодичній пресі. Турбувала якість училищної освіти так як далеко не всі випускники училищ могли вступити до семінарії для продовження освіти. В Київську семінарію після затвердження нового статусу 14 травня 1867 р. вступили близько половини усіх випускників духовних училищ Київської єпархії. Тому духовенство висловлювало думки про запровадження в училищну програму, окрім класичних мов – латинської та грецької, вивчення німецької та французької. Пропонувалося збільшити кількість годин вивчення російської мови і російської історії. Висловлювались думки і про те, щоб відкрити в духовних училищах додатковий 5-й, а то й 6-й класи, для кращої підготовки до вступу до семінарії.

Анонімний автор під криптонімом «И. Н.» надіслав до «Киевских епархиальных ведомостей» досить прагматичні роздуми стосовно означених питань, які були опубліковані у №15 за 1872 рік [151, с. 362-369]. Він зазначав, що передбачені статутом 1867 р. 22 уроки в тиждень латинської мови, 18 уроків грецької, 11 щотижневих уроків російської та слов'янської мов, арифметики, географії, священної історії, катехізису достатньо для здобуття рівня знань, необхідного для навчання в семінарії. Але для цього потрібно навчати латинській мові так, щоб учні здобували глибокі знання, запам'ятали великий запас слів, фраз та зворотів, вільно користувались ними. Потрібно, щоб вивчаючи грецьку мову, учні бачили схожість між латинськими і грецькими словами, засвоїли особливості граматичних форм. І тоді, здобувши фундаментальні знання класичних мов, при переході до семінарії учням буде легше вивчати німецьку та французьку мови. А вивчивши упродовж чотирирічного (загальноосвітнього) курсу семінарії чотири мови – латинську, грецьку, німецьку і французьку – учням буде відкрита дорога і до університету чи іншого світського навчального закладу, за бажанням, якщо не захочуть здобувати вищу духовну освіту в духовній академії.

Щодо побажань про збільшення в духовних училищах кількості уроків російської мови, то анонімний автор вважав, що справа не в кількості тижневих уроків. Їх достатньо – 11 і до того ж, практично усі книги в училищних бібліотеках написані російською мовою. Потрібно тільки, щоб учні читали під керівництвом наставників і тоді мова вивчатиметься не тільки на уроках. А читаючи спеціально підібрані книги, учні ознайомлюватимуться і з громадянською історією.

В цілому негативно оцінюючи те, що значна частина випускників училищ не можуть продовжити навчання в семінарії, що є «почесною хворобою духовних училищ» [151, с. 367], автор рекомендував краще готувати дітей до вступу в училища, навести порядок в самих училищах. Зокрема, рекомендував зробити так, щоб учні в училищі були під суворішим контролем та пильнішим наглядом. А ще він зазначав, що тільки здібні до навчання діти повинні

здобувати ступінь і вищу богословську освіту. Іншим, яких батьківська любов тягне до семінарії, не допоможе збільшення кількості тижневих уроків з російської та класичних мов в училищі. Їм краще вибрати заняття відповідно їх природних обдарувань. Адже часто не дуже схильні до навчання діти, відзначаються нахилом до різних видів мистецтва чи ремесел. То краще розвивати такі здібності у дітей, замість того, щоб давити їх класичними мовами і у разі невдачі у цьому процесі, «кидати камінь осудження на всю систему духовно-училищної освіти» [151, с. 368].

Такі, чи аналогічні їм думки, були тією каплею в чашу пропозицій про поліпшення освіти, яка привернула увагу Св. Синоду до питання про влаштування підготовчих класів при духовних училищах. У деяких духовних училищах підготовчі класи уже існували, але у травні 1873 р. Навчальний Комітет при Св. Синоді підготував проєкт Положення про влаштування підготовчих класів при духовних училищах і плани викладання в них навчальних предметів. Св. Синод затвердив проєкт і постановив: надрукувати плани в синодальній типографії і разом з указом про відкриття підготовчих класів розіслати їх в усі єпархії для упровадження в практику. Затверджені Св. Синодом типові навчальні плани мали впроваджуватись з травня 1873 р. як у заново відкритих підготовчих класах, так і у тих, що вже існували.

З відкриттям початкових класів при духовних училищах, кількість учнів у них збільшилась. У 1882 р. в усіх п’яти училищах у початкових класах навчалося 188 осіб [Додаток К1]. Найбільше їх було в Уманському духовному училищі – 51 особа, найменше – 25 в Черкаському училищі. Щодо загальної кількості, то з укладеної таблиці видно, що 1882 р. у п’яти чоловічих училищах Київської єпархії навчалося 897 учнів, 278 з яких перебували на єпархіальному утриманні, що становило 30,9% від загальної кількості. За чисельністю учнів найбільшими були Києво-Подільське (198 осіб), Уманське (189), Києво-Софієвське (183 особи) училище. Річний бюджет п’яти училищ складав 84 тис. рублів. Якщо підрахувати вартість утримання одного учня, то умовно, училища розташовуються у такому порядку: Черкаське (120,8 руб на одного учня на рік),

Києво-Софійське (120,2 руб), Уманське (89,9 руб), Києво-Подільське (85,8 руб) і Богуславське (56,1 руб).

У кожному з п’яти училищ працювало по 11 осіб навчального і обслуговуючого персоналу [Додаток К]. Переважна більшість викладачів навчальних предметів мали звання «студент семінарії» чи «кандидат», тобто практично увесь викладацький корпус нижньої ланки духовної освіти був укомплектований випускниками семінарії.

З метою посилення релігійного виховання в духовних училищах у 1922 році імператор надіслав Св. Синоду указ з вимогами до доглядачів духовних училищ. У ньому зазначвалося, що так як духовні училища готують своїх вихованців до вступу в духовні семінарії , що мають своїми призначенням виховання і освіту майбутніх пастирів церкви, і зважаючи на те, що у більшості духовних училищ діють училищні церкви, то їх настоятелями повинні бути доглядачі училищ. У зв’язку з цим, Св. Синод постановив: доручити єпархіальним преосвященним, у випадках відкриття в духовних училищах вакансій керівників, представляти на вакатні посади священників, а за відсутності таких клопотатися про призначення осіб духовного стану за вибором Св. Синоду [54, арк. 1]. Така настанова самодержаця свідчила про неослабне бажання державної влади ще більше підпорядкувати початки духовної освіти.

Таким чином, наведена інформація про функціонування п’яти чоловічих духовних училищ в Київській єпархії, взята в комплексі, створює цільне уявлення про нижчу ланку духовної освіти в Київській єпархії. Чотири духовні училища – Києво-Подільське, Богуславське, Уманське і Черкаське були утворені у 1818 р. на основі контингенту молодших учнів закритої у 1817 р. Київської Академії. Виділення у 1839 р. Києво-Софійського училища і об’єднання у 1902 р. Богуславського училища з Києво-Подільським було зумовлене прагненням ліквідувати суттєві проблеми в організації початкової духовної освіти: у першому випадку у такий спосіб вирішувалось питання переповнення київського училища, а у другому – причиною була невирішеність фінансових питань. Внутрішня структура усіх п’яти училищ була однотипною: кожне з них

об’єднувало у собі ніби два заклади – приходське училище і повітове, але вони були органічно взаємопов’язані так як учні послідовно переходили з 1-2 класів приходського до нижчого і вищого відділень повітового училища.

Училища підпорядковувались Київській семінарії безпосередньо, хоч загальне керівництво здійснювало єпархіальне керівництво та Св. Синод. Комісія духовних училищ, а потім – Навчальний комітет при Св. Синоді формували правову базу функціонування нижчої ланки духовної освіти статутами семінарій та духовних училищ, а також окремими інструкціями та розпорядженнями. Так, акцентувалась увага на вивченні латинської мови та церковнослов’янської, для покращення виховного процесу вводилась посада помічника інспектора училища, у 1830-х роках посилювалась увага до морального виховання в училищах і 1831 р. інспектори училищ отримали інструкцію щодо нагляду за учнями. У 1859 р. Св. Синод розпорядився про неухильне дотримання християнських обов’язків, що означало для учнів практичне вивчення церковного уставу, досконале читання церковнослов’янською мовою, спів на кліросі, дотримання постів та благочестя в одязі і поводженні.

Рівень освіти в училищах контролювався не тільки керівними структурами, а й висвітлювався у періодичній пресі. Духовенство було зацікавлене у підвищенні якості початкової духовної освіти, яка б відкривала вступ до семінарії, з огляду на те, що окрім оплати праці викладачів училищ, воно власними коштами вирішувало всі фінансово-господарські питання функціонування училищ. У напрямі пошуків поліпшення якості початкової освіти, з 1973 р. при училищах були відкриті підготовчі класи, у 1880-х роках розвивалася практика оплачуваного репетиторства для невстигаючих учнів.

Духовні училища припинили існування у 1918-1919 роках у зв’язку з подіями воєнного часу та боротьбою за владу в умовах більшовицького натиску.

4.3. Київські жіночі училища духовного відомства

Училища для доньок духовенства називалися «жіночими училищами для дівчат духовного стану» до 1874 року. Їхня назва була змінена у зв'язку з тим, що 26 травня 1869 р. імператор затвердив подання Держради про ліквідацію узаконення щодо належності дітей православного духовенства до духовного стану. У зв'язку з цим приводились у відповідність існуючі до цього назви. І у червні 1874 р. обер-прокурор Св. Синоду, з дозволу імператриці, підготував подання імператору про перейменування «жіночих училищ дівчат духовного стану» у «жіночі училища духовного відомства», на що отримано дозвіл 8 червня 1874 р. Св. Синод своїм указом №3012 від 29 липня 1874 р. повідомив про це Київського митрополита Арсенія (Москвіна), а той через Київську консисторію довів це рішення до училища [252, с. 69].

Духовенство Київської єпархії ще у 1850-х роках висловлювало бажання дати освіту своїм донькам. У січні 1860 р. у Києві, завдячуючи щедрому пожертвуванню київського цивільного губернаторства у 1839-1852 рр., сенатора, члена Держради Фундуклея Івана Івановича (1799-1880 рр.), було відрито жіночу гімназію. А 20 січня 1861 р. за рахунок пожертвувань київського купецтва на Подолі відкрито відділення Фундуклеївської гімназії з підготовчим та трьома нижчими класами. Це були всестанові навчальні заклади і вмістити усіх бажаючих здобути освіту вони не могли. Проблема полягала у відсутності державних коштів на відкриття жіночих навчальних закладів.

Влаштування училища для доньок духовенства в Києві розпочалося Київським митрополитом Ісидором (Нікольським) (1858-1860 рр.). Він звернувся до духовенства Київської єпархії з пропозицією пожертвувати 1 ½ % своєї платні за майбутнє жіноче училище. Але у зв'язку з переведенням до С.-Петербурга, справу створення навчального закладу він залишив своєму наступнику.

Митрополит Арсеній (Москвін), який обійняв Київську митрополичу кафедру 1 липня 1860 р., відразу перейнявся питаннями освіти духовенства і в т.ч. освітою доньок православного духовенства. Він виділив 200 руб. щорічного відрахування зі своєї платні для вже існуючого при Либединському жіночому монастирі Чигиринського повіту училища для дітей-сиріт з духовного стану і

пожертвував 3000 руб. на жіноче училище в Києві. У день початку нового 1861 року він пожертвував ще 1000 рублів [184, с. 162]. За прикладом митрополита, жертвувати почали монастирі та великі церкви. До пожертвувань на благородну справу митрополит запрошував заможних людей, а духовенству Київської єпархії він запропонував замість 1 ½ % відраховувати 2% своєї платні. У такий спосіб було зібрано 20 000 руб. і забезпечено щорічних внесків на училище близько 6000 рублів.

Приміщення училища могло вмістити тільки 30 осіб, а тому були прийняті 20 дівчат-сиріт на казенне утримання і 10 дівчат, за навчання яких батьки платили по 60 руб. на рік. Та бажаючих було небагато більше, а для будівництва більшого училищного корпусу грошей не було.

Для координації організаціних заходів щодо відкриття училища для доньок духовенства резолюцією митрополита від 7 листопада 1860 р. призначено доктора богослов'я, кафедрального протоієрея Києво-Софійського собору, заслуженого ординарного професора університету Св. Володимира та КДА Івана Михайловича Скворцова (1795 – 17 серпня 1863 р.). Його звернення до заможних людей та монастирів дало свої результати: приватні пожертвування склали 19 000 рублів.

Київський митрополит Арсеній пожертвував «за підпискою» 4000 руб., що упродовж 1861 р. дало 2821 руб.; І.І. Фундуклей пожертвував 1000 руб., від чоловічих монастирів Києва надійшло 5276 руб.; Флорівський жіночий монастир пожертвував 5000 руб.; церкви міста Києва зібрали: Ільїнська – 1000 руб., Добро-Миколаївська – 135 руб. Києво-Михайлівський першокласний монастир – 1000 руб. одноразово і 300 руб. щорічно, Києво-Братський монастир – 500 руб., Бердичівський собор – 1000 рублів [58, арк.6-12]. Були і менші суми благодійних внесків. Найбільш щедрим був Києво-Флорівський монастир: окрім грошей, він подарував училищу 3 дес. 640 кв. саж. землі у міській зоні, вартість якої становила 5000 рублів. Окрім коштів на будівництво та обладнання училища, відшукувались гроші і на утримання навчального закладу в майбутньому.

Про активну підготовчу роботу до відкриття училища для дівчат духовного звання Київський митрополит Арсеній доповідав Св. Синоду, а Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор у 1852-1862 роках, князь Іларіон Іларіонович Васильчиков доповів імператору Олександру II, який визнав відкриття жіночого училища для дівчат духовного звання в Києві дуже корисним.

Митрополит Арсеній та протоієрей І. Скворцов планували відкрити училище у тимчасовому приміщенні для 30 дівчат. Таким тимчасовим приміщенням став середній поверх нового будинку для причту Києво-Софійського собору. У цьому була заслуга першого розпорядника училища протоієрея І. Скворцова, який і свою квартиру в новому будинку передав училищу і відмовився від свого докторського окладу у розмірі 143 руб. по життєво для потреб жіночого училища.

Паралельно з пошуками коштів та приміщення для училища, тривала робота з напрацювання нормативних документів. Протоієрей І.М. Скворцов, взявши за основу статут Царськосельського училища дівчат духовного звання, яке функціонувало з 1843 р. для доньок священників та служителів церкви головної С.-Петербурзької єпархії, 16 квітня уклав інструкцію управління училищем [58, арк. 32-33]. У відповідності з нею, завданням Київського училища визначалось забезпечення релігійного та морального виховання доньок священно – і церковнослужителів. Керівництво училищем мав здійснювати головний розпорядник, який обирався з протоієреїв з вищою богословською освітою та досвідом педагогічної діяльності. Начальниця училища теж мала бути з духовного стану, а економ – із священнослужителів. Керівний склад училища повинен був формуватися за погодженням з Київським митрополитом. Найважливіші питання функціонування училища були прерогативою Ради училища, яку складали: розпорядник, начальниця і старші викладачі з священнослужителів. В обговоренні педагогічних питань повинні брати участь усі викладачі навчального закладу. Усі постанови училищної Ради мав затверджувати митрополит.

Начальними предметами в училищі визначені: Закон Божий, Священна історія Старого і Нового Заповіту з ученням про богослужіння, російська граматика, географія загальна і російська, словесність, арифметика, правопис і малювання, церковний спів, рукоділля, практичне господарство. Окрім того, дівчатам старшого класу мали повідомлятись загальні поняття про догляд за дітьми та хворими, по властивості і способи вживання ліків, про надання домедичної допомоги. Це вказувало на практичне спрямування освіти дівчат, озброєння їх елементарними знаннями та практичними навиками. З десяти навчальних предметів тільки три – Закон Божий, Священна історія з вченням про богослужіння, церковний спів – складали релігійний сегмент освітнього процесу.

Планувалося набрати 120 учениць, 60 з яких – на безкоштовне навчання, а 60 мали оплачувати навчання за власні кошти. Навчання мало тривати 4 роки, по 2 роки у кожному з 2-х класів. Плата за навчання в училищі встановлювалась помірна: 60 руб. на рік мали платити своєкоштні учениці, 35 руб. – вихованки з напівбезкоштовним утриманням, 15 руб. – дівчат, які проживали з батьками і приходили на навчання. Окрім того, своєкоштні і напівпансіонерки при вступі повинні заплатити 12 руб. на першочергові потреби.

Загальна схема функціонування Київського училища відрізнялася від статуту Царськосельського училища, який був взятий за основу у двох суттєвих аспектах: у термінах навчання та у керівництві навчальним закладом. У Царськосельському училищі повний курс навчання тривав 6 років, у Київському планувався 4-річний. Щодо керівництва, то у Царськосельському його здійснювали начальниця і благочинний, а у Київському усіма справами мали відати Рада училища.

Проблемним завданням протоієрея І.М. Скворцова було формування викладацького корпусу запланованого для відкриття Київського училища для дівчат духовного звання. Найважчим було заповнення двох вакансій класних наглядачок. У серпні 1861 р. заняти ці посади зголосились дві особи, які були грамотними, але не мали документів про освіту. Це були представниці духовного

стану: дівиця М.Я. Комарницька і вдова священника К.Я. Протопопова. Ситуація з підбором викладачів була кращою: до відкриття училища працювати в ньому виявили бажання сам розпорядник училища, доктор богослов'я, протоієрей Іван Скворцов, протоієрей Києво-Софійського собору, магістр богослов'я Григорій Крамарєв та священники того ж собору – кандидат богослов'я Василій Каменський, магістри богослов'я Миколай Оглоблин та Михаїл Богданов, бакалавр КДА Петро Лашкарьов. Для навчання учениць правопису були запрошені випускники семінарії Петро Славінський та Іван Синельников. Лікарем погодився безоплатно служити доктор медицини А.В. Чоповський. А виконувати обов'язки економа було доручено диякону Києво-Софійського собору Андрію Дорожинському. У наступні роки керівний склад та викладацький корпус Київського жіночого училища для дівчат духовного звання змінювався [Додаток М].

З огляду на мізерність коштів для функціонування училища усі викладачі заявили про готовність працювати безоплатно, а оплата була встановлена тільки начальниці – 150 руб. на рік, двом класним наглядачкам – по 100 руб. на рік та економу – 90 руб. на рік.

Урочисте відкриття Київського жіночого училища дівчат духовного звання відбулося 15 жовтня 1861 роки. З такої нагоди Київський митрополит Арсеній (Москвін) відслужив у Софійському соборі літургію, на якій були присутні: генерал-губернатор, князь І.І. Васильчиков, преосвященний Серафим, єпископ Чигиринський, помічник попечителя Київського навчального округу, дружина генерал-губернатора, начальниця Інституту благородних дівчат, ректор і професори Київської духовної академії, члени консисторії, благочинні, ректор духовної семінарії, міське та сільське духовенство, викладачі семінарії та чоловічих духовних училищ. Після літургії були освячені приміщення жіночого училища, оголошено про відкриття нового навчального закладу і розпорядником училища І. Скворцовим виголошена подячна промова усім благодійникам.

Невдовзі після відкриття Київського жіночого училища дівчат духовного звання російська імператриця Марія Олександрівна сповістила про прийняття

нового навчального закладу під своє опікунство. Це означало відповідний статус і спонуку керівному складу та педагогічному корпусу працювати енергійніше.

Після відкриття жіночого училища в тимчасовому приміщенні протоієрей І. Скворцов розпочав пошуки зручного місця для будівництва училищного корпусу. Вони швидко увінчались успіхом: жіночому училищу була виділена садиба на київських Липках, де був пошкоджений пожежею корпус 1-ї Київської чоловічої гімназії, яка завчасно була переведена у нове приміщення [70, арк.18]. Площа садиби складала 3400 кв. саж. Для перебудови пошкодженої пожежею будівлі був створений Комітет у такому складі: протоієрей І. Скворцов, П. Лебединцев, П. Візерський та архітектор П. Спарро. Загальний нагляд здійснював Київський митрополит Арсеній (Москвін).

Садиба знаходилась в історичній місцевості, відомості про яку датовані кінцем XI ст., коли там був збудований Кловський Стефанів монастир. Його засновником був третій за часом ігумен Києво-Печерської обителі Стефан. Монастир згорів, на початку XII ст. був відбудований, а після погрому Києва монголо-татарами у 1240 р. уже не відродився. Місцевість під назвою «Клов» належала Києво-Печерській лаврі, яка близько 1713-1715 рр. збудувала там «Печерський палац». З нагоди приїзду до Києва у 1744 р. імператриці Єлизавети Петрівни лавра добудувала там кам'яний двоповерховий палац з 20-ма кімнатами та дерев'яний флігель на 5 кімнат. Навколо палацу висадили липовий гай з алеями, від чого і сам «Клов» почав називатися «Липки». У 1786 р. Кловський палац був відібраний у лаври і переданий у казну. У 1811 р. імперський уряд виділив Кловський палац під 1-у Київську гімназію, а з 1862 р. пошкоджений пожежею будинок отримало Київське жіноче училище дівчат духовного звання.

Відбудова будівлі для училища була завершена в жовтні 1862 р., а внутрішні роботи завершувалися вже 1863 року. І 1 серпня 1863 р. Київське жіноче училище дівчат духовного звання прийняло будинок на 22 кімнати, у яких влаштовувались класи, їдальня, квартири начальниці училища та класних наглядачок. В окремому флігілі влаштовано кухню, пральню та лазню. Були

збудовані приміщення для комори, сараю, лідника. Особливе клопотання протоієрея І. Скворцова зумовило влаштування училищної церкви. За браком коштів для влаштування нового іконостаса він звернувся до митрополита з проханням дозволити забрати іконостас з колишньої церкви семінарії. Його прохання було задоволене, одяг для священика і книги подарував Києво-Софійський собор, а церковне начиння передала Києво-Печерська лавра.

З переходом у новий просторий будинок Київське жіноче училище дівчат духовного звання збільшувалось і удосконалювалося. Якщо перший набір учениць у 1861 р. складали 30 осіб, то у 1863 р. до училища вступило 78 осіб, у 1865 р. – 95, у 1865 р. – 104 і у 1866 р. – 126 осіб [252, с. 34]. Збільшилась і кількість навчальних предметів, були введені, зокрема, такі: церковна історія, російська історія, природнича історія, малювання, у 1865/1866 н.р. відкрито 5-й клас і введена словесність, а з 1866/1867 н.р. учениці почали вивчати фізику і космографію. Підвищувались вимоги і до вступників: з 1863/1864 н.р. вони повинні були вміти читати церковний громадянський друк та знати прийоми письма. Встановлений був і 6-річний курс навчання – по одному рокові у кожному класі.

Щодо виховного процесу в училищі, то Київський митрополит Арсеній (Москвін) за кожної нагоди рекомендував службовцям навчального закладу «особливо наполегливо внушати і укорінювати у вихованках любов до свого звання, ... заохочувати їх істиною ревністю до віри і благочестя не тільки для себе, але і для усіх, з ким доведеться їм в житті мати будь-які стосунки, щоб вони були дійсним, а не уявними помічницями майбутніх своїх чоловіків» [252, с. 37]. Засобами виховного впливу на учениць вважалися: особистий приклад, бесіди з вихованками, приучення до неухильного і точного виконання християнських обов’язків, які полягали у відвідуванні богослужінь і дотриманні постів.

У розпал влаштування училищної церкви 5 серпня 1863 р. помер розпорядник училища протоієрей І.М. Скворцов і тоді ж на вакантну посаду

призначено протоієрея Києво-Софійського собору, магістра богослов'я Петра Гавриловича Лебединцева [Додаток М].

З метою упорядкування внутрішнього життя училища його розпорядник протоієрей Петро Лебединцев 9 листопада 1863 р. уклав Положення про Раду училища. В 11-ти параграфах прописувалося, що найважливіші питання розвитку училища розпорядник виносить на розгляд Ради; до складу Ради входять: розпорядник училища, начальниця і три старші викладачі, переважно священнослужителі; усі обговорення в Раді і прийняті рішення фіксуються в журналі і після затвердження їх митрополитом повинні реалізуватись; училищна Рада повинна відшукувати кошти для розвитку училища та попереджувати зловживання; Рада розглядає щомісячні відомості про успішність учениць, а також рахунки прибутків та видатків училища; Рада визначає нагороди ученицям і визначає переведення у вищі класи; прийом в училище та звільнення з нього теж є прерогативою Ради; адресовані училищу пакети та листи відкриває розпорядник училища; училищна Рада підпорядковується митрополитові; усі поточні питання вирішує розрядник, який діє за спеціальною інструкцією, затвердженою митрополитом.

Упродовж грудня 1863 р. П.І. Лебединцев розробив проєкт статуту і штату училища, наближаючи його до уже затвердженого імператором Статуту училищ дівчат духовного звання в західних єпархіях імперії, а також – до існуючих інструкцій та правил. Поданий 29 грудня 1863 р. на розгляд митрополита Арсенія проєкт був повернутий П.Г. Лебединцеву з такою резолюцією: «...новоукладений статут годиться тільки для таких училищ, на утримання яких виділяються кошти з казни, а на Київське училища такі кошти не виділяються і не можуть бути виділені» [252, с. 42]. Але училище збільшувалося, духовенство виділяло більше коштів для його утримання, опіка імператриці підвищувала його статус. І наприкінці 1865 р. Київський митрополит Арсеній (Москвін) погодився з думкою про затвердження статуту училища. Укладений у 1863 р. П.Г. Лебединцевим проєкт був направлений на розгляд Київської консисторії, яка внесла три поправки: 1) щоб начальниця училища називалась

«вихователькою»; 2) допустити викладачів до участі у педагогічних засіданнях з правом голосу; 3) дозволити ученицям за окрему плату вивчати нові мови (німецьку, французьку) та музику. Окрім першої поправки консисторій, інші дві митрополит схвалив.

З такими доповненнями текст проєкту статуту 28 лютого 1866 р. був надісланий до Св. Синоду. У супровідній записці Рада училища повідомляла, що зібрані духовенством кошти уже витрачені на передову будинку училища і якихось нових єпархіальних джерел не передбачається. А між тим, училище збільшується і зростають витрати на його утримання. Тому виділення державних коштів для нього визначалось вкрай необхідним. До того ж, Рада училища зазначала, що подібні навчальні заклади у сусідніх з Київською – Волинській та Подільській єпархіях – отримують по 11 тис. сріблом на рік. Тому Рада вважала, що виділення Київському єпархіальному училищу 3590 руб. на рік для оплати праці персоналу училища було б справедливим. Така сума була закладена у проєкт штату службовців училища в результаті самих скромних розрахунків. За штатом, передбачалося: оплата праці розпорядника училища – 450 руб., начальниці – 400 руб., трьом класним наглядачкам 600 руб., і ще трьом 450 руб., економу училища 200 руб., законовчителю та іншим учителям – 1200 руб., діловоду і на канцелярські витрати – 140 руб., лікарю – 150 руб. на рік [252, с. 45]. Відповіді на клопотання перед Св. Синодом у Київському училищі чекали довго.

Тільки у вересні 1866 р. на ім’я Київського митрополита надійшла відповідь від обер-прокурора Св. Синоду. Повідомлялося, що починаючи з 1866 р. на утримання Київського жіночого училища дівчат духовного стану з духовно-навчальних коштів Св. Синод надсилатиме 2 тис. сріблом на рік. Тобто, замість очікуваних 3590 руб., училищу виділили 2000 руб., 1500 руб. з яких були призначені йому ще у 1863 р., але до1866 р. чомусь не присилалися. Не меншим розчаруванням було повідомлення митрополиту Арсенію (Москвіну) про проєкт статусу Київського училища. Св. Синод проєкт затвердив, але з такими поправками: 1) природнича історія вивчатися в училищі не буде; 2) предмети

«креслення» та «малювання» потрібно обмежити і навчати учениць тільки малювати узори для вишивання; 3) навчання співу повинне бути обов'язковим тільки для здібних до цього дівчат; 4) щоб викладання словесності зводилось до навчання учениць писати короткі твори, листи, короткі роздуми. Окрім таких поправок, були поставлені вимоги про вилучення цілих параграфів статуту училища. Так, вимога про вилучення § 3, в якому говорилося про повідомлення ученицям старшого класу відомостей про догляд за тільки, про їх фізичне та моральне виховання, що властивості і вживання деяких лікарських препаратів, пояснювалось тим, що «шкільне навчання цим званням, окрім втрати часу не може принести особливої користі ученицям» [252, с. 47]. Вимагалося вилучити із статуту § 4 про те, що, вступники до училища повинні читати і писати під диктовку і знати нумерацію. Такі вимоги можна було залишити тільки для тих дівчат, які мали батьків чи близьких родичів, які їх цьому навчали. А вступниці до училища сироти могли і не вміти такого робити. Вилученню зі статуту підлягали і § 65 та § 66, якими штатним посадовцям Київського училища надавались права державних службовців, а також право на отримання пенсій, а жінкам ще й збільшення за кожне п'ятиріччя оплати праці і права на отримання Маріїнської відзнаки. Такі пільги могли б бути подаровані з огляду на особливі місцеві умови Київської єпархії і на покровительство вінценосної особи, а також при наявності місцевих коштів. Категорично зазначалося про вилучення зі статуту § 68, 69, 70 і 71 про те, що приміщення училища звільнені від постою, училище має свою печатку, як інші духовно-навчальні заклади, конверти з печаткою училища приймаються на пошті без оплати вагових грошей, діловодство в училищі звільняється від використання гербового паперу. Пояснення про вилучення цих параграфів було коротким – «пільги ці при теперішніх умовах даровані Київському училищу бути не можуть» [252, с. 45]. У заключенні обер-прокурора Св. Синоду стосовно статуту училища зазначалося, що клопотання Київського митрополита про пільги викладачам не може бути статутним положенням, так як воно задоволене імператором як особлива ласка монарха.

Таким чином, Київське училище лише частково досягло мети стосовно узаконення свого статусу. З одного боку, воно було визнане урядовим навчальним закладом, з правами служби для адміністративного та учительського персоналу, а з іншого, його службовці не мали права на пенсію і підвищення платні через кожні п’ять років з державного казначейства, як аналогічні йому училища. Право ж на отримання пенсій і підвищення платні було формальним, так як єпархіальних коштів для цього не було. Невизначеність становища Київського училища зумовлювалась ще й тим, що за ним не визнане право мати свою печатку, йому не гарантоване звільнення від військового постою і від сплати коштів за пересилку та кореспонденцію.

В плані удосконалення навчального процесу в училищі, важливою подією було включення в навчальну програму вивчення педагогіки. Ініціатива про це виходила від обер-прокурора Св. Синоду Д.А. Толстого, від якого 1866 р. Київському митрополиту надійшло детальне обґрунтування доцільності запровадження такого нововведення. «Щоб полегшити працю навчання дітей, зробити її більш успішною і швидкою і щоб, з іншого боку, освітою хороших наставниць для цього з духовного стану витіснити осіб не благонадійних, я вважав би корисним викладати ученицям старших класів училища дівчат духовного звання необхідні відомості про ті прийоми, які необхідно застосовувати при навчанні дітей грамоті, про різні методи такого навчання і про все, що може стосуватися початкової освіти народу. Такі відомості доцільно повідомляти не у вигляді наукової системи, яка може перевантажувати вихованок своєю відстороненістю, а у формі коротких порад та настанов» [252, с. 59]. Визнано корисним, щоб старші учениці під керівництвом вихователькі займались з молодшими вихованками училища. Київський митрополит Арсеній запропонував протоієрею П.Г. Лебединцеву скласти коротку програму стосовно реалізації такої настанови, але, через брак коштів, не шляхом відкриття спеціальних класів, а зобов’язати досвідчених учителів та учительок ознайомлювати вихованок з різними педагогічними прийомами навчання і, для набуття досвіду, залучати вихованок до навчання молодших. Відповідно до

таких настанов, з 1866-1867 н.р. започатковане в Київському училищі викладання педагогіки.

Слідом за педагогікою, у програму училища було введене вивчення французької мови та музики як необов'язкових предметів. Та бажаючих вивчати нові мови і навчатися музиці виявилося все більше і більше, і Рада училища запровадила їх у навчальну програму з 1867-1868 н.р. У 1874 р. французьку мову вивчали 75 учениць, у 1879 р. – 83, а музику 200; у 1810 р. французьку мову вивчали 142 учениці, а музику 192; у 1886 р. французькій мові навчалися усі вихованки училища [252, с. 61].

Удосконалення навчальної програми, запровадження нових навчальних дисциплін: з 1868/1869 н.р. фізики, з 1869-1870 н.р. усіх предметів училищного курсу за програмою єпархіальних жіночих училищ, яке було здійснене всупереч статуту 1866 р., мало позитивні результати. Постановою від 3 листопада 1869 р. Св. Синод порушив клопотання про дозвіл імператора на присвоєння прав домашніх учительок випускницям поки-що Царськосільського жіночого училища.

У 1882 р. в Київському жіночому училищі духовного відомства працювало 15-викладачів предметників, 6 класних керівниць, 6 учительок співу і учителька рукоділля, тобто повний штат складали 30 осіб [Додаток Л], а кадровий склад училища не міг забезпечити навчанням усіх бажаючих. Училище потребувало розширення. З метою збільшення можливостей для навчання доньок духовенства ще на початку 1871 р. почалося розширення Київського училища. Поки духовенство Київської єпархії збирало гроші для цього, у травні того ж року в.о. розпорядника училища протоієрей Василій Каменський звернувся до єпархіального з'їзду депутатів від духовенства, що пришвидшило вирішення питання. З'їзд визнав необхідним розширення училища до таких розмірів, щоб навчатися в ньому могли усі бажаючі. Для цього потрібно було близько 20000 рублів. Збір коштів відбувався повільно: до лютого 1873 р. до училищної каси надійшло тільки 9328 руб., 22 коп. пожертвувань. Але влітку 1873 р. все ж будівельні роботи розпочалися. Вони тривали до літа 1875 р. і коштували 32683

рублі. Добудова училищного корпусу дала можливість збільшити кількість учениць до 300 осіб, але ще через три роки училище знову не вміщало усіх бажаючих. До 1883 р. училище знову розширювали шляхом добудови. Та це не вирішувало проблеми відповідності можливостей училища і кількості бажаючих вступити до нього. Майже 1/3 потенційних вступників відмовляли за браком місця. За відомостями училищної Ради, у 1879 р. у світських навчальних закладах Київської губернії навчалося до 200 доньок духовенства, значна частина яких перебувала у дорогій світській школі тільки тому, що не було місць в духовному училищі. Тому духовенство виношувало такий план: не добудовувати і розширювати існуюче училище, а збудувати ще одне.

Зручним місцем для будівництва ще одного училища для доньок духовенства була обрана садиба Старо-Київської Трьохсвятительської церкви – колишній Ярославів «Великій двір». Проєктна вартість училищного корпусу складала 117 000 руб. Для початку будівництва Св. Синод надав позику в 30 000 руб., а духовенство Київської єпархії зобов'язалось зібрати необхідну суму. Навесні 1885 р. розпочалося будівництво триповерхового будинку для училища і велось так успішно, що до осені зведено корпус і два кам'яні флігелі для лазні та комори. Упродовж літа наступного 1886 р. будівництво завершилось і училищний будинок був умебльований. Будівництво корпусу обійшлося духовенству в 119 161 рубель.

Поки тривало будівництво нового училища, Київський митрополит Платон (Городецький) (1882-1893 рр.) розпорядився, щоб училищна Рада підшукувала приватний будинок для розміщення в ньому на правах пансіонерок 36 дівчат, яких за браком місце не прийняли до Київського жіночого училища духовного відомства у 1882 році. Рада доповіла митрополитові, що паралельне відділення училища на 40 осіб можна помістити на першому поверсі готелю Михайлівського монастиря. Але керівництво монастиря було проти і училищна Рада винайняла на два роки приміщення на сусідній з училищем садибі генеральші Бібікової. Там були влаштовані спальні для 50-ти дівчат, які приходили на навчання в училищний корпус. У такий спосіб було відкрите

паралельне відділення 1-го класу училища. В орендованому приміщенні дівчата мешкали до 1886/1887 н.р., а коли вони навчалися вже у 5-му класі, їх переведено у новий училищний корпус на садибі Трьохсвятительної церкви.

На початок 1887/1888 н.р. кількість учениць основних та паралельних класів була такою:

	Учениць в класах:						Разом
	1-му	2-му	3-му	4-му	5-му	6-му	
	1886/1887 н.р.						
Основні класи	34	49	46	44	32	41	246
Паралельні класи	43	54	33	37	25	42	234
Усього учениць	77	103	79	81	57	83	480
	1887/1888 н.р.						
Основні класи	38	39	47	41	42	29	236
Паралельні класи	44	50	52	37	36	24	243
Усього учениць	82	89	99	78	78	53	479

Як видно з наведених даних, кількість учениць у паралельних класах була майже такою як і в основних. У 1886/1887 н.р. у 1-2-му і 6-му паралельних класах навчалося більше дівчат, ніж у відповідних основних класах. У 1887/1888 н.р. кількість учениць паралельних класів перевищувала кількість в основних у 1,2, 3-му класах. А загалом, відкриття паралельних класів дало можливість подвоїти кількість учнівських місць в училищі, що відповідало потребам духовенства Київської єпархії.

Значній наповнюваності паралельних класів училища сприяли кілька чинників. По-перше, новий корпус училища, у якому навчалися паралельні класи, знаходився в центрі міста: близько від консисторії, інших духовно-навчальних закладів і Михайлівського монастиря, у якому зупинялось духовенство, приїжджаючи до Києва. По-друге, новий училищний будинок був зручнішим у порівнянні з кілька разів перебудованим навчальним корпусом основних класів. По-третє, для будівництва нового училища священники

Київської єпархії жертвували 100 руб. сріблом, що було значними коштами у їхніх бюджетах, і тому вони вважали приміщення паралельних класів своїм приміщенням, тобто мали на нього більше прав, ніж диякони і псаломники, які теж навчали своїх доньок.

Наступною значною подією в училищі було почате з січня 1888 р. клопотання про відкриття зразкової школи для практикування старших учениць, що прирівняло б його до інших єпархіальних жіночих училищ. Училищна Рада просила дозволу Київського митрополита на відкриття зразкової школи при училищі з лютого 1888р. на посаду учительки такої школи Рада пропонувала священицьку доньку Віру Сольську, яка випустилась з училища 1881 р. і погодилась вчителювати, на перших порах, безоплатно.

Та вирішення питання про відкриття зразкової школи відкладалося і тільки 1-го квітня 1889 р. Київський митрополит Платон (Городецький) подав Св. Синоду клопотання з проєктом правил для зразкової школи. Училищна Рада уклала проєкт правил за зразком уже затверджених Св. Синодом правил для аналогічної школи при Володимирському і Таврійському єпархіальних жіночих училищах. Клопотання було задоволене і 4 січня 1890 р. Св. Синод повідомив митрополита про дозвіл імператриці на відкриття зразкової школи при Київському жіночому училищі духовного відомства. Також з деякими змінами були затверджені правила функціонування зразкової школи і виділено на її утримання 500 руб. на рік із синодальних коштів. Аналогічна школа відкрита і при паралельних класах, але фінансувалася вона єпархіальними коштами.

Відкриті у 1886 р. паралельні класи упродовж семи років, разом з основними класами, складали частину одного училища. Та через віддаленість місця розташування паралельних класів, училищна Рада була розширена двома службовцями, які опікувались філією. Один з них називався «старший»» і на правах інспектора опікувався навчальною частиною паралельних класів, а другим новим членом Ради була «старша доглядачка», яка виконувала функції начальниці паралельних класів. За поданням розпорядника училища протоієрея П.Г. Лебединцева від 29 жовтня 1888 р., резолюцією Київського митрополита

Платона (Городецького) були затверджені два окремі господарські комітети для основних та паралельних класів. З цього часу спільним для класів залишався тільки розпорядник Київського жіночого училища духовного відомства.

На початку 1889 р. Рада училища порушила клопотання про офіційне відділення паралельних класів в окреме училище. Клопотання направлене Київському митрополиту, а вже той вніс його на розгляд Св. Синоду. Така спроба видавалася очевидною, але тільки через чотири роки Св. Синод задовольнив клопотання училищної Ради і митрополита Платона (Городецького). В указі Св. Синоду від 16 січня 1891 р. зазначалося, що, зважаючи на те, що під одним керівництвом перебувають, посутньо, два училища, і що такий розділ буде зручним для провадження навчально-виховного процесу, і що для утримання в Києві замість одного двох жіночих училищ духовного відомства є місцеві кошти, а корпус для другого училища збудовано за гроші духовенства Київської єпархії ще 1886 р. поділ училища на два самостійні заклади є закономірним. Але смерть митрополита Платона (Городецького) в 1891 р. відтермінувала сенатський указ про поділ Київського училища.

Новий Київський митрополит Іоанікій (Руднєв) (1891-1900 рр.) погодився з доцільністю поділу Київського жіночого училища духовного відомства на два самостійні училища, але вважав за потрібне запровадити в них обох типовий статут єпархіальних жіночих училищ, але із залишенням обох під опікою імператриці. Св. Синод погодився з пропозицією митрополита Іоанікія про переведення київських училищ на статут єпархіальних духовних училищ, затверджений 20 вересня 1868 р., але із залишенням їх під патронатом вінценосної особи. Після такого рішення Св. Синоду від 11 листопада 1892 р. почалося підготовка до поділу училища.

У січні 1893 р. з'їзд духовенства Київської єпархії обрав, а 17 лютого митрополит затвердив кандидатури голів і членів Рад 1-го і 2-го Київських жіночих училищ духовного відомства. Головою ради 1-го училища був обраний і затверджений законовчитель колегії Павла Гослагана, магістр богослов'я,

священник Симеон Трегубов. Петро Гаврилович Лебединцев наприкінці 1892-1893 н.р. попросив звільнити його від керівництва Київським жіночим училищем духовного відомства. За багаторічну сумлінну працю йому оголошена Архіпастирська подяка. Членами Ради від духовенства були обрані протоієрей Петро Орловський і священик Миколай Рибчинський.

На останньому засіданні Ради Київського жіночого училища духовного відомства 29 червня 1893 р. було ухвалене рішення про виготовлення двох печаток: для 1-го училища (старого) і 2-го училища (нового). Усі справи, діловодство і архів Київського жіночого училища духовного відомства передано на зберігання у Раду 1-го училища. Усі наявні кошти, а це 9650 руб. в цінних паперах і 11 358 руб. готівкою, порівно поділено між 1-м і 2-м училищами. Поділені були пожертвувані у різний час кошти, що зберігалися в банківських установах і приносили відсотки училищу. Подарована Києво-Флорівським монастирем ділянка землі, яку училище здавало в оренду , була залишена за 1-м училищем з огляду на те, що воно володіло нею 32 роки і що воно мало на 16 грубок більше, ніж 2-е училище, а відтак, потребувало більше коштів.

Після вирішення питання поділу коштів училища, розглядалися кадрові питання. У 1-ше училище інспектором митрополит призначив викладача Богуславського чоловічого училища кандидата богослов'я Афанасія Беляновського з умовою, щоб він прийняв чернечий постриг. А 23 серпня 1893 р. начальницею 1-го училища була обрана начальниця Донського єпархіального жіночого училища Ольга Каменська, яка здобула освіту у Фундуклеївській жіночій гімназії.

Наступні зміни у функціонуванні 1-го та 2-го училищ позначені таким: 1) введення з 1899-1900 н.р. нового предмету – гігієни; 2) відкриття з 1898-1899 н.р. підготовчих класів при училищах; 3) запровадження з 2-го липня 1899 р. посади пенінъєрки, яка б займалася з невстигаючими ученицями; 4) відкриття з 1900/1901 н.р. 7-го педагогічного класу; 5) перетворення з 1907 р. 7-го педагогічного класу у дворічний.

На початку ХХ ст. 1-е і 2-е Київські жіночі училища духовного відомства були цілком самостійними навчальними закладами, практично однаковими, хоч незначні відмінності існували. Річна кідькість прибутків і витрат училищ була приблизно однаковою [Додаток Р]. Перше Київське училище мало 220304 руб. 23 коп. прибутків, а друге – 168935 руб. 63 коп. За кількістю витрат: перше – 111086 руб.15 коп., друге – 92991 руб.85 коп. Сальдо 1- го училища складало – 51369 руб., а 2-го – 18095 руб.

Посутні перетворення у 1-му і 2-му Київських жіночих училищах духовного відомства, як і в усіх єпархіальних училищах, здійснювались з 1905 року. Демократичні віяння, зумовлені початком революції 1905-1907 рр. досягли і духовного відомства. Під їх вплив Св. Синод розпочав підготовчу роботу щодо докорінного перетворення структури чоловічих і жіночих навчальних закладів духовного відомства. Визначенням від 20-22 грудня 1905 р. Св. Синод оголосив про залученням до цього навчальних закладів.

Отримавши синодальне розпорядження, Ради 1-го і 2-го Київських жіночих училищ духовного відомства вирішити обговорити питання реформування структури єпархіальних училищ на спільному засіданні. Після декількох засідань усього педагогічного персоналу обох училищ, Ради зійшлися на думці про необхідність перетворення єпархіальних училищ у семикласні із суттєвим розширенням їх навчальної програми. Київський митрополит погодився з такими міркуваннями і 18 березня 1906 р. доповів про них Св. Синодові. А у той самий час Навчальний Комітет при Св. Синодові сформував спеціальну комісію для розробки проєкту реформування єпархіальних училищ духовного відомства. Рішення комісії було аналогічним думці Рад 1-го і 2-го київських жіночих училищ. Комісія пропонувала Св. Синодові таке: 1) реформувати єпархіальні училища в 7-класні; 2) у навчальні програми увести алгебру, природознавство, малювання, німецьку мову; 3) змінити розподіл предметів по класах з їх розширенням.

Св. Синод пропозиції комісії не прийняв, а своїм визначенням від 20 грудня 1906 - 20 березня 1907 р. зобов’язав єпархіальні училища запровадити

такі зміни: 1) збільшити кількість обраних від духовенства членів Рад училищ до трьох осіб; 2) дозволити усім викладачам і учителькам єпархіальних училищ, як тим, що перебували на службі; так і тим, хто служив за суміщенням, брати участь у засіданнях Рад училищ з правом голосу при обговоренні питань навчання та виховання; 3) вихователь ок училищ, яких начальниці запрошують при обговоренні навчально-виховних питань з правом дорадчого голосу, допустити до постійної участі у таких засіданнях з правом вирішального голосу. А старша вихователька училища наділялися правом голосу в усіх засіданнях Ради училища; 4) надати керівництву училища право запрошувати на засідання ради училищного лікаря з правом голосу при ухваленні рішень з питань медичного догляду; 5) увести до складу училищної Ради при обговоренні питань адміністративного і господарського характеру старшу вихователь ку училища; 6) дозволити керівникам єпархій, у разі потреби, під час засідань єпархіальних з'їздів ініціювати консультації уповноважених від з'їзду з Радою училища стосовно питань матеріального забезпечення училища; 7) доручити Господарському Управлінню при Св. Синоді укласти відповідний штат для єпархіальних жіночих училищ і висловити пропозиції про надання персоналу училищ прав державних службовців та прав на отримання пенсій. Дані синодальні зміни стосувалися розширення представницького складу училищних Рад, що більше відповідало не бажанню реформувати освіту, а тенденціям демократизації суспільного життя, які з'явилися на хвилі революційного піднесення 1905-1907 рр.

Зміни в навчальну діяльність жіночих єпархіальних училищ вносились дещо пізніше, за визначенням Св. Синоду від 23 серпня – 5 вересня 1907 року. Навчальний Комітет при Св. Синоді розробив уніфікований навчальний план з кількістю уроків з кожного навчального предмету і Св. Синод зобов'язав керівництво єпархій запровадити його в жіночих єпархіальних училищах з 1907/1908 н.р. Відповідно до плану розширення чи скорочення навчальних дисциплін було таким:

Класи	1-й		2-й		3-й		4-й		5-й		6-й		Всього	
Обов'язкові навчальні дисципліни	Кількість уроків													
	Була	Мала стати	Була	Мала стати	Була	Мала стати	Була	Мала стати	Була	Мала стати	Була	Мала стати	Була	Мала стати
Закон Божий	3	4	3	4	3	4	3	3	3	3	3	3	18	21
Російська мова	5	3	4	3	4	3	2	2	-	-	-	-	15	11
Церковнослов'янська мова	1	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-	4	4
Теорія словесності	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	3	3
Історія рос. літератури	-	-	-	-	-	-	-	-	4	-	4	3	8	3
Арифметика	3	4	3	4	3	4	3	3	-	3	-	-	12	18
Алгебра і геометрія	-	-	-	-	-	-	-	-	4	-	4	2	8	2
Географія	-	-	2	2	2	2	2	3	3	3	2	2	11	12
Громадянська освіта	-	-	2	-	2	-	3	2	2	4	4	3	13	9
Природознавство	-	-	-	-	-	-	3	-	2	-	-	-	5	-
Фізика	-	-	-	-	-	-	-	-	3	2	3	3	6	5
Церковний спів	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	12	12
Правопис	2	4	2	2	2	2	-	2	-	-	-	-	6	10
Малювання і креслення	2	-	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-	7	-
Рукоділля	2	-	2	-	2	-	2	-	2	-	2	-	12	
Не обов'язкові навчальні дисципліни:	20	18	22	18	25	18	25	18	26	20	28	20	143	112
	5		4		4		3		3		2		21	-

Одна з нових мов (німецька чи французька)	25	26	26	28	29	30	164 -

Як видно з наведених даних, тижнева кількість уроків зменшувалась в усіх класах, а відтак, загальна кількість уроків скорочувалась з 143 до 112. Але зменшування кількості уроків було заплановане з 8-ми навчальних предметів – російської мови, історії російської літератури, алгебри і геометрії, громадянської історії, природознавства, фізики, малювання і креслення, – які складали світський компонент освіти. Незмінною залишалася кількість уроків з церковнослов'янської мови, теорії словесності та церковного співу. А от уроки Закону Божого збільшувались з 18 до 21 уроку на тиждень. Збільшувалась кількість уроків на тиждень із арифметики, на один в четвертому класі з географії, з правопису. Складається враження, що метою таких змін було посилення богословського компоненту в освітньому процесі єпархіальних жіночих училищ та удосконалення знань та умінь з арифметики, географії, правопису.

Окрім зазначених змін, Навчальний Комітет при Св. Синоді пропонував ще таке: 1) не зобов'язуючи відкривати при училищах підготовчі класи, встановити надалі неодмінною умовою, щоб бажаючі вступити до 1-го класу училища складали вступне випробування за повний курс однокласної церковнопарафіяльної школи: 2) учениці 6-го класу, у разі отримання незадовільної оцінки з одного чи кількох екзаменів, повинні повторно скласти екзамени, або пройти повторний курс навчання у випускному класі, або завершити навчання тільки зі свідоцтвом без надання прав, які отримували успішні учениці; 3) до складу членів училищних Рад увести одного з викладачів училища за вибором загальних педагогічних зборів Ради на трирічний термін.

Після внесення змін у навчальний план шести основних класів училищ, у 1907 р. Св. Синод визначив зміни в навчальному плані 7-го педагогічного класу. По-перше, було затверджене загальне для усіх єпархіальних училищ положення про 7-йклас, яке з 1908-1909 н.р. вводилося в дію. Згідно положення, 7-й клас

став дворічним і у навчальний план 7-го класу уводились такі предмети як логіка, історія російської і церковнослов'янської мов, історія мистецтв, тригонометрія.

Усіма справами в училищах опікувались училищні ради. У 1910 р. Раду 1-го жіночого училища духовного відомства складали: голова – Григорій Прозоров і член ради – начальниця училища донька протоієрея Ольга Василівна Каменська; інспектор класів – протоієрей Афанасій Беляновський; помічниця начальниці, старша вихователька – донька священника Краковецька Надія Іванівна і діловод – викладач, колезький секретар Копецький Павло Арсентійович. Від духовенства членами ради були: священник Іоан Вишатін, Георгій Тихоміров і Михайло Алабовський. Усього – вісім осіб.

Щодо викладацького корпусу та вихователь ського і обслуговуючого персоналу, то повний його склад становив 49 осіб: 39 учителів та вихователь ок, 8 осіб обслуговуючого персоналу, який складали училищні лікарі, діловод, економ, канцелярша та 2-є учителів зразкової школи, що функціонувала при училищі. За гендером 36,7% складали чоловіки і 63,2% жінки [Додаток С].

У 2-му жіночому училищі духовного відомства училищну Раду складало теж вісім осіб. Її головою був протоієрей Андрій Коровицький, а членами ради: начальниця училища – вдова статського радника Анна Іванівна Воскресенська; інспектор класів і законоучитель, протоієрей Володимир Богородицький; старша класна наглядачка, донька священника Наталія Олександрівна Козицька і діловод – учитель громадянської історії статський радник Василь Лукович Доманський. Від духовенства членами ради були: священник Миколай Колтоновський, Павло Левитський і Олександр Черняховський.

Повний штат педагогічного корпусу та обслуговуючого персоналу 2-го жіночого училища складали 55 осіб, з яких 42 особи були учителями та вихователь ками, 11 осіб обслуговували вихованок (лікарі, гардеробниця, буфетниця) і 2 особи учителювали у зразковій школі при училищі. За гендером, серед повного штату училища 43,6% складали чоловіки і 56,3% жінки. Як і в 1-

му жіночому училищі (63,2%), більшість штатного персоналу складали жінки [Додаток Т].

Таким чином, для релігійного і морального виховання доньок священнослужителів, які у заміжжі ставали помічницями своїх чоловіків, а відтак повинні були мати духовну освіту і бути зразком благочестя для своїх дітей і парафіян, відкривалися жіночі училища духовного відомства. Спочатку виникнення вони називалися училищами для дівчат духовного звання (стану), а коли у 1869 р була ліквідована станова замкнутість духовенства, то з 1874 р. стали називатися жіночими училищами духовного відомства. Після тривалих погоджень, збору благодійних коштів, пошуку приміщення училище було відкрите 15 жовтня 1861 р. Призначений митрополитом розпорядник училища протоієрей І. Скворцов за основу статуту училища взяв зразок з царськосельського училища С.-Петербурзької єпархії, яке було відкрите 1843 року. Але відмінністю від церковносельського училища було те, що там усіма справами відала начальниця училища і благочинний, а в Київському керівним органом була Рада училища, яку складали: розпорядник училища, начальниця навчального закладу і старші викладачі.

Через два місяці після відкриття Київського училища дівчат духовного звання (стану), російська імператриця прийняла його під свою опіку. Це підвищувало статус навчального закладу і привертало до нього ще більшу увагу. Перших учениць було прийнято 30 осіб, а у 1863 р. у зв'язку з матеріальною підтримкою духовенства Київської єпархії та переходом у більше приміщення, учениць прийняли 78 осіб і був встановлений 6-річний термін навчання. Тривалим був процес затвердження статуту училища: укладений першим розпорядником протоієреєм І. Скворцовим, він доповнювався призначеним у 1863 р. новим розпорядником протоієреєм П. Лебединцевим, виправлявся Київською консисторією і тільки у вересні 186 р. він був затверджений Св. Синодом. Синодальне затвердження статуту училища означало, що воно стає державним закладом з частковим казенним фінансуванням. Та замість очікуваної

училищем суми на утримання у розмірі 3590 руб. Св. Синод виділив 2000 руб. сріблом на рік, а інші витрати мало покривати єпархіальне духовенство.

Подальші зміни в училищі пов'язані з «пропозицією» обер-прокурора Св. Синоду Д.А. Толстого про запровадження 1866 р. вивчення педагогіки. Таке нововведення передбачало фахову учительську підготовку, щоб випускницями училища замінювати неблагодійних учителів в системі церковнопарафіяльних шкіл. Училище розширювалося, у 1873 і 1883 рр. добудувався його корпус, але воно не незадовольняло попит на освіту доньок духовенства. У 1886 р. був збудований ще один корпус училища, у який помістили т.зв. паралельні класи, до яких з 1882 р. зараховували не прийнятих до училища претенденток на навчання.

У січні 1891 р. Св. Синод узаконив поділ Київського жіночого училища духовного відомства на два самостійні навчальні заклади – 1-е і 2-е училища, а 11 листопада був здійснений реальний поділ. Порівняння стану двох училищ на початку ХХ ст. показало, що вони за організацією були ідентичними, а за чисельністю – практично однаковими. Відмінності існували в кошторисі училищ, в оплаті певних освітніх послуг та в кількості іменних стипендій. Серед духовенства привабливішим за місцем розташування і благоустрою було 2-е Київське жіноче училище.

Таким чином, розгляд функціонування київських чоловічих духовних училищ у призмі їх роз'єднання та поновного об'єднання, а також аналіз жіночої освіти в контексті духовного стану дозволяє глибше осмислити механізми формування та відтворення духовної еліти. Даний феномен засвідчує, що система духовної освіти нижчої ланки була не лише елементом освітньої політики, а й інструментом соціальної стабілізації, ідеологічної індоктринації та збереження внутрішньої цілісності православного духовенства в умовах трансформацій імперського суспільства.

ВИСНОВКИ

Духовна освіта в Київській єпархії упродовж XIX – початку XX століття зазнала поступових, але глибоких змін, які сформували стабільну інституційну модель духовно-освітньої системи. Ці зміни були спричинені імперською політикою в релігійній сфері, необхідністю оновлення підготовки духовенства відповідно до нових викликів (просвітницький рух, секуляризація, підвищення вимог до пастирської діяльності), а також прагненням Православної Церкви конкурувати з іншими конфесіями у сфері духовного виховання. В результаті духовна освіта поступово набула організованого характеру та стала важливим інструментом впливу Церкви на суспільство. Проведений аналіз виявив складну й багатогранну динаміку формування освітньої системи, яка була покликана забезпечити підготовку священнослужителів, зберегти конфесійну ідентичність православної спільноти та відповісти на виклики модернізації імперського суспільства.

Історія духовно-освітніх закладів Київської єпархії досліджується уже тривалий час. Основи історіографії духовної освіти в Київській єпархії XIX-початку XX ст. заклали професори та викладачі духовно-навчальних закладів, а також православне духовенство, дотичне до освітянської діяльності. Їх науковий наробок, що опублікований у церковній періодичній пресі Київської єпархії 1860-х років – перших десятиліть XX ст. є вагомим і дорогоцінним скарбом української історії. Першими істориками духовно-навчальних закладів були підготовлені ґрунтовні праці з історії окремих закладів духовної освіти. У радянський період історіографія духовної освіти розвитку не мала. А у пострадянський час продовжується дослідження історії освітянської діяльності Православної церкви в Київській єпархії XIX – початку XX століття. Наукові праці дослідників цього аспекту української історії суттєво прислужилися при написанні дисертації.

Щодо джерельної бази даного дослідження, то виявлені і опрацьовані джерела історії духовно-навчальних закладів Київської єпархії XIX – початку XX склали досить повне уявлення про функціонування системи духовної освіти.

Уміщуючи інформацію про окремі навчальні заклади духовного відомства, джерела уможливили накопичення матеріалу про функціонування усієї системи духовної освіти. Джерельна база виявилась достатньою для реалізації мети та завдань дослідження.

Застосування сучасної методології дослідження – використання принципів та загально-історичних методів наукового аналізу – дало можливість підготувати цілісну роботу про систему духовної освіти в Київській єпархії та її функціонування упродовж XIX – перших десятиліть XX століття.

Процеси трансформації духовної освіти в Київській єпархії були зумовлені державно-церковною новітньою політикою. З початку XIX ст. з монаршої волі було розпочате формування спеціальних інституцій при Св. Синоді, як вищому управлінському органі Православною церквою, завданням яких було створення єдиної системи духовної освіти і визначення способів її фінансування. Послідовно створювані Комітет для вдосконалення духовних училищ, Комісія Духовних Училищ, Духовно-навчальне управління, а потім – Навчальний Комітет при Св. Синоді виконували завдання уніфікації усіх рівнів духовних навчальних закладів та формування правових засад їх функціонування. У 1808 р. були затверджені штати для духовних академій, семінарій та духовних училищ і заплановане їх фінансування. У наступні роки укладалися нові статути академій, семінарій, училищ, упровадження яких зумовлювало реформування закладів духовної освіти. Джерелами фінансування духовно-навчальних закладів були казенні кошти, частина церковних прибутків («свічкові» гроші, виручені від продажу свічок), відсотки з церковних капіталів та пожертвування церков і приватних осіб. Тобто була сформована єдина система, керована Св. Синодом, з визначеними джерелами фінансування. Вищу ланку системи духовної освіти становили духовні академії, яких в імперії було чотири: С- Петербурзька, Московська, Київська і Казанська, їм підпорядковувались семінарії, а останнім училища.

Зазначено, що Комісія духовних училищ при Св. Синоді планувала реформувати Київську Академію за зразком новоствореної Московської духовної

академії, але це завдання виконати не вдалося. Тому у 1817 р. Академію ліквідували і тільки через два роки, у 1819 р. була відкрита Київська духовна академія. З учнів колишньої Київської Академії була сформована семінарія і чотири чоловічі духовні училища. Відкрита Київська духовна академія розпочала своє функціонування за статутом академій 1814 р., а у подальшому її діяльність регламентувалась ще трьома статутами – 1869 р., 1884 р., 1910 р., і додатками до них. У третьому розділі показані зміни у функціонуванні КДА, які вносив кожен із статутів. Запровадження статутів було дієвим інструментом здійснення Св. Синодом керівництва вищою духовною освітою.

У дисертації показано, що створення Київської духовної семінарії було органічною частиною плану формування триступеневої системи духовно-навчальних закладів (училище – семінарія – академія). Під приводом відсутності достатньо підготовлених кадрів вищий заклад духовної освіти у процесі реформи духовної освіти 1808-1814 рр. не створювали, а після ліквідації Київської Академії 1817 р. на її базі утворено Київську духовну семінарію та мережу духовних училищ у регіональних центрах – Києво-Подільське, Богуславське, Уманське, Черкаське. Київська духовна семінарія виконувала функцію базової освітньої інституції середнього рівня, орієнтованої на підготовку освіченого кліру для приходських храмів і шкіл. У навчальних планах переважали предмети богословського, філологічного, історичного та педагогічного характеру. У другій половині XIX ст. семінарія стала не лише навчальним, але й виховним осередком, що формував моральний та інтелектуальний світогляд майбутніх священнослужителів.

Київська Академія у 1817 р. була ліквідована, а її учнів за результатами екзаменування розподілили у семінарію і чотири духовні училища. Учнівський контингент Київської духовної семінарії склали вибрані учні з середнього та вищого відділень ліквідованої Київської Академії. Завданням семінарії була підготовка молодої генерації православного духовенства для духовної і учительської служби в духовному відомстві, а найуспішніші і благонадійні семінаристи готувалися до вступу до КДА для здобування вищої богословської

освіти і поповнення вищої церковної ієрархії. Ця система забезпечувала спадкоємність підготовки майбутніх священнослужителів, їх поступовий інтелектуальний і духовний розвиток. Організовуючи освітній процес в семінарії, Комісія духовних училищ при Св. Синоді надала широкі повноваження ректорові. Він повинен був контролювати викладання навчальних дисциплін, перевіряти конспекти викладачів і пильно слідкувати за успішністю семінаристів. Але складання конспектів викладачами не задовольняло керівництво освітньою галуззю так як створювало можливість передавання учням власної думки. Тому Комісія духовних училищ надіслала до Київської семінарії тексти усіх навчальних предметів з орієнтовним розкладом занять. Це були детальні виклади навчального матеріалу із рекомендованих і затверджених книг. Тобто освітній процес був чітко регламентованим і контрольованим. Викладання богослужбових предметів велося латиною, хоч Комісія духовних училищ рекомендувала більше уваги приділяти грецькій мові.

У дисертації реконструйовано процес створення чоловічих духовних училищ. У 1818-1819 рр. були відкриті Києво-Подільське, Богуславське, Уманське і Черкаське училища. Це забезпечило впровадження уніфікованої вертикалі навчальних закладів. Кожне з них складалося з двох взаємозв'язаних приходського і повітового училищ як нижчого і вищого відділень. У них за територіальним принципом були розподілені учні нижчого та середнього відділень Київської Академії після її закриття. Через багатолюдність Києво-Подільського училища у 1839 році у нього було виділене і розміщене у митрополичих покоях при Софіївському соборі ще одне училище – Києво-Софійське. Тобто чоловічих училищ в Київській єпархії стало п'ять, вони мали однотипну структуру і функціонували за єдиними нормативними документами. Піклування про їх благоустрій було покладено на окружне духовенство, так як відповідно до кількості училищ, було створено п'ять училищних округів.

Наведена у дисертації інформація з протоколів засідань окружних з'їздів засвідчила, що найголовнішим завданням окружного духовенства був пошук місцевих джерел фінансування. У четвертому розділі з'ясована сутність

перетворення училищ з чотирьох у трикласні з дворічними терміном навчання у кожному класі, наведено динаміку чисельності училищ, з'ясована роль приватної ініціативи щодо підтримки училищ.

Для релігійного і морального виховання доньок священнослужителів, які у заміжжі ставали помічницями своїх чоловіків, а відтак повинні були мати духовну освіту і бути зразком благочестя для своїх дітей і парафіян, відкривалися жіночі училища духовного відомства. З початку виникнення вони називалися училищами для дівчат духовного звання (стану), а коли у 1869 р була ліквідована станова замкнутість духовенства, то з 1874 р. стали називатися жіночими училищами духовного відомства. Після тривалих погоджень, збору благодійних коштів, пошуку приміщення училище в Києві було відкрите 15 жовтня 1861 р. Призначений митрополитом розпорядник училища протоієрей Іван Скворцов склав інструкцію за зразком статуту Царськосельського училища С.-Петербурзької єпархії, яке було відкрите 1843 року. Але відмінністю від Царськосельського училища було те, що там усіма справами відала начальниця училища і благочинний, а в Київському керівним органом була Рада училища, яку складали: розпорядник училища, начальниця навчального закладу і старші викладачі.

Через два місяці після відкриття Київського училища дівчат духовного звання (стану), російська імператриця прийняла його під свою опіку. Це підвищувало статус навчального закладу і привертало до нього ще більшу увагу. Перших учениць було прийнято 30 осіб, а у 1863 р. у зв'язку з матеріальною підтримкою духовенства Київської єпархії та переходом у більше приміщення, учениць прийняли 78 осіб і був встановлений 6-річний термін навчання. Тривалим виявився процес затвердження статуту училища: укладена першим розпорядником протоієреєм Іваном Скворцовим інструкція доповнювалася призначеним у 1863 р. новим розпорядником протоієреєм Петром Лебединцевим. Потім текст статуту виправлявся Київською консисторією і тільки у вересні 1866 р. був затверджений Св. Синодом. Синодальне затвердження статуту училища

означало, що воно стало державним закладом з частковим казенним фінансуванням.

Подальші зміни в училищі пов'язані з «пропозицією» обер-прокурора Св. Синоду Д. А. Толстого про запровадження 1866 р. вивчення педагогіки. Таке нововведення передбачало фахову учительську підготовку, щоб випускницями училища замінювати неблагодійних учителів в системі церковнопарафіяльних шкіл.

У січні 1891 р. Св. Синод узаконив поділ Київського жіночого училища духовного відомства на два самостійні навчальні заклади – 1-е і 2-е училища, а 11 листопада того ж року був здійснений реальний поділ. Порівняння стану двох училищ на початку ХХ ст. показало, що вони за організацією були ідентичними, а за чисельністю – практично однаковими. Відмінності існували в оплаті певних освітніх послуг та в кількості іменних стипендій. Серед духовенства привабливішим за місцем розташування і благоустроєм було 2-е Київське жіноче училище.

Таким чином, створена на початку ХІХ ст. система духовної освіти була єдиним механізмом, який кардинально не змінювався, а зазнавав лише еволюційних змін. Триступенева система освіта регламентувалася статутами, які відображали основні тенденції духовної освітньої політики. Відповідно зі своїм призначенням, система освіти продукувала богословів, священників, викладачів та учителів, що створювало замкнутий цикл кадрового забезпечення Православної церкви. Результати дослідження дозволяють не лише реконструювати історичну картину освітнього життя в межах Київської єпархії, а й окреслити подальші перспективи вивчення духовної освіти як феномену, що поєднує релігійні, соціальні та культурні виміри історичного процесу. Подальші дослідження системи духовної освіти в Київській єпархії ХІХ – початку ХХ ст. можуть бути присвячені з'ясуванню питань збереження елементів національних освітніх традицій у кожній із ланок системи духовної освіти. Перспективним вважаємо висвітлення системи духовної освіти в Київській єпархії в іменах, що уможливить з'ясування національного складу функціонерів духовно-навчальних закладів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані джерела

Архівні справи

Державний архів Черкаської області (ДАЧО)

Ф. 106. Черкаське духовне училище

Оп. 1.

1. Спр. 1. Переписка с Киевским семинарским правлением по административно-хозяйственным вопросам; с Черкасским уездным казначейством по финансовым вопросам. 11 декабря 1834 г. – 30 декабря 1835 г. 1835 р. 121 арк.

2. Спр. 2. Ведомости об успеваемости учеников Черкасских духовного и приходского училищ за сентябрь 1833 г. –1835 г. Разрядный список учеников Черкасских духовного и приходского училищ, составленный после двухгодичного учебного курса в июле 1835 г. 1834-1835 рр. 53 арк.

3. Спр. 3. Послужные списки штатного смотрителя и учителей Черкасских духовного и приходского училищ за 1835 г. Прошения о прийоме в училища и личные документы вступающих. Ведомости об успеваемости учеников Черкасских духовного и приходского училищ за январь-май 1835 г. Журнал входящих и исходящих документов за 1835 г. 28 августа 1835 г. – 6 апреля 1836 р. 1836 р. 158 арк.

4. Спр. 4. Циркулярные распоряжения Киевского семинарского правления и переписка с ни по учебным, кадровым и финансовым вопросам. 31 марта 1834г. – 12 февраля 1836 г. 1836 р. 187 арк.

5. Спр. 5. Ведомости об успеваемости учеников высшего и нижнего отделений духовного училища и учеников 1-2 классов приходского училища за 1834/1835 уч. год. 1835 р. 17 арк.

6. Спр. 6. Прошения о прийоме в духовное училище и допуск к вступительным испытаниям и личные документы вступающих. Ведомости об

учениках и их успеваемости с разных предметов высшего и среднего отделений духовного училища за 1859-1861, 1873-1876 учебные годи. 11 июля 1860 г. – 23 декабря 1900 г. 1900 р. 97 арк.

7. Спр. 8. Отчет о состоянии училища за 1860 г. 1860 р.16 арк.

8. Спр. 9. Протоколы заседаний правления 30 ноября 1892 г. – 18 сентября 1900 г. 1900 р. 11 арк.

9. Спр. 12. Протоколы заседаний правления училища. 11 января 1899 г. – 14 августа 1915г. 1915р. 14 арк.

10. Спр. 13. Заявления жителей г. Черкассы о прийоме на квартиры учеников училища. 23 августа 1900 г. – 12 июля 1917 р. 1917 р. 12 арк.

11. Спр. 17. Рапорты смотрителя о состоянии училища. 4 февраля 1917 г. – 26 сентября 1919 г. 1919 р. 9 арк.

12. Спр. 18. Протоколы заседаний правления училища. 24 августа 1917 г. – 18 сентября 1917 г. 1917 р. 10 арк.

Центральний державний історичний архів України
у м. Київ (ЦДІАК України)

Ф. 127 Київська духовна консисторія

Оп. 6.

13. Спр. 12. Годичная ведомость о поступлении, успеваемости, поведении и содержании учеников Черкасского уездного и приходского училищ за 1820 г. 1820 р. 23 арк.

14. Спр. 833. Дело о приеме детей священно- и церковнослужителей в духовные училища и семинарию Киевской епархии на казенное содержание. 1829 р. 53 арк.

Оп. 213.

15. Спр. 141. Дело о бытии в Дикастерии членом Киевской семинарии Ректору Кириллу. 1819 р. 3 арк.

Оп. 229.

16. Спр. 134. Дело по сообщению окружного правления Киевской Академии о том, что о. Ректор Архимандрит Иннокентий 19-го сего мая имеет отправиться на 2 месяца для обозрения некоторых семинарий. 1836 р. 4 арк.

Оп. 357.

17. Спр. 52. Дело по указу Святейшего Синода о посвящении в епископский сан Киево-Пустынного Николаевского монастыря Архимандрита и Киевской Академии Ректора Феофилакта в третьеклассный Вологодской епархии монастырь. 1803 р. 39 арк.

Оп. 378.

18. Спр. 208. Дело по указу Синодальному об отравлении Киевской Духовной Семинарии Ректора и Богословских наук (Профессора) Учителя Архимандрита Кирилла в С.-Петербург для чреды священнослужения и проповеди Слова Божия. 1825 р. 4 арк.

Оп. 383.

19. Спр. 227. Дело по предложению Его В. Преосвященства Митрополита Евгения о бытии ректору Академии Иннокентию в Консистории присутствующим. 1830 р. 5 арк.

Оп. 638.

20. Спр. 295. Дело по рапорту Секретаря Киевской Духовной Консистории Титулярного Советника Максима Матвеева о назначении Архимандрита Димитрия Ректора Киевской Духовной Академии к произнесению слова по случаю дворянских выборов. 1841 р. 2 арк.

Оп. 659.

21. Спр. 522. О пособиях воспитанницам училищ девиц духовного звания. 1857 р. 3 арк.

Оп. 673.

22. Спр. 20. Дело с деньгами на содержание наставников Духовно-учебных заведений. 1869 р. 14 арк.

23. Спр. 33. Дело о доставлении Киевскому Губернскому Статистическому Комитету сведений ко всеподданнейшему отчету. 1872 р. 3 арк.

24. Спр. 91. О разделении между низшими духовными училищами 1 % сбора и о рассылке венчиковой суммы. 1872 г. – 1877 г. 1877 р. 115 арк.

25. Спр. 130. О сообщении Консисторией Киевскому Губернскому Статистическому Комитету списка лиц, служащих по Духовному и Духовно-учебному ведомству за 1869 год. 1869 р. 1 арк.

Оп.676.

26. Спр. 53. Дело относительно приведение в действие Епархиальных женских училищ Высочайше утвержденного 20 сентября 1868 г. устава. 1872. 3 арк.

Оп. 679.

27. Спр. 136. Дело касательно содержания Киево-Софийского духовного училища на средства духовенства, по случаю наступающего в 1976 году полного преобразования училищ Киевской Епархии. 1875 р. 3 арк.

28. Спр. 242. О назначении съезда в Черкасском духовном училище на 26 Января 1876 года. 1875 р. 2 арк.

Оп. 680.

29. Спр. 358. О назначении учителю Семинарии Павлу Преображенскому жалования за деловодство по Киевской Епархии. 1876 р. 6 арк.

30. Спр. 412. О доставлении Его Высокопреосвященству сведений о том, было ли проведено обревизование экономических отчетов по духовно-учебным заведениям за 1873, 1874 и 1875 годы. 1876 р. 2 арк.

Оп. 681.

31. Спр.184. О преобразовании духовно-учебных заведений Киевской епархии. 1874 г. – 1877 г. 1877 р. 2 арк.

Оп. 682.

32. Спр. 614. Дело об освидетельствовании Архива Киевской Духовной Консистории за 1877 год. 1878 р. 13 арк.

Оп. 683.

33. Спр. 26. О принятии от Киево-Софийского Митрополитанского дома суммы, назначенной на жалование состоящему при Преосвященном Михаиле Епископе Уманском делопроизводителю, преподавателю Киевской Духовной Семинарии Павлу Преображенскому. 1879 р. 3 арк.

Оп. 702.

34. Спр. 635. О разломании Черкасским Городничим ограды вокруг двора Черкасских духовных училищ. 1839 р. 4 арк.

Оп. 719.

35. Спр. 580. Дело по отношении Г. Гражданского Губернатора о доставлении сведений о количестве зданий, принадлежащих духовно-учебным заведениям и в них учащихся ... (далі нерозбірливо). 1847 р. 9 арк.

Оп. 720.

36. Спр. 79. О. выдаче ученику Киевской Духовной Семинарии Ефиму Беляновскому процентов. 1848 р. 12 арк.

Оп. 724.

37. Спр. 750. О числе учебных заведений Духовного ведомства и находящихся в них учащихся, а также и о числе духовенства. 1850 р. 154 арк.

Оп. 725.

38. Спр. 71. О передвижении архимандрита Антония Ректором Киевской Академии. 1851 р. 4 арк.

39. Спр. 384. О числе учебных заведений в Киевской епархии, наставников в оных учащихся. 1851 р. 69 арк.

Оп. 733.

40. Спр. 427. Дело об определении инспектора Киевской Духовной Академии Архимандрита Иоанникия Ректором Киевской Духовной Семинарии. 1858 р. 2 арк.

Оп. 750.

41. Спр. 111. О выдаче Ректору Киевской Духовной Академии Архимандриту Филарету по случаю наречения его членом Комитета по преобразованию духовно-учебных заведений прогонов от Киева до С.-Петербурга в количестве 196 руб. и подорожной по казенной надобности. 1866 р. 16 арк.

42. Спр. 693. О взыскании с учеников Семинарии Луки Еримовича и Василия Чернявского, с первого 15, а с последнего 7 руб. серебром в пользу чиновницы Анны Крыжановской за квартирование их в ея доме. 1866. 4 арк.

Оп. 752.

43. Спр. 427. О протоиерее Феодоре Александровском, священнике Афанасии Дирдовском, протоиерее Петре Марковском и с приложением формулярных списков о службе инспектора Черкасских училищ Космы Мураковского. 1867. 8 арк.

Оп. 756.

44. Спр. 390. Об отправлении Ректора Киевской Духовной Семинарии Архимандрита Феоктиста в С. - Петербурге для чреды служения. 1868 р. 19 арк.

Оп. 758.

45. Спр. 411. О праздновании 50-тилетия со времени преобразования Киевской Духовной Академии 28 сентября 1869 г. 1869 р. 3 арк.

Оп. 761.

46. Спр. 903. О рукоположении во священника профессора Семинарии Экземплярского в открываемой церкви при Коллегии Павла Галагана. 1871 р. 25 арк.

Оп. 774.

47. Спр. 211. О назначении Ректора Киевской Духовной семинарии Архимандрита Иринея Епископом Уманским, вторым викарием Киевской епархии. 1888 р. 10 арк.

Оп. 777.

48. Спр. 266. О назначении Ректора Киевской Духовной Академии Архимандрита Димитрия Епископом Чигиринском. 1898 р. 18 арк.

Оп. 778.

49. Спр. 373. Дело о епархиальном съезде духовенства 1899 года. 1900 р. 57 арк.

Оп. 782.

50. Спр. 68. О порядке доставления Св. Синоду годичных отчетных сведений о состоянии духовно-учебных заведений в учебно-воспитательном отношении. 1903 р. 3 арк.

Оп. 783.

51. Спр. 581. О рукоположении профессора Киевской Духовной Академии Феодора Покровского во священника к Киево-Подольской Притиско Николаевской церкви. 1905 р. 27 арк.

Оп. 786.

52. Спр. 37. О перемещении Преосвященного Феодосия Епископа Прилукского на должность Ректора Киевской Духовной Академии и на кафедру Епископа Уманского, 2 викария Киевской Епархии и о переименовании Преосвященного Агапита в епископа Чигиринского, первого викария. 1908 р. 17 арк.

Оп. 788.

53. Спр. 495. О назначении Преосвященного Иннокентия Епископа Каневского Ректором Киевской Духовной Академии. 1910 р. 4 арк.

Оп. 789.

54. Спр. 361. О замещении должностей смотрителей духовных училищ лицами священнического сана. 1911 р. 1 арк.

Оп. 789.

55. Спр. 675. О назначении преподавателя Киевской семинарии Николая Поройкова на священническое место к Киевской единоверческой церкви. 1911 р. 5 арк.

Оп. 797.

56. Спр. 8. Сведения о количестве студентов, окончивших Киевскую Духовною Академию за 1830-1842 гг. и о количестве учащихся в духовной семинарии и училищах Киевской епархии. 1842 р. 3 арк.

57. Спр. 624. О назначении преподавателя Киевской Духовной Семинарии Николая Клитина священником к Киево-Вознесенской церкви. 1888 р. 24 арк.

Оп. 798.

58. Спр. 105. Об организации училища для девиц духовного ведомства. 1860-1896 гг. 1896 р. 320 арк.

59. Спр. 207. Указ Синода об учреждении при женских монастырях учебных заведений для дочерей священников. 1868 р. 2 арк.

60. Спр. 210. Ведомости о составе Киево-Софийского, Черкасского и Уманского духовных училищ. 1868 р. 8 арк.

61. Спр. 223. Сообщение правления Черкасского духовного училища в Констисторию о побеге из училища учеников Белявского и Шпанчеева. 1869 р. 2 арк.

62. Спр. 295. Сообщение Правления Черкасского духовного училища о заболевании корью учеников училища. 1878 р. 4 арк.

63. Спр. 304. Перечень вопросов, составленных в правлениях Черкасского, Уманского, Киево-Подольского духовных училищ, которые должны быть обсуждены на съезде окружного духовенства. 1879 р. 11 арк.

64. Спр. 410. Сообщение Черкасского духовного училища о получении из Консистории документов кандидата Киевской духовной академии Петрушевского. 1895 р. 1 арк.

65. Спр. 489. Список преподавателей Киевской Духовной Семинарии. 1901-1904 гг. 1904 р. 4 арк.

66. Спр. 561. О назначении преподавателя Филоновского в Киевскую Духовною семинарию. 1904 р. 2 арк.

67. Спр. 728. Списки преподавательского состава Киевской духовной Академии, семинарии, Киево-Подольского духовного училища и другое. 1919 р. 14 арк.

Оп. 815.

68. Спр. 367. Дело по представлению Правления Киевской Духовной Семинарии об освидетельствовании вновь исправленных зданий Черкасских Духовных Училищ через лиц, неучаствующих в таком исправлении. 1845 р. 6 арк.

Оп. 831.

69. Спр. 332. Дело по указу Святейшего Синода о назначении ректором Киевской Академии и настоятелем Братского монастыря Архимандрита Іоанникия на место Израиля и о посвящении в сан Архимандрита Иеромонаха Феоктиста. 1859 р. 15 арк.

Оп. 832.

70. Спр. 157. О передаче в духовное ведомство здания бывшей 1-ой Гимназии на предмет заведения в городе Киеве училища для девиц духовного звания. 1860 р. 5 арк.

71. Спр. 242. Дело по указу Св. Синода о назначении Ректора Киевской Академии Архимандрита Іоанникия на ректуру в С.- Петербургской Академии, на место его – Архимандрита Филарета, Ректора Киевской Семинарии. 1860 р. 16 арк.

Оп. 834.

72. Спр. 143. Дело по отношению Правления Киевской Духовной Семинарии о сообщении в Одесскую Контору Банка, чтобы о переменению билета на 714 руб., принадлежащего Черкасскому училищу, сносилась не с Черкасским Духовным Правлением, а с начальством училищным. 1862 р. 2 арк.

Оп. 836.

73. Спр. 121. Формы, по которым представлять Хозяйственному Управлению при Святейшем Синоде отчетов доходов и расходов по содержанию Духовно-учебных заведений. 1864 р. 27 арк.

Оп. 837.

74. Спр. 249. О поверке отчетов училища девиц духовного звания. 1865 р. 23 арк.

Оп. 840.

75. Спр. 697. Дело о деньгах на увеличение содержания наставников духовно-учебных заведений в 1868 году. 1868 р. 31 арк.

Оп. 843.

76. Спр.16. об избрании кандидатов на должность благочинного 1-го округа Черкасского уезда вместо протоиерея Александровского, утвержденного в должности Смотрителя Черкасского духовного уездного училища. 1871 р. 11 арк.

Оп. 844.

77. Спр. 496. О взыскании от священников села Воробьевки Афанасия Ильчевича и села Млиева Ивана Троицкого денег, следуемых учителю Черкасского училища Арефе Кукулевскому за квартирования у него учеников. 1872 р. 10 арк.

Оп. 848.

78. Спр. 564. Дело по прошению Черкасских мещанок Мотроны (по мужу Гаркавенковой), Екатерины и Ефросинии Сердюковых о вознаграждении их за усадебную землю, занятую под постройку в г. Черкассах духовного училища. 1876 р. 5 арк.

Оп. 853.

79. Спр. 273. О съездах духовенства по училищных округах в 1881 году. 1881 р. 25 арк.

Оп. 856.

80. Спр. 5. О суммах, ассигнованних на содержание в 1814 году духовно-учебных заведений Киевской епархии. 1884 р. 10 арк.

Оп. 857

81. Спр. 2. О суммах, ассигнованних на содержание в 1885 году духовно-учебных заведений Киевской епархии. 1885 р. 11 арк.

82. Спр. 295. О съездах духовенства по училищным делам в 1885 году. 1885 р. 23 арк.

83. Спр. 396. Дело по рапорту благочинного 3-го округа Бердычевского уезда Афанасия Недельского об увеличении денежного 25% сбора, следующего от церквей его округа на духовно-учебные заведения. 1885 р. 18 арк.

Оп. 859.

84. Спр. 303. О съездах духовенства по училищным делам в 1887 году. 1887 р. 9 арк.

Оп. 860.

85. Спр. 379. О съездах духовенства по училищным делам в 1888 году. 1888 р. 5 арк.

Оп. 868.

86. Спр. 621. Здания Духовной Семинарии, о приспособлении их помещению в оных духовных училищ. 1901 р. 23 арк.

87. Спр. 456. О съездах духовенства по училищным округам в 1901р. 7 арк.

88. Спр. 481. Дело по предложению Преосвященного Димитрия, Епископа Чигиринского о назначении срока окружных учительских съездов духовенства на 13 октября 1898 г. 1898 р. 8 арк.

Оп. 869.

89. Спр. 82. О принятии имущества от Преосвященного Платона Ректора Киевской духовной Академии. 1907. 6 арк.

Оп. 875.

90. Спр. 1975. Отчет об использовании ассигнованных сумм на содержание Черкасского духовного училища за 1894 год. 1895 р. 2 арк.

Оп. 876.

91. Спр. 705. О суммах, поступивших в 1895 г. на содержание духовных училищ Киевской епархии. 1895 р. 7 арк.

Оп. 896.

92. Спр. 288. О взыскании с ученика Киевской Духовной Семинарии Прокопия Ковалевского 80 руб. денег, должных им профессору Семинарии Еремичу за квартиру. 1860-1862 г.г. 1862 р. 70 арк.

93. Спр. 373. Дело по рапорту вдовы чиновницы Ходоловской о взыскании со священника Гриченка должных сыном его учеником семинарии денег и провизии за квартирование в ея доме. 1880 р. 8 арк.

Оп. 907.

94. Спр. 424. Дело по прошению священнический вдовы Крыжановской о должных ей семинаристом Островским за квартиру денег. 1862 р. 12 арк.

Оп. 956.

95. Спр. 68. Дело по указу Святейшего Синода об определении Императорской Киевской Духовной Академии О. Архимандрита Димитрия Ректором оной. 10 мая 1841 г. 1841 р. 9 арк.

Оп. 961.

96. Спр. 218. О принятии Марии Ковалевской в Киевское училище. 17 октября 1861 р. 1961 р. 3 арк.

97. Спр. 221. О принятии диаконской дочери Анны Ефтимовичевой в Киевское училище. 1861 р. 5 арк.

98. Спр. 227. Дело по рапорту Благочинного Захарии Оппокова о получении прямо из Казенной Палаты двухкопеечного вычета из жалования духовенства в пользу Киевского училища для духовных девиц. 1861 р. 11 арк.

99. Спр. 228. Дело по докладу распорядителя Киевского училища для духовного звания девиц и о дозволении священнической дочери сироте Евфросинии Михайловской и дочери звонаря Левицкого Варваре быть приходящими в Киевское училище безплатно за обучение. 1861 р. 2 арк.

100. Спр. 230. О принятии священнических дочерей Анны и Надежды Тучапских в Киевское девичье училище на казенное содержание. 3 ноября 1861 р. 1861 р. 1 арк.

Оп. 962.

101. Спр. 172. Дело по рапорту Благочинного Иоанна Смолодовича о возврате ему 19 руб. 15 коп. серебром, переданных им в Киевское училище для девиц духовного звания. 1862 р. 6 арк.

Оп. 998.

102. Спр. 142. Копия журнала заседания Черкасского училищного съезда и объяснительная записка члена правления Черкасского духовного училища священника Гуковича С. об избрании членов правления и о состоянии Черкасского училища. 1870 р. 13 арк.

Оп. 1006.

103. Спр. 35. Программа предметов, подлежащих обсуждению съезда духовенства Черкасского училищного округа, созванного в 1904 г. 1904 р. 3 арк.

Оп. 1023.

104. Спр. 268. Прошение правления Уманского духовного училища о предписании бывшему председателю училищного съезда священнику Дзбановскому выслать материалы съезда. 1870 р.2 арк.

105. Спр. 307. Материалы съезда Киево-Софийского училищного округа. 1874 р. 60 арк.

106. Спр. 399. Сообщение Консистории в Синод о пересмотре устава и штатов учебных заведений Киевской епархии. 1888 р. 1 арк.

Оп. 1045.

107. Спр. 57. О обозрении Ректором Киевской Семинарии Иеремиею некоторых заштатных монастырей Киевской епархии. 1837 р. 25 арк.

108. Спр. 109. Дело по предложению Правления Киевской Семинарии, о представлении Уманским, Богуславским и Черкасским училищами денежных отчетов. 1838 р. 109 арк.

109. Спр. 138. Дело по отношению Г. Киевского Гражданского Губернатора о доставлении к нему статистических сведений о числе церквей, монастырей, духовенства и учебных заведений, находящихся в Киевской епархии. 1838 р. 15 арк.

Оп. 1050.

110. Спр. 571. О рукоположении во священника к Владимирской церкви Киевского Кадетского Корпуса преподавателя Киевской Духовной Семинарии магистра Богословия Александра Клитина. 1893 р. 17 арк.

Опубліковані джерела

111. Август 31. 1807. Высочайше утвержденный Устав для приходских училищ в Губерниях Волынской, Киевской и Подольской. ПСЗ РИ. 1-е: с 1806 по 1807 гг. СПБ: Типография II отделения Собственной канцелярии Его Императорского Величества, 1830. Т.29. №22605. С. 1250-1259.

112. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отделение III (1796-1869 гг.). Т.1. (1796-1803 гг.) / Авт. пред. введ., примеч. Ф.И. Титов. К.: Типография И.И. Чоколова, 1910. 792с.

113. Б. а. Воспоминания о воспитании в духовно-учебных заведениях. *Рд СП.* 1865. №34. С. 620-631.

114. Б. а. Киево-Подольское духовное училище – 25-го октября 1877 года. *КЕВ*. 1877. №23. Отдел второй. С. 652-657.

115. Б. а. Об училищах для девиц духовного звания. СПб., 1866. 14 с.

116. Б.а. К толкам о семинарском образовании. *Труды КДА*. 1861. Т. 2. С. 159-169.

117. Б.а. Соображения о возвышении содержания духовно-учебных заведений Киевской епархии. *КЕВ*. 1866. №6. Отдел второй. С. 203-215; №9. С. 297-306; №10. С. 330-337; №13. 422-427; №14. С. 453-461.

118. Б.а. Соображения о преобразовании епархиальных учебных заведений. *Труды КДА*.1867. Март. С. 317-385.

119. Б.н. ...ведомость о суммах, ассигнованных к отпуску из казны на штатное содержание по Киевской Епархии на 1871р. *КЕВ*. 1871. №9. С. 64-68.

120. В память юбилея Киевской Духовной Академии. Пятидесятилетний юбилей Киевской Духовной Академии. 28 сентября 1869 года. *КЕВ*. 1870. №5. Отдел второй. С. 132-149; №6. Отдел второй. С. 167-187.

121. Ведомость о количестве взноса от церквей и причтов Киево-Софийского училищного округа на содержание Киево-Софийского духовного училища в 1881 году. *КЕВ*. 1880. №51-52. С. 14-16.

122. Ведомость о количестве процентного взноса из доходов церквей Киевской епархии на потребности учебной части, с 1 января 1880г., составленная на Епархиальном съезде 18-22 августа 1879 года. *КЕВ*. 1879. №49. Отдел второй. С.1-2

123. Воронов А.Д. Заметки по вопросу о преобразовании духовных академий. *Труды КДА*. 1862. Октябрь. С. 298-303.

124. Всеподданейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1884 г. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1886. 361. + 123 с.

125. Всеподданейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1886 г. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1888. 237 с. + 123 с.

126. Всеподданейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1888 и 1889 годы. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1891. 467 с. + 209 с.

127. Всеподданейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1890 и 1891 годы. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1893. 511 с. + 231 с.

128. Всеподданейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1892 и 1893 годы. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1895. 598 с. + 153 с.

129. Всеподданейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1894 и 1895 годы. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1898. 426 с. + 156 с.

130. Всеподданейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1896 и 1897 годы. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1899. 278 с. + 81 с.

131. Всеподданейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1898 год. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1901. 190 с.

132. Всеподданейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1899 год. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1902. 271 с. + 65 с.

133. Всеподданейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1900 год. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1903. 385 с. + 79 с.

134. Всеподданейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1901 год. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1905. 337 с. + 69 с.

135. Всеподданейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1902 год. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1905. 315 с. + 81 с.

136. Всеподданейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1910 год. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1913. 337 с. + 130 с.

137. Всеподданейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1911 и 1912 годы. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1913. 335 с. + 230 с.

138. Всеподданейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1914 год. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1916. 323 с. + 144 с.

139. Высокопреосвященный Флавиан, Митрополит Киевский и Галицкий. *КЕВ*. 1903. №4. Часть неоф. С. 137-147.

140. Г. Умань, Киевской губернии. *Киевское слово*. 1900. № 4596. 23 октября. С. 3.

141. Г. Умань. *Киевское слово*. 1903. № 5675. 22 октября. С. 4.

142. Гордиевский И. Памяти кафедрального протоиерея П.Г. Лебединцева. *КЕВ*. 1897. № 5-7,9,11.

143. Д. ...орский, свящ. Голос сельского священника на вопрос об улучшении материального быта духовно-учебных заведений Киевской епархии епархиальными средствами. *Рд СП*. 1866. №19. С. 79-83.

144. Дети духовенства в киевских гимназиях. *КЕВ*. 1879. № 9. Часть оффиц. С. 7-8.

145. Журнал Богуславского окружного училищного съезда духовенства. Заседание 2-4 сентября 1880 года. *КЕВ*. 1880. № 51-52. С. 5-9.

146. Журнал заседаний Уманского окружного училищного съезда духовенства 12-14 декабря 1879г. *КЕВ*. № 30. С. 4-9.

147. Журнал Киево-Подольского окружного училищного съезда духовенства. 2-4 сентября 1880 года. *КЕВ*. 1880. № 51-52. С. 17-24.

148. Журнал Киево-Софийского окружного училищного съезда духовенства. Заседание 2-5 сентября 1880. *КЕВ*. 1880. № 51-52. С. 9-14.

149. И. Э. Мера к улучшению быта духовно-учебных заведений, предлагаемая в газете «Голос». *Рд СП*. 1865. № 44. С. 272-277.

150. И.И. Состояние Киевской Духовной Академии за 1879/80 учебный год. *КЕВ*. 1880. № 41. С. 4-10.

151. И.Н. Вопрос об окончивших курс учения в духовных училищах и непринятых в семинарию для дальнейшего образования. *КЕВ*. 1872. № 15. С. 362-369.

152. Ив. М-скій. Постановление 20 марта касательно поступления семинаристов в университеты и другие высшие учебные заведения. *КЕВ*. 1879. № 17. С. 2-9.

153. Из истории Киевской Академии в 1-й четверти настоящего столетия. Выдержки из дневника Митрополита Серапиона, с предисловием Ф.А.

Тернавского. *Труды КДА*. 1882. Октябрь. С. 221-246; Ноябрь. С. 336-361; 1883. Февраль. С. 314-345.

154. Из Умани. *Киевское слово*. 1890. №1080. 17 октября. С. 4.

155. Извлечения из протоколов Совета Киевской Духовной Академии. 13 и 23 июля. 1892 г. *Труды КДА*. 1893. Июль. Приложение. С. 277-301.

156. К отчету о состоянии Киевской духовной семинарии за 1879-1880 год. *КЕВ*. 1880. №44. Част неоф. С. 2-3.

157. К пятидесятилетию журнала «Труды Киевской Духовной Академии». *Труды КДА*. 109. Декабрь. С. 695-700.

158. Комитет для преобразования духовно-учебных заведений. Извлечение из всеподданейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1866 год. *КЕВ*. 1867. №6. Отдел второй. С. 233-254.

159. Красин П. Воспитание в духовной семинарии. *Труды КДА*. 1906. Сентябрь-Октябрь. С. 711-736.

160. Марковский П., протоиерей. Из моих заметок о жизни учеников Киевской Семинарии в 30-х годах. *КЕВ*. 1896. №22. Отдел второй. С. 880-884.

161. Меры по благоустройству существующих духовно-учебных заведений. Извлечение из всеподданейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1866 год. *КЕВ*. 1868. №6. Отдел второй. С. 233-254.

162. Н. Киево-Подольское духовное училище 25-го октября 1877 года. *КЕВ*. 1877. №23. Отдел второй. С. 652-657.

163. Нам пишут: из Умани. *Киевское слово*. 1887. №182. 20 октября. С. 3.

164. О воспособлении из казны духовно-учебным заведениям и учреждении Комитета для составления проекта преобразования духовно-учебных заведений. *Труды КДА*. 1866. Сентябрь. С. 52-57.

165. О Киевском женском училище. *КЕВ*. 1888. №33. С. 483-493; №34. С. 480-499.

166. О совершенствовании духовных училищ; о начертании правил для образования сих Училищ и составлении капитала на содержание духовенства. С приложением штатов Духовных Академий, Семинарии, Уездных Приходских Училищ. 1808 г. 26 июня ПСЗ РИ. №23122. С. 367-376.

167. О Справочно-Статистическом Отделе при Учебном Комитете. *Церковные ведомости*. 1909. №29. С. 287-288; 1351-1353.

168. Об изменениях в уставе духовных академий. Всеподданейший отчет по ведомству православного исповедания за 1911-1912 годы. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1913. С. 272-275.

169. Об обращении свечного дохода по кладбищенским церквам на потребности духовно-учебных заведений. *Труды КДА*. 1866. Сентябрь. С.57-59.

170. Один из предметов подлежащих обсуждению училищных съездов. *КЕВ*. 1868. № 10. Отдел второй. С. 393-403.

171. Орловский П. Материалы для истории Киевской Духовной Академии с 1787 по 1802 год. *Труды КДА.* 1904. Июль. С. 281-304.

172. Орловский П. Материалы для истории Киевской Духовной Академии с 1787 по 1802 год. *Труды КДА.* 1906. Январь. С. 112-142.

173. От наших корреспондентов. *Киевское слово*. 1887. № 229. 29 октября. С. 3.

174. От правления Киевской семинарии объявляется для сведения родителей и опекунов учеников сей семинарии что, по распоряжениям Святейшего Синода, в семинариях введены следующие учебные книги и пособия. *КЕВ*. 1870. № 23. Отдел второй. С. 144-146.

175. Отчет о состоянии находящегося под Высочайшим покровительством ея Императорского Величества Государени Императрицы Марии Федоровны, Киевского второго женского училища духовного ведомства за 1901-1902 учебный год. *КЕВ*. 1903. № 3. Часть оффиц. С. 90-112.

176. Отчет о состоянии находящегося под Высочайшим покровительством ея Императорского Величества Государени Императрицы

Марии Федоровны, Киевского второго женского училища духовного ведомства за 1901-1902 учебный год. *КЕВ*. 1903. № 4. Часть оффиц. С. 118-125.

177. Отчет о состоянии находящегося под Высочайшим покровительством ея Императорского Величества Государени Императрицы Марии Федоровны, Киевского второго женского училища духовного ведомства за 1901-1902 учебный год. *КЕВ*. 1903. № 5. Часть оффиц. С. 168-191.

178. Отчет о состоянии находящегося под Высочайшим покровительством ея Императорского Величества Государени Императрицы Марии Федоровны, Киевского второго женского училища духовного ведомства за 1901-1902 учебный год. *КЕВ*. 1903. № 6. Часть оффиц. С. 207-216.

179. Отчет о приходе, расходе и остатке местных епархиальных сумм по содержанию Киево-Подольского духовного училища в 1901 году. *КЕВ*. №2. 1903. Часть оффиц. С. 72-77.

180. Отчет о состоянии Киевской Духовной Академии за 1870-1871 учебный год. *Труды КДА.* 1871. Октябрь. С. 1-32.

181. Отчет о состоянии Киевской Духовной Академии в 1872/3 учебном году. *Труды КДА.* 1873. Октябрь. С. 1-60.

182. Памятная книжка Киевской епархии. Историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства Киевской епархии, статистические списки церквей епархии и общие статистические сведения по всем сторонам епархиальной церковно-религиозной жизни./ Сост. А.В. Воронов и свящ. В. Антонов. К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1882. 128с. + 262с.

183. Памятная книжка Киевской епархии на 1910г. / Сост. под ред. протоиерея С. Трегубова. К., 1910. 552с.

184. Певницкий В. Воспоминания о покойном митрополите Киевском Арсении. *Труды КДА.* 1876. Август. С. 357-389; 1877. Январь. С. 235-282; Июнь. С. 118-198.

185. Певницкий В. По поводу заметок о духовных академиях. *Труды КДА.* 1862. Октябрь. С. 216-284.

186. Певницкий В. Тяжелое нарекание. В защиту духовно-учебных заведений против обвинений периодической печати. *Труды КДА.* 1866. Август. С. 461-496.

187. Певницкий В.Ф. По вопросу о преобразовании академий. *Труды КДА.* 1867. Май. С. 251-291.

188. По поводу нового устава духовных семинарий и училищ. *КЕВ*. 1867. №18. Отдел второй. С. 565-572.

189. По поводу училищных съездов духовенства Киевской епархии. *КЕВ*. 1868. №10. Отдел второй. С. 28-38.

190. Положение духовно-учебных заведений. Извлечение из всеподданейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1866 год. *КЕВ*. 1867. Отдел второй. №5. С. 204-216.

191. Положение о правах и преимуществах лиц, служащих при духовно-учебных заведениях и лиц, получивших учено-богословские степени и звания. *Труды КДА.* 1877. Январь. С. 1-43.

192. Посещение г. обер-прокурором Святейшего Синода Константином Петровичем Победоносцевым учреждений духовного ведомства в Киеве. *КЕВ*. 1880. №44. Часть неоф. С. 2-7.

193. Правила для содержания своекоштных воспитанников Киевской духовной семинарии, составленные инспектором семинарии и рассмотренные в педагогическом собрании 9-го июля 1877 года. *КЕВ*. 1877. №17. С. 247-250.

194. Прием воспитанников в Киевскую духовною Академию. *КЕВ*. 1903. №10. Часть неоф. С. 295-296.

195. Расписание должностей по классам, разрядам мундиров и пенсиям. *КЕВ*. 1877. №2. Отдел второй. С. 19-21

196. Распоряжение Святейшего Синода. Об устройстве приготовительных классов при духовных училищах. *КЕВ*. №21. С. 148-169.

197. Ростовецкий С.Г. Открытие Киево-Софийского духовного училища и первые два года обучения. *КЕВ*. 1878. №3. Отдел второй. С. 103-109.

198. С.П. Из протоколов Киевской Духовной Академии. *КЕВ*. 1870. №13. Отдел второй. С. 414-429.

199. Сведения о духовных училищах (мужских), состоящих в Киевской епархии в 1876 году. *КЕВ*. 1876. Отдел второй. №13. С. 153-164.

200. Сведения о количестве взносов от церквей монастырей Киевской епархии из их неокладных доходов, на добавочное содержание служащим в семинарии и училищах. *КЕВ*. 1876. Отдел второй. №13. С. 168-169.

201. Сведения о расходах духовных училищ Киевской епархии (за исключением жалования служащим) и местных средствах, из которых будут подлежать удовлетворению эти расходы с введением полного преобразования в семинарии и училищах. *КЕВ*. 1876. Отдел второй. №13. С. 170-175.

202. Смета доходов и расходов по содержанию духовных училищ Киевской епархии в 1879 году. *КЕВ*. 1879. №25. Часть оффиц. С. 1-5.

203. Смета доходов и расходов училищ Киевской епархии на 1877г. *КЕВ*. 1877. №9. С. 91-99.

204. Списки воспитанников местных епархиальных духовных училищ, состоящих на епархиальном содержании. *КЕВ*. 1880. №16. С. 4-5.

205. Списки начальников и наставников Киевской духовной академии. К., б.г., 68 с.

206. Статистическая таблица (об образовании священников г. Киева и 9 уездов Киевской епархии в 1800г.), составленная на основании «ведомостей об училищных (получивших школьное образование) протоиереях и священниках». *Труды КДА.* 1905. Август. С. 558-559.

207. Титов Ф. Заслуженный ординарный профессор Киевской духовной академии Василий Федорович Певницкий (Некролог). *Труды КДА.* 1911. Сентябрь. С. 145-179.

208. Торжественный акт в Киевском училище девиц духовного звания, по случаю 1-го выпуска воспитанниц. *КЕВ*. 1866. №13. С. 428-440.

209. Указ Святейшего Синода от 9-18 декабря 1883г. за №2510 о порядке приема воспитанников духовных училищ в духовные семинарии. *КЕВ*. 1884. №4. С. 149-150.

210. Умань (Духовное училище). *Киевское слово*. 1895. №2774. 2 октября. С. 3.

211. Умань (Окружной съезд духовенства). *Киевское слово*. 1899. №4235. 23 октября. С.3.

212. Умань (Письмо в редакцию). *Заря*. 1885. №178. 14 августа. С. 3.

213. Устав духовной академии. *Труды КДА.* 1869. Т. XV. С. 91-96; Т. XVI. С.101-106; Т. XVII С. 107-113; Т. XVIII. С. 115-120; Т. XIX С. 123-128.

214. Устав Епархиальных женских училищ. *КЕВ*. 1869. №8. С. 28-44.

215. Устав женского училища духовного ведомства. К., 1883. 15с.

216. Устав православных духовных академий. *Труды КДА.* 1884. Июнь. С. 1-31.

217. Устав православных духовных семинарий. 14 мая 1867г. ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1867. Т.42. С.498-511.

218. Устав православных духовных семинарий. 1884. ПСЗ РИ. Собр. 3-е. Санкт-Петербург, 1887. Т.4. С. 437-448.

219. Училища для девиц духовного звания. Извлечение из всеподданейшего отчета Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1866 год. *КЕВ*. 1868. №6. Отдел второй. С. 233-254.

220. Х.О. Бюджет содержания учителя семинарии на 1863 год. *Труды КДА.* 1863. Т. 1. С. 76-88.

221. Циркулярные указы Святейшего Правительствующего Синода. 1867-1900 г.г. / Собрал А. Завьялов. Изд. второе (дополненное). С.-Петербург: Издание книгопродавца И.Л. Тузова, 1901. 444с.

222. Штаты: II Духовных Академий. II Семинарий, Уездных и Приходских училищ. III Примерный расчет для составления капитала на

содержание училищ и Белого духовенства. ПСЗ РИ. 1808. №23 122. 26 июля. С. 76-79.

223. Ю.Г. Из воспоминаний о духовной школе 70-х годов XIX ст. *Киевская старина*. 1902. №11. С. 187-222.

Література

224. Алексеева С.И. Институт синодальной обер-прокуратуры и обер-прокуроры Святейшего Синода в 1856-1904 г.г. *Нестор*. Ежеквартальный тематический журнал культуры России и Восточной Европы. СП б., Кишинев: Hector-Historia, 2001. С. 291-310.

225. Алексеева С. И. Святейший Синод в системе высших и центральных государственных учреждений пореформенной России, 1854-1904. СПб: Наука, 2006. 276 с.

226. Б.а. День и год Киево-подольского духовного уездно-приходского училища в 1840-х годах. *КЕВ*. 1878. №6. Отдел второй. С. 177-191.

227. Б.а. Краткий исторический очерк Киево-подольского уездно-приходского духовного училища после его открытия 1817 г. до нашего времени. *КЕВ*. 1878. №13. Отдел второй. С. 444-453.

228. Б.а. Краткий исторический очерк Киево-подольского уездно-приходского духовного училища после его открытия 1817 г. до нашего времени. *КЕВ*. 1878. №15. Отдел второй. С. 376-394.

229. Богородский В. К двадцатипятилетию 2-го Киевского женского училища духовного ведомства. К., 1911. 44 с.

230. Булашев Г.О. В память об исполнившемся 28 сентября 75-летия со дня открытия преобразованной Киевской духовной Академии. *Труды КДА.* 1894. Ноябрь. С. 512-513.

231. В. П-цкий. Что может ожидать в будущем наши духовно-учебные заведения. *Труды КДА.*1864. Март. С. 161-190.

232. Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0

233. Верига Василь. Нариси з історії України (кінець XVIII - початок XIX ст.). Львів: Світ. 1996. 448 с.

234. Весь Юго-Западный край на 1913 год: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / Сост. под общ. наблюдением М. В. Довнар-Запольского и под ред. А. И. Ярошевича, 1-е изд. К., 1913. 1115 с.

235. Вірченко В. В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861-1920 рр.) К. Чернівці, 2007. 111 с.

236. Вірченко В. В. Організація жіночих навчальних закладів для дітей духовенства (на прикладі Київської єпархії). *Часопис української історії*. К., 2004. Вип. 1. С. 19-25.

237. Вірченко Віра Володимирівна. Заснування та діяльність Київського жіночого навчального закладу для дітей духовенства (історичний огляд). *Вісник Академії праці і соціальних відносин*. 2006. №2. С. 216-221.

238. Гладкий С. О. Релігійна освіта в Україні на початку XX століття. *Релігійна освіта в Україні (перша половина XX століття)*: Зб. наук.праць./В. О. Пащенко – відп. наук. ред. Полтава, 1997. С. 6-15.

239. Глущенко А., диак. Реформа Киевской академии 1817–1819 гг. *Православний вісник*. 2006. № 2.

240. Головащенко С.І. Викладання Святого Письма в Київській Духовній Академії (кінець XIX - початок XX ст.). *Труды КДА (УПЦ)*. 2009. №11. С. 25-35.

241. Голубковский Н. Н. По вопросам духовной школы (средней и высшей) и об учебном комитете при Святейшем Синоде. СПб.: Синод. Типография, 1907. 148 с.

242. Дениско Л. Духовні журнали в Україні XIX - поч. XX ст. як відбиття розвитку та поширення православ'я. *Бібліотечний вісник*. 1998. № 4. С. 51-53.

243. Дроздов Н.М. Предположения о преобразовании духовных Академий в исторической освещении. *Труды КДА*. 1906. Март. С. 500-527.

244. Дурдуковский В. Историческая записка о соединенных Киево-Подольском и Богуславском духовных училищах. *Труды КДА*. 1903. Сентябрь. С. 118-142.

245. Дьяконов К. П. Духовные школы в царствование императора Николая I. Сергиев Посад: Б. н., 1907. 438 с.

246. Жуковський А. Вклад Київської Духовної Академії і її «Трудів» на культурному і богословському відтинках. *Український історик*. Журнал «Українського історичного товариства» / Під. заг. ред. Любомира Винара. Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен. 1999. №1-3. С. 62-68.

247. Зипченко Н. Женское образование в России. Исторический очерк. СП б., 1902. 46 с.

248. Кальниш Ю. Духовні школи в Україні: загальний огляд. *Людина і світ*. 2001. №4. С. 32-37.

249. Карпов С. Евгений Болховитинов, как митрополит Киевский. *Труды КДА*. 1914. Июль-Август. С.340-366.

250. Київська духовна академія (1819-1924) в іменах: енциклопедія: в 2т./упоряд. і наук.ред. В. С. Брюховецький. Т1. К., 2015. 740 с.; Т.2. К., 2016. 1004 с.

251. Київська духовна семінарія в XIX - на початку XX ст. URL: https://ukrgenealogy.com.ua/viewtopic.php?t=9136.

252. Копецкий Н. Историческая записка о состоянии Первого Киевского женского училища духовного ведомства в течении первого 50-летия его существования (1861-1911 г.г.). К., 1911. 257 с.

253. Корольков И.Н. Преосвященный Филарет, Епископ Рижский, как ректор Киевской духовной Академии. *Труды КДА.* 1882. Декабрь. С. 1-96.

254. Корольков Ив. Двадцатипятилетие журнала «Труды Киевской Духовной Академии» (1860-1879 г.г.). *Труды КДА.* 1881. Январь. С. 111-123; Март. С. 357-366; Сентябрь. С. 53-98; 1882. Август. С. 427-477.

255. Корольков К. Богуславское уездно-приходское духовное училище в пятидесятилетний период его существования. *КЕВ*. 1879. № 10. С. 5-8.

256. Корольков К. Богуславское уездно-приходское духовное училище в пятидесятилетний период его существования. *КЕВ*. 1879. № 18. С. 2-6.

257. Корольков К. Богуславское уездно-приходское духовное училище в пятидесятилетний период его существования (Продолжение). *КЕВ*. 1879. № 22. С. 4-9.

258. Корольков К. Богуславское уездно-приходское духовное училище в пятидесятилетний период его существования (Продолжение). *КЕВ*. 1879. № 23. С. 3-7.

259. Корольков К. Богуславское уездно-приходское духовное училище в 50-ти летний период существования. *КЕВ*. 1879. № 46. Часть неоф. С.4-7.

260. Корольков К. Богуславское уездно-приходское духовное училище в 50-ти летний период его существования. *КЕВ*. 1879. № 47 Часть неоф. С. 6-9.

261. Корольков К. Богуславское уездно-приходское духовное училище в пятидесятилетний период его существования (Продолжение). *КЕВ*. 1879. № 49. С. 6-16.

262. Корольков К. Богуславское уездно-приходское духовное училище в пятидесятилетний период его существования. *КЕВ*. 1880. № 32. С. 9-17.

263. Корольков К. Богуславское уездно-приходское духовное училище в пятидесятилетний период его существования. *КЕВ*. 1880. № 33. С. 2-6.

264. Кошель О. М. Духовенство Правобережної України в національно-культурному і духовно-освітньому відродженні (друга половина XIX - початок XX ст.): монографія / за ред. О. В. Добржанського. Кам’янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2022. 576 с.

265. Краснов М. Епархиальные женские училища. *Образование*. 1892. № 12. С. 221-227.

266. Крыжановский Е.М. Заметка на статью «Киевлянина» 16 марта 1866г. В защиту духовенства и духовной школы. *Труды КДА.* 1866. Март. С. 463-476.

267. Кузнець Т. В. Православне духовенство Уманщини XIX - початку XX століття: монографія. К.: Вид. полігр.центр «Київський університет», 2006. К. 607 с.

268. Кузнець Т.В. «Труды Киевской Духовной Академии» як джерело вивчення історії Православної Церкви. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2011. С.186-200.

269. Кузнець Т.В. «Труды Киевской Духовной Академии» як джерело вивчення біографій київських митрополитів. *Київська старовина*. 2012. № 4. С. 132-137.

270. Кузнець Т.В. Вікарії Київської митрополії XIX - на початку XX ст.: посадові обов'язки як вияв адміністрування єпархіального управління. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 51. С. 271-278.

271. Кузнець Т.В. Київська єпархія початку XIX ст.: формування церковно-адміністративної структури. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Зб. наук. праць.* 2013. Вип. 21. С. 16-20.

272. Кузнець Т.В. Уманське духовне училище: будинок та навчальний заклад. Архітектура та культурна спадщина історичних міст країн Центрально-Східної Європи: кол. монографія / за ред. Р. Димчика, І. Кривошеї, Н. Моравця. Умань-Познань-Ченстохова, 2016. С. 186-175.

273. Кузнець Т.В. Церковний спів в системі духовної освіти Київської єпархії XIX – початку XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Зб. наук. праць.* 2016. Вип. 24. С. 47-51.

274. Кукуруза А. В. Духовні академії в кінці XIX - на початку XX століття (за звітами Обер-прокурора Святійшого Синоду). *Інтелігенція і влада*. 2015. Вип. 33 С. 22-36

275. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России (1856-1880). СПб. Тип. М. Стасюлевича, 1901. 647 с.

276. Максимчук О. В. Київські митрополити початку XIX ст. у процесі реформування вищої духовної освіти. *Уманська старовина*. 2025. Вип. 12. С. 20-31.

277. Максимчук О. В. Уманське духовне училище кінця XIX - початку XX століття у світлі нововиявлених джерел. *Старожитності Лукомор'я*. 2022. Вип. 1 С. 29-37.

278. Максимчук О. В. Черкаське духовне училище (1818-1919 рр.) за нововиявленими історичними джерелами. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2024. Вип. 82. С. 70-80.

279. Максимчук О.В. Світська преса Київської губернії про церковнопарафіяльне шкільництво наприкінці XIX - на поч. XX ст. (на прикладі одного повіту). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. 2022. Т. 37. С. 80-92.

280. Мозгова Н. Г. Київська духовна академія, 1819-1920: Філософський спадок. К., 2004. 318 с.

281. Мозгова Н. Г. Співвідношення світської та духовної освіти: вітчизняний досвід XIX ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 7: Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. 2017. Вип. 38. С. 140-146.

282. Монастыри и церкви г. Киева. Прежнее и нынешнее состояния их и средства содержания причтов./ Составил Л. Похилевич. К.: В типогр. губерн. управления, 1865. 134 с.

283. Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900-1917 років. К., 1996. 110 с.

284. Нижнікова Світлана. Єпархіальні жіночі училища в Україні (друга половина XIX - початок XX ст.): Монографія. / Наук. ред.. Л. Ю. Посохова. Харків: Майдан, 2018. 244 с.

285. Никольский Н. М. История русской церкви. М.: Политиздат, 1988. 448 с.

286. Опря І. А. Питання релігійної історії Правобережної України другої половини XIX - початку XX ст. у звітах обер-прокурора Св. Синоду. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Серія: Історичні науки. 2015. Вип. 8. С.77-84.

287. Опря І. А., Опря Б. О. Освіта дівчат з духовного стану у 60-ті роки XIX - на початку XX ст.: модна тенденція чи необхідність (на матеріалах Правобережної України. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Т.22. 2018. С. 29-35.

288. П.Р. Домашнее воспитание детей духовного звания. *Рд СП*. 1861. №10. С. 253-267.

289. Поспеловский Д. В. Русская православная церковь в XX веке. М.: Республика, 1998. 425 с.

290. Приходьон О. Повноваження й організаційні зміни в структурі Святійшого Синоду у другій чверті XIX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. 2014. Вип. 1. Ч. 2. С. 110-115.

291. Путро О. І. Нариси з історії Київської духовної академії і семінарії в XIX ст. / *«Духовна та світська освіта: історія взаємин-сучасність-перспективи»*. ІІІ Міжнародна науково-практична конференція 17-18 жовтня 2011 р. К.: Київська духовна академія. С. 127-140.

292. Радецкий В., свящ. Киевская духовная семинария в первой половине XIX ст. *Україна*. 1907. Том IV. Жовтень. С. 96-115.

293. Ревизия Уманского духовного училища. *Заря*. 1885. № 155. 14 июля. С.3.

294. Рибинський В. До історії Київської духовної академії. Курс 1887-1891 рр. Спогади. *Хроніка-2000*. 1997. № 17-18. С. 166.

295. Римский С. В. Церковная реформа 60-70-х годов XIX века. *Отечественная история*. 1995. № 2. С. 166-175.

296. Рождественский С.В. Исторический обзор Министерства Народного Просвещения (1802-1902). СПб., 1902. 481 с.

297. Розанов Вас. Вас. Собрание сочинений. Около церковных стен / Под ред. А.Н. Николюкина. М.: Республика, 1995. 558 с.

298. Русское православне: вехи истории /Под ред. А. И. Клибанова. М.: Политиздат, 1989. 719 с.

299. С.К. О духовных воспитанниках прежнего и настоящего времени. *Рд СП*. 1893. № 10. С. 277-284.

300. Сарбей В. Г. Митрополит Євгеній (Є. О. Болховітінов). *Київська старовина*. 1993. №1. С. 79-83.

301. Святненко А. В. Становлення та розвиток жіночих духовних училищ на Правобережній Україні: друга половина XIX - початок XX ст. *Вісник НАКККіМ*. Серія: Історія. 2013. Вип. 3. С. 170-176.

302. Священко З. В. Київська єпархія у звітах обер-прокурорів Св. Синоду (1884-1916 рр.). *Емінак*. 2020. Вип. 3(31). С. 80-87.

303. Священко З.В., Таціенко В. С. Духовна освіта в Київській митрополії 19-го - поч. 20-го ст.: Ржищевська монастирська жіноча школа. *Вісник науки і освіти*. (Серія «Історія та археологія»): журнал. 2024. № 12 (30). С. 1663-1678.

304. Священко З.В., Таціенко В.С. Підготовка вчителів для шкіл духовного відомства у перше десятиліття 20-го століття. *Старожитності Лукомор'я.* 2025. №1 (28). С. 158-167.

305. Серебреников В. Киевская Академия с половины XVIII в. до преобразования ее в 1819-м году. *Труды КДА*. 1896. Июнь. С. 217-239; Июль. С. 368-412; Сентябрь. С. 61-87; Октябрь. С. 233-249.

306. Смирнов В. З. Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIX ст. М., 1954. 310 с.

307. Смолич И. К. История Русской церкви. 1700-1917. /История русской Церкви: В 10 кн. М.: Изд-во Спасо-Преображенского Варлаамского монастыря, 1996. Кн. 8. 800 с.

308. Степаненко Г. Жіночі духовні школи в Україні у XIX - на початку XX ст.: шлях від елементарної до фахової педагогічної освіти. *Проблеми історії України XIX - XX ст*. К., 2007. Вип. XIII. С. 184-196.

309. Степаненко Г. Національно-культурницька діяльність вихованців православних духовних семінарій в Україні (друга половина XIX - поч. XX ст.). *Історія релігій в Україні*. Праці XII-ї міжнародної наукової конференції. Львів. 20-24 травня 2002 р. Кн. 1. Львів: «Логос», 2002. С. 404-411.

310. Сушко А. В. Духовные семинарии в пореформенной России (1861-1884). СПб., 2010. 254 с.

311. Тарасова В. Высшая духовная школа в России в конце XIX-начале XX века: история императорских православных духовных академій. М., 2005. 568 с.

312. Таціенко В. С. Дозвілля вихованців Київської духовної семінарії у XIX ст. *Старожитності Лукомор'я*. 2022. № 3. С. 26-34.

313. Таціенко В.С. Побут вихованців Київської духовної семінарії у першій половині XIX ст. *Старожитності Лукомор'я*. 2024. № 2. С. 9-17.

314. Таціенко В.С., Таціенко Н. Л. Роль православного сільського духовенства Уманського повіту в поширенні початкової освіти (XIX - початок XX ст.). *Український селянин*. 2020. Вип. 23. С. 47-53.

315. Твердохліб Т. С. Реалізація положень статуту духовних семінарій 1814 р. у практиці вітчизняної середньої духовної школи (поч. XIX ст. - перша половина 60-х років XIX ст.). Під знаком Г. Сковороди: зоряний час української культури: матеріли III Міжнародної науково-практичної конференції «Освіта у констеляціях постсучасності». Харків. 5-6 грудня 2017 р. С. 141-143.

316. Тинина З.П. Самодержавие и Русская Православная Церковь в первой четверти XIX века. Волгоград, 1999. 284с.

317. Титлинов Б. В. Духовные школи в России в XIX ст. Вып. 1. Время Комиссии духовных училищ: К столетию духовно-учебной реформы 1808г. Вильно, 1908. 383с.

318. Титов Ф. И. Киевская духовная академія в ее трьохвековом прошлом и в 1911-1912 учебном году. К., 1913. 20 с.

319. Титов Ф., проф., протоиерей. Императорская Киевская духовная академія. 1615-1915. Изд., 2-е. доп. (Репринт). К., 2008. 688 с.

320. Титов Ф.И. Очерни по истории Киевской духовной Академии. *Труды КДА.* 1897. Октябрь. С. 167-208.

321. Титов Ф.И. Преобразование духовных академий в России в XIX В. *Труды КДА*. 1897. Апрель. С. 622-667.

322. Тітов Ф.І. Київська академія в епоху реформ (1796-1819 рр.). Вип. 1. К.: Типолітогр. І.І. Чоколова, 1910. 47с.

323. Тітов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні XVII - XIX в. К.: Друк, 1924. 432 с.

324. Троцкий П. По поводу семидесяти-пятилетнего юбилея Киевской Духовной Семинарии. 27 октября. 1817 г. Б.м., 1892. 19 с.

325. Троцкий П. Ход образования духовных училищ в начале нынешнего столетия и открытие Киевской духовной Семинарии 1817 г. 27 октября. *Труды КДА*. 1893. Январь. С. 51-76.

326. Троцкий П., протоиерей. Открытие Киево-Подольского духовного уездно-приходского училища и обстановка его в первые годы существования. *КЕВ*. 1877. № 23. Отдел второй. С. 643-652.

327. Троцкий П., протоиерей. Первый учебный курс Киевской духовной семинарии. 1817-1819 гг. *Труды КДА*. 1893. Июль. С. 379-434.

328. Троцкий П., протоирей. Первый учебный курс Киевской духовной семинарии. 1817-1819 гг. (Продолжение). *Труды КДА*. 1893. Август. С. 569-624.

329. Троцкий П., свящ. Киево-Софийское уездно-приходское духовное училище. *КЕВ*. 1868. № 19. Отдел второй. С. 727-742.

330. Троцкий П., свящ. Киево-Софийское уездно-приходское духовное училище. (Окончание). *КЕВ*. 1868. № 20. Отдел второй. С. 752-766.

331. Чучалін О. Створення та організація діяльності училища при Лебединському Миколаївському жіночому монастирі Київської єпархії (друга половина XIX - початок XX ст.). *Емінак. Науковий щоквартальник*. 2023. № 1 (41) (січень-березень). С. 97-115.

332. Чучалін О.П. Жіноча учительська школа Ржищевського Спасо-Преображенського монастиря (1870-1917 рр.). *Актуальні питання гуманітарних*

наук: *міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2023. Вип. 67. Том 2. С. 64-71.

333. Чучалін О.П. Навчальні заклади при монастирях Київської єпархії другої половини XIX - початку XX ст. *Консенсус*. 2024. № 2. С. 49-63.

334. Шип Н. А. З історії Київської духовної академії. *Український історичний журнал*. 1996. № 3. С. 48-64.

335. Шип Н. А. Київська духовна академія в культурно-освітянському просторі України (1818-1919). К.: Фенікс, 2010. 436 с.

336. Шип Надія. Студенти Київської духовної академії та навчально-виховний процес (XIX - початок XX ст.). *Київська старовина*. 2005. № 4. С. 19-31.

337. Шумигорский Е. С. Ведомство учреждений императрицы Марии (1797-1897). Исторический очерк. СПб., 1897. 32 с.

Додатки

Додаток А

Митрополити Київські і Галицькі
і архімандрити Києво-Печерської Лаври у 19-на початку 20-го століття
(титул затверджено у 1786 році)

№	Очільники Київської митрополичої кафедри	ПІБ в миру	Роки життя	Місце народження	Освіта (який нав. заклад закінчив)	Роки митрополичого служіння в Києві
1.	Гавриїл	Григорій Григорович Банулеско-Бодоні	1746-1821	Бистриця, Трансильванія (тепер – Румунія)	Київ. дух. академія	1799-1803
2.	Серапіон Олександровський	Стефан Сергійович Логиновський	1747-1824	Володим. губернія	Троїцько-Сергіївська семінарія	1803-1822
3.	Євгеній Болховітінов	Євфимій Олексійович Болховітінов	1767-1837	м. Вороніж	Слов`яно-греколатиська академій в Москві	1822-1837
4.	Філарет	Федір Георгійович Амфітеатров	1779-1857	Орловська губернія	Севська семінарія	1837-1857
5.	Ісидор	Яків Сергійович Нікольський	1799-1892	Тульська губернія	С.- Петерб. академія	1858-1860
6.	Арсеній	Федір Павлович Москвін	1796-1876	Костромська губернія	С.- Петерб. академія	1860-1876
7.	Філофей	Тимофій Григорович Успенський	1802-1882	Ярославська губернія	Моск. дух. академія	1876-1882
8.	Платон	Миколай Іванович Городецький	1803-1891	Тверська губернія	С.- Петерб. Академія	1882-1891
9.	Іоаннікій	Іван Максимович Руднєв	1826-1900	Тульська єпархія	Київ. дух. Академія	1891-1900
10.	Феогніст	Георгій Іванович Лебедєв	1829-1903	Тверська єпархія	С.- Петерб. Академія	1900-1903
11.	Флавіан	Микола Миколайович Городецький	1840-1915	Орловська губернія	Московський університет (юрид. фак-т)	1903-1915
12.	Володимир	Василь Никифорович Богоявленський	1848-1918	Тамбовська губернія	Київ. дух. Академія	1915-1918

[183].

Додаток Б

Штат духовних академій (1808 р.)

(на одну академію)

Київської, Московської і Казанської			С.-Петербурзької
	Кількість людей	Плата одному (в рублях)	Плата одному (в рублях)
Професорів	6	1200	1500
Бакалаврів	12	600	700
Студентів	200	125	150
Додаткова плата професорам та бакалаврам, які обіймали посади: Ректора	1	500	500
Секретаря Правління Академії	1	400	400
Діловода при Секретарі Правління Академії	2	200	200
Цензора книгодрукування	1	450	450
Інспектора казенних студентів	1	400	400
Бібліотекаря	1	400	400
Помічника бібліотекаря з бакалаврів чи студентів	1	200	200
На бібліотеку і класичні книги	-	750	750
На утримання фізичного кабінету	-	600	600
На утримання кабінету природничої історії	-	600	600
Лікарю	1	500	500
На лікарню	-	500	600
Економу	1	400	500
Діловоду економа	1	200	200
На проїзд відрядженим для огляду	-	2500	2500

семінарій			
На канцелярські витрати	-	500	500
На журнали і періодичні твори	-	250	250
На утримання будівель, опалення, освітлення, чистоту, прислугу	-	7000	10000
Для влаштування друкарні, придбання необхідних матеріалів, оплату праці працівникам	-	-	-
Разом		55 800	67 000
Для усіх чотирьох академій – 234 400 руб.			

[222, с. 76].

Додаток Б1

Штати
духовних семінарій (1808 р.)

Розряди єпархій:							
1-й розряд				2-й розряд		3-й розряд	
Новгородська, С.-Петербурзька, Тобольська, Псковська, Вологодська, Архангельська, Іркутська, Пермська (Усього 8)				Московська Ярославська Тверська Могилівська Мінська Калузька Смоленська Владимирська В'ятська Костромська Оренбурзька (Усього 12)		Київська Катеринославська Чернігівська Подільська Волинська Житомирська Слобідсько-Українська Казанська Астраханська Рязанська Нижегородська Курська Воронезька Тамбовська Орловська Пензенська (Усього 16, 8 з яких - українські)	
По одній семінарії	Загальний штат		Штат С.-Петерб. сем.	Загальні штати			
	К-сть осіб	Одному в рублях	Одному в рублях	К-сть осіб	Одному в рублях	К-сть осіб	Одному в рублях
Ректору	1	800	850	1	700	1	600
Професорам	6	600	650	6	550	6	500
На утримання	100	100	120	100	80	100	70

семінаристів							
Секретарю Правління	1	250	250	1	225	1	200
Діловоду Правління	1	150	150	1	125	1	100
Економу	1	300	300	1	250	1	200
Діловоду при економу	1	150	150	1	125	1	100
На бібліотеку та її поповнення	-	250	250	-	250	-	250
На лікарню	-	200	250	-	200	-	200
Лікарю	1	300	300	1	300	1	300
На утримання будинку, прислуги, на канцелярські витрати	-	1000	1500	-	900	-	900
Разом	-	17000	19000	На 12 семінарій -112 500 руб.		На 16 семінарій – 205 600 руб.	
На усі 36 семінарій – 456 100 рублів							

[222, с. 77].

Додаток Б2

Штати

повітових духовних училищ (1808 р.)

В одному повітовому училищі	Загальний штат		Штат по С.-Петерб. єпархії		Загальні штати			
	К-сть осіб	Одному в руб.	В С.-Петерб.	У повітових містах	К-сть осіб	Одному в руб.	К-сть осіб	Одному в руб
Ректору	1	300	450	400	1	250	1	200
Учитель вищого класу	2	250	400	300	2	200	2	150
Учитель нижчого класу	2	200	300	250	2	150	2	125
На утримання будинку, прислуги та освітлення	-	300	900	400	-	250	-	200
Разом	-	1500	2750	1900	-	1200	-	950
Усього: на 310 училищ – 420 850 руб.	На 30 училищ – 124 850 руб.				На 120 училищ – 144 000 руб.		На 160 училищ – 152 000 руб.	

Штати

приходських духовних училищ (1808 р.)

В одному приходсько-му училищі	Загальний штат		Штат по С.-Петерб. єпархії		Загальні штати			
	К-сть осіб	Одному в руб.	В С.-Петерб.	У повіт. містах	К-сть осіб	Одному в руб.	К-сть осіб	Одному в руб
Доглядачу Благочиння	1	175	225	175	1	150	1	125
Учитель першого класу	1	150	200	150	1	125	1	100
Учитель другого класу	1	125	150	125	1	100	1	75
На утримання будинку, прислуги та	-	100	200	150	-	100	-	100

освітлення								
Разом	-	550	775	600	-	475	-	400
Усього: на 840 училищ – 497 200 руб.	На усі 240 училищ – 134 200 руб.				На 360 училищ – 171 000 руб.		На 480 училищ – 192 000 руб.	

[222, с. 78].

Додаток Б3

Планований розрахунок
формування коштів для утримання
духовних училищ і білого духовенства (1808 р.)

Роки	Прирощення суми в 1 000 800, що виділена з казни				Прирощення «економічної» суми, яку складали одноразово відраховані 1 120 000 руб., від церковних прибутків і 3 000 000 руб. від продажу свічок				Сума зазначених коштів
	Капітал	Відсотки від них	Щорічне доповн. капіталу	Разом	Капітал	Відсотки від них	Щорічне Додав. 3 млн. руб.	Разом	
	Рублі				Рублі				
1	1000800	50040	-	1050840	1120000	56000	-	1176000	2226840
2	1050840	52552	1000800	2104182	1176000	58800	3000000	4234800	6338982
3	2104182	105209	1000800	3210191	4234800	211740	3000000	7446540	10656731
4	3210191	160509	1000800	4371500	7446540	372327	3000000	10818867	15190367
5	4371500	218575	1000800	5390875	1088807	540943	3000000	14359810	19950685
6	5590875	279543	1000800	6871218	14359810	717990	3000000	18077800	24949018

[222 , с. 78].

Додаток В

Відомості
про кількість процентного внеску від прибитків церков Київської єпархії на потреби системи освіти з 1 січня 1880р., затверджені Київським єпархіальним з'їздом духовенства 18-22 серпня 1879 року.

№	Назва повіту	Відраховано коштів	
		Від кількості церков	Сума відрахування (руб.)
	М.Київ	31	3826
1.	Київський	117	3600
2.	Радомишльський	96	1654
3.	Сквирський	111	2600
4.	Таращанський	103	3000
5.	Бердичівський	134	3000
6.	Липовецький	110	2400
7.	Звенигородський	111	3700
8.	Уманський	143	4400
9.	Чигиринський	89	3600
10.	Канівський	109	3600
11.	Васильківський	87	3500
12.	Черкаський	95	4000
	Всього	1336	42 880

[122 , с.1-2].

Додаток Д

Розподіл
платні викладачам та службовцям Академії, здійсненний митрополитом Київським та Галицьким Ієрофеєм Малицьким

№	Назва посади чи навчального предмета	ПІБ	К-ть годин на тиждень	Оплата в рублях
1.	Віцеректор, архімандрит	Афанасій	-	200
2.	Учитель богослов'я	Іриней	12	350
3.	Учитель філософії і префект Академії, ієромонах	Інокентій	12	300
4.	Учитель вищого красномовства, ієромонах - йому ж за вищий клас чистої математики - за пояснення сільської і домашньої економії	Іоакінф	6 3 3	200 100 150
5.	Учитель латинської і російської риторики - йому ж за французьку мову	Сокольський Микита	12 6	250 200
6.	Учитель латинської і російської поезії - за німецьку мову	Шехновський Григорій	12 6	180 100
7.	Учитель вищого класу граматики - за єврейську мову - за вищий клас арифметики -	Іванішев Дмитрій	12 3 3	170 100 50
8.	Учитель середнього класу граматики - за грецьку мову	Семяновський Стефан	12 6	130 150
9.	Учитель нижчого класу	Зущинський Іван	12	110

	латинської граматики - за нижчий клас арифметики		3	50
10.	Учитель вищого німецького класу	Храппанов Самуїл	6	150
11.	Учитель змішаної математики	Ляшков Трохим	3	100
12.	Учитель польської мови, священник	Стрілецький Сава	3	100
13.	Учитель нижчого класу чистої математики за малювальний клас	Максимовський Тимофій	3 3	100 50
14.	Учитель історії та географії	Гловацький Ігнатій	6	120
15.	Учитель нижчого класу грецької мови	Денеговський Калістрат	6	80
16.	Лікар			300
17.	Учень лікаря			60
		Загальна сума		3750

[276].

Додаток Д1

Персональний склад наставників

Київської Духовної Академії у 1870-1871 н. р.

№	Кафедра чи посада	ПІБ	Звання
І Богословське відділення			
1.	Кафедра Св. Писання Старого Заповіту	Архімандрит Філарет	Ректор Академії, ординарний професор
2.	Кафедра філософії	Архімандрит Сильвестр	Помічник ректора, інспектор, ординарний професор
3.	Кафедра патрології	Скворцов Костянтин	Ординарний професор
4.	Кафедра Св. Писання Нового Заповіту	Сольський Стефан	Екстраординарний професор
5.	Кафедра педагогіки і морального богослов'я	Зайцев Миколай	Екстраординарний професор
6.	Кафедра порівняльного богослов'я	Архімандрит Августин	Доцент
7.	Кафедра історії філософії	Ліницький Петро	Доцент
8.	Кафедра єврейської мови і біблейської археології	Олесницький Іоаким	Доцент
9.	Кафедра основного богослов'я	Малеванський Григорій	Священник, доцент
ІІ Церковно-історичне відділення			
1.	Кафедра російської церковної історії	Малишевський Іван	Помічник ректора, ординарний професор
2.	Кафедра біблейської історії	Щеголєв Никифор	Ординарний професор
3.	Кафедра історії та викриття російського розколу	Воскресенський Олександр	Екстраординарний професор
4.	Кафедра нової церковної історії	Воронов Олександр	Екстраординарний професор
5.	Кафедра нової громадянської історії	Підгурський Юрій	Екстраординарний професор
6.	Кафедра російської громадянської історії	Терновський Филип	Екстраординарний професор
7.	Кафедра стародавньої церковної історії	Ковальницький Михайло	Доцент
ІІІ Церковно-практичне відділення			
1.	Кафедра пастирського богослов'я і гомілетики	Певницький Василь	Помічник ректора, ординарний професор
2.	Кафедра грецької мови	Бобровницький Іван	Ординарний професор
3.	Кафедра церковного права	Лашкарьов І.	Екстраординарний професор

4.	Теорія словесності та історії літератури	Петров Н.	Доцент
5.	Кафедра церковної археології	Смірнов Ф.	Доцент
6.	Лектори нових мов: - англійської - французької - німецької	 Даніель Вейль Ределін	
Службовці Академії			
1.	Секретар Ради і Правління	Думитрашков К.	Колишній професор Київської семінарії, магістр
2.	Його помічник	Чугалинський Йосип	
3.	Бібліотекар	Розов А.	Магістр
4.	Помічник інспектора	Россінський Ст.	Священник, кандидат
5.	Економ	Роздольський Даниїл	Священник
6.	Лікар	Коршун Ст. П.	
7.	Лікар-консультант	Алферьєв С. П.	Лікар, д. стат. радник

[180, с.1-32].

Додаток Д2

Навчальна діяльність
Наставників Київської духовної академії в 1870-1871 н. р.

Хто читав	Предмети, їх зміст	К-ть годин в тиждень	На яких курсах
Для студентів усіх відділень			
Ректор, архімандрит Філарет	Вступ до Святого Письма Старого Заповіту, Про П`ятикнижжя Моісеєве і про книги історичні	3	1
	Про учительські та пророчі книги Старого Заповіту	1	2
Сольський Стефан, екстраординарний професор	Загальний вступ до Святого Письма Нового Заповіту	2	2
	Про Четвероєвангеліє і книги Діянь Апостольських		
	Про учительні та пророчі книги Старого Заповіту	2	4
Поспєхов Д., ординар. професор	Курс психології	2	1-2
Ліницький Петро, доцент	Історія грецької філософії	2	1
	Історія Олександрійської середньовічної та новітньої історії	2	2
	Логіка	2	1-2
Малеванський Григорій, священник, доцент	Історія релігії	2	4
Для студентів богословського відділення			
Скворцов Костянтин, ординар. професор	Нарис вітчизняної літератури в період вселенських соборів	3	1-2
Олесницький Іоаким, доцент	Історія та граматика єврейської мови з вправами перекладу	2	1
	Біблейська археологія і граматика халдейської мови	2	2
Архімандрит Сильвестр	Православно-догматичне вчення про промисел Божий, про спокутування, про благодать, про церкву і про загробне життя.	2	4
Архімандрит Августин, доцент	Історія християнської полеміки на Заході в період вселенських	2	4

	соборів		
	Історія полеміки між греками і латинами від патріарха Фотія до XVII ст..	2	4
Малеванський Григорій, священник, доцент	Протестантські відомості	2	4
Для студентів церковно-історичного відділення			
Щеголєв Никифор, ординар. професор	Біблейська та євангельська історія	3	1
Розов А., доцент	Загальний вступ в науку історії Історія Сходу і Греції	4 4	1 1
Підгірський Юрій, екстраорд. професор	Історія середніх віків	4	2
Теорновський Филип, екстраорд. професор	Історія Росії від нашестя татар до імператриці Катерини II	3	2
Ковальницький Михайло, доцент	Історія стародавньої християнської церкви від часів апостольських до кінця періоду соборів	3 3	2 4
Воронов Олександр, екстраорд. професор	Історія Східної церкви від XIII ст. до сучасності	2	4
	Історія Західної церкви від IX ст. до періоду реформації (включно)	2	4
Малишевський Іван, ординарний професор	Історія Російської церкви з часу остаточного поділу митрополії на Московську і Київську до кінця XVIII ст..	2	4
Воскресенський Олександр, екстраорд. професор	Нарис деяких безпопівських сект	2	4
	Історія попівщинского розколу	2	4

	Нарис пророкующих і молоканських сект	2	4
Для студентів церковно-практичного відділення			
Петров Н., доцент	Теорія словесності Загальний нарис історії літератури стародавньої і нової	3 3	1-2 1-2
Смірнов Ф., доцент	Загальні поняття про літургіку	2	2 і 4
	Загальна історія християнського богослужіння, поняття про ступінь і мету християнського богослужіння	2	2 і 4
	Історія церковних піснеспівів	2	2 і 4
Певницький Василь, ординар. професор	Теорія проповідництва	3	2
	Історія християнської проповіді патристичного періоду	3	2
	Історія проповіді візантійської	3	2
	Історія російської проповіді стародавньої епохи	3	2
	Пастирське богослів`я	1	4
Лашкарьов И., екстраорд. професор	Церковний благоустрій і благочиння	2	4
	Про церковний суд	2	4
	Викладання іноземних мов – давніх: латинської і грецької та нових: французької, німецької, англійської – не розподілялось по відділеннях. Кожен студент обрав одну давню і одну нову, що було обов’язковим.		

[180, с. 1-32].

Додаток ДЗ

Тематика наукових робіт

студентів 3-го курсу КДА у 1872-1873 навчальному році

№	ПІ студента	Тема роботи
І Богословське відділення		
1.	Лебедєв Іван	Про послання апостола Павла євреям
2.	Спаський Олексій	Про друге послання апостола Павла Корінеянам
3.	Покровський Феодор	Критичний розбір твору Евальда: старожитності ізраїльського народу
4.	Квасніцький Сергій	Старозавітні празники
5.	Зернов Іван	Вчення Шлейєрмахера про релігію
6.	Щеглов Миколай	Дослідження про жертви Моісеєвого обряду
7.	Красносельцев Олександр	Рабство у стародавніх євреїв
8.	Корнілов Іван	Про божественне натхнення святих письменників
9.	Корсаковський Олександр	Моісеєве кримінальне законодавство
ІІ Церковно-історичне відділення		
1.	Голубєв Стефан	Вступ на митрополичу кафедру Петра Могили і відношення його до Ісаії Копинського
2.	Лілєв Михаїл	Значення західно-руських православних монастирів в історії боротьби західно-руської церкви з латино-польською пропагандою з кінця XVI - до кінця XVIIIст.
3.	Флоренсов Михаїл	«Палінодія» Захарії Копистенського
4.	Іракліонов Миколай	Канонізація святих в руській церкві до створення Святійшого Синоду
5.	Мишкін Павло	Російське масонство XVIII ст. у відношенні до церкви
6.	Макаров Миколай	Блаженний Феодфіт і його богословсько-історичне значення в несторіанському спорі
ІІІ Церковно-практичне відділення		
1.	Розов Іван	Порядки та звичаї, яких

		дотримувались при казанні проповідей в стародавній християнській церкві (I-IVст.)
2.	Любимов Неофіт	Про вплив християнства на стародавній богатирський епос
3.	Морейко Миколай	Про Слово Даниїла Заточника
4.	Муравйов Іван	Про твори Кирила Туровського
5.	Лебедєв Сергій	Про Іоанна Вишенського та його послання
6.	Азлецький Олександр	Про Юрія Крижанича і його твори
7.	Теплєв Миколай	Про «Домострой», як пам'ятку російської писемності XVI століття
8.	Малінін Василій	Про єпископське управління за кодексами Феодосія та Юстиніана
9.	Богоявленський Василій	Про право відлучення від церкви
10.	Рождественський Феодор	Про складання збірника апостольських правил і його останньої повної редакції

[181, с. 46-48].

Додаток Д4

Кількість студентів

Київської Духовної Академії у 1872-1873 н. р.

№	Курс / к-ть студентів	3 них – но відділеннях:		
		богословському	церковно-історичному	церковно-практичному
1	1-й – 39	10	14	15
2	2-й – 29	4	10	15
3	3-й – 25	9	6	10
4	4-й – 28	11	9	8
	Разом: 121	34	39	48

[181, с.1-60].

Додаток Ж

Кількість учнів

у Київській духовній семінарії та училищах у 1827 і 1834 роках

Назви навчальних закладів	Кількість учнів у:	
	1827р.	1834р.
Київська духовна семінарія	284	328
Київське повітове і приходське уч-ще	416	556
Богуславське духовне училища	86	87
Черкаське духовне училища	118	74
Уманське духовне училища	149	163
Разом:	1053	1208

[249, с. 357].

Додаток Ж 1

Бюджет

утримання учителя семінарії в 1863 році

№	Статті витрат	Вартість у руб. і копійках
1	Квартира з опаленням з трьох кімнат – вітальня, спальня, кабінет, кухня. При квартирі – сарай для дрів і льох	140.0
	На 7 місяців 5 саж. дрів по 11 руб. за сажень	55.0
	Перевезення дрів	7.50
	Розпилювання дрів	6.25
	Разом:	208.75
2	Освітлення .	
	Свічок стеаринових на рік – ¼ пуда, по 14р. на пуд	3.50
	Свічок сальних на рік – 3 пуди 27 фунтів по 6 руб. за пуд	22.5
	Разом:	22.55
3	Оплата прислуги: кухарка, вона ж і нянька, окрім харчування в рік	50.0
4	Харчування:	
	В середньому для сім`ї з 3-х осіб і кухарки найважливіші припаси	
	на день	0,60
	на місяць	18,0
	на рік	216,0
	Чай: На сім`ю 1 фунт 6 місяців, 12 фунтів на рік по 1 руб. 80 коп.	21.60
	Цукру до чаю по 4 фунта на кожного в місяць 12 фунтів, а 6 рік – 3 пуди 24 фунти по 9 руб. 50 коп. за пуд	34.20
	Булки до чаю на трьох осіб: по булці вранці і вечером по 1 ½ коп.	
	на день	0,09
	на місяць	2.70
	на рік	32.40
	Молоко і вершки на особливі випадки	8.0
	Разом:	96.20
5	Прання білизни	
	Прачці в рік	6,0
	Вода	5,0
	Мило 2 ½ пуда	9,0

	Крохмал і синька	1,0
	Разом:	21,0
6	Одяг та взуття	
	«Цивільний сюртук» на 3 роки, 15 руб; в рік	5,0
	Штанів дві пари на рік	10,0
	Дві жилетки	6,0
	Кашкет, шляпа	1,0
	Два галстуки	2,0
	Чобіт дві пари	10,0
	Дві пари галошів на два роки 5р., і рік	2,50
	Шинель тепла на десять років 30р., в рік	3.0
	Осіннє і весняне пальта на вісім років 20р., в рік	2,50
	Літнє пальто на три роки 8р., в рік	2.67
	Сорочки з тканого полотна: 3 шт. в рік по 2 руб.	6,0
	Голландські сорочки: 2 шт. по 3 руб.	6,0
	Нижня білизна: 3 пари на рік по 1 руб.	3,0
	Носових хусточок 6 шт.	1,50
	Дружині на одяг	25,0
	Дитині на одяг	10,0
	Разом:	96,16
7	Посуд і меблі	
	Шість столових ложок варшавського срібла по 10 років	3,0
	Шість чайних ложок на 10 років	1,50
	Шість тарілок на рік	1,50
	Столовий, чайний, кухонний і дерев'яний посуд на рік	5,0
	Самовар на 10 років	10,0
	Шість стільців на 25 років	6,0
	Диван на 25 років	5,0
	Комод на 25 років	10,0
	Шафа на 25 років	8,0
	Чотири столи	11,0
	Три ліжка по 2 руб. 50 коп.	7,50
	Разом:	
	на 25 років	57,50
	на рік	9,25
8	Столові прибори	

	Три скатерки на 6 років, по 3 руб. кожна, на рік	1,25
	Шість серветок на рік по 35 коп.	2,10
	Разом:	3,60
9	Послуги лікаря та на аптеку	10,0
	Книги і журнали на рік	15,0
	Папір, чорнило, різні дрібниці	6,0
	Пошта	2,0
	Разом:	33,0
	Усього на рік	759 руб. 51 коп.

[220, с.76-88].

Додаток Ж2

Список викладачів та керівного складу Київської духовної семінарії у 1904 році

№	ПІБ	Які предмети викладає	Освіта, ранг, ступінь	З якого року в семінарії	Які ще має обов'язки і які нагороди
1	Сокольський Василій Дмитрович	Літургіка, гомілетика, практ. настанови для пастирів	КДА зі ступенем канд. богослов'я, 1898р., надв. радник	1899	Бібліотекар семінарії, орден Станіслава 3 ст.
2	Максаков Анатолій Іванович	Догматичне, основне і порівняльне богослов'я	КДА, канд. богослов'я, 1902р.	1902	
3	Іваницький Михайло Васильович	Грецька мова	КДА, канд. богослов'я, 1902р.	1904	
4	Петрушевський Василій Григорович	Основне і моральне богослов'я	КДА, канд, богослов'я. 1891р., стат. радник	1893	Викладав церк. спів, франц. мову, був інспектором семінарії, ордени Св. Анни 3 ст. і Станіслава 3 ст.
5	Пашкевич Платон Михайлович	Фізика, математика	Моск. ДА, канд. богослов'я, 1872р. стат. радник	1874	Був ректором, інспектором, орден Св. Володимира 4ст.; Св. Анни 2 і 3 ст.; Станіслава 2 і 3 ст.
6	Амвросій (Полянський), ієромонах	Гомілетика, літургіка прак. настанови для пастирів	Казанська ДА, канд. богослов'я, 1903р.	1903	Ієромонах Києво-Печерської Лаври
7	Троїцький Аркадій Дмитрович	Св. Писання	КДА, канд. богослов'я, 1898р. надв. радник	1904	Зав. бібліотекою навчальної літератури, Орден Станіслава 3ст.
8	Єдлинський Михайло Омельянович	Біблейська і загальна церковна історія, історія рос. церкви	КДА, канд. богослов'я, 1885р.	1885	Настоятель Св. Іоано-Предтеченської церкви, законовчитель комерц. училища, духовник Києво-Поділ. благочиння, голова ревіз. комітету Києво-Поділ. дух. училища. Скуфія, камилавка, наперсний хрест від Св. Синоду

9	Гроссу Миколай Степанович	Св. Писання	КДА, канд. богослов'я, 1893р.	1895	Цензор журналу «Руководство для сельских пастырей» у 1904р., викладач педагогіки в 1-му Київському жіночому дух. училищі
10	Калачинський Петро Олексійович	Філософія, психологія, логіка	КДА, канд. богослов'я, 1881р., стат. радник	1882	Член Єпархіальної Училищної Ради з 1896р., завідувач зразкової школи при семінарії. Орден Св. Анни 3ст. і Станіслава 2 і 3 ст.
11	Булашев Георгій Онисимович	Словесність, історія російської літератури	КДА, канд. богослов'я, 1883р., магістр 1883р.	1885	Член єпархіальної Училищної Ради, викладач в 1-му Київ. жіночому духовному училищі. Орден Св. Анни 2 і 3 ст, Станіслава
12	Волнін Олександр Костянтинович	Викриваль-не, богослов'я, історія і викриття російського розколу та місцевих сект, єврейська мова	Моск. ДА, кандидат богослов'я, 1897р., надвір. радник	1900	Орден Станіслава 3ст.
13	Городецький Олексій Михайлович	Основи медицини	Імператорська Воєнно-Медична Академія, 1884р., колеж. радник	1886	Старший лікар 3-го Осадного Артилерійського полку

Керівний склад семінарії

1	Ректор Архімандрит Кирило (Якубовський)		Московська ДА, кандидат богослов'я, 1896р.	1903	Орден Св. Анни 2ст.
2	Інспектор ієромонах Арсеній (Смоленець)		Імператорський Варшавський університет, юридичний фак., 1896р. Казанська ДА, канд. богослов'я, 1902	1903	Соборний ієромонах Києво-Печерської Лаври, наперсний хрест
3	Помічник інспектора Козловський Лаврентій Данилович		КДА, канд. богослов'я, 1884р.	1885	Завідувач учнівської бібліотеки, Орден Св. Анни 3 ст., Станіслава 2 і 3 ст.

4	Помічник інспектора Чехівський Володимир Моїсейович		КДА, канд. богослов'я, 1900р.	1902	Казначей Петро-Павлівського попечительства з 1903р.
5	Помічник інспектора Доброгаєв Павло Андріанович		Моск. ДА, канд. богослов'я, 1901р.	1901	
6	Помічник інспектора Чернецький Павло Павлович	-	КДА, канд. богослов'я, 1903р.	1903	
7	Лікар при лікарні КДС Бурчак Федір Степанович	-	Імператорський Університет Св. Володимира, колез. радник	1899	
8	Учитель гімнастики Лухойдов Олександр	Гімнастика	Штабс-капітан Рівненського полку	1896	
9	Учитель іконопису	Іконопис	Учитель, має право на викладання в середніх навч. закладах	1894	
10	Учитель музики Воут Костянтин	Музика	Учитель	1901	
11	Барилович Роман	-	Кандидат богослов'я, протоієрей	1833	Член Правління семінарії від духовенства, протоієрей Києво-Софійського собору
12	Дашкієв Арсеній	-	Кандидат богослов'я, священник	1900	Член Правління семінарії від духовенства
13	Дурдуківський Федір	Духівник КДС	Протоієрей, на службі у 1864р.	1887	Законовчитель зразкової школи при семінарії, скуфія, камилавка, наперсний хрест
14	Шереметинсь-кий Стефан	Економ КДС	Священник, на службі з 1884р.	1903	Набедреник
15	Шатров Іван	Почесний охоронець по господарській частині	Київський 2-ї гільдії купець	1900	

[65, арк. 4].

Додаток Ж3

Кадровий склад

Київської духовної семінарії у 1910 році

№	ПІБ	Чин, соціальний стан	Посади
1.	Амвросій (Полянський)	Архімандрит	Ректор
2.	Козловський Лаврентій Данилович	Стат. радник	Інспектор
3.	Чернецький Павло Павлович	Колез. радник	Пом. інспект.
4.	Доброгаєв Павло Андріанович	Колез. радник	Пом. інспект.
5.	Чернишев Серапіон Іванович	-	Пом. інспект.
6.	Сапожков Олександр Андрійович	-	Пом. інспект.
Викладачі семінарії			
1.	Троїцький Аркадій Дмитрович	Колез. радник	
2.	Волнін Олександр Костянтинович	Колез. радник	
3.	Максанов Анатолій Іванович	Колез. радник	
4.	Петрушевський Василій Григорович	Стат. радник	
5.	Сокольський Василій Дмитрович	Колез. радник	Бібліотекар
6.	Аполінарій (Кошовий)	Ієромонах	
7.	Петрушевський Павло Петрович	Стат. радник	
8.	Белінський Ксенофонт Васильович	Стат. радник	
9.	Карачинський Петро Олексійович	Стат. радник	
10.	Гумильовський Миколай Тимофійович	Колез. екретар	
11.	Рибінський Євгеній Федорович	Колез. секретар	
12.	Прокопович Прохор Олександрович	Стат. радник	
13.	Поройков Миколай Миколайович	Священник	Секретар Прав. семінарії
14.	Пальмов Миколай Миколайович	Колез. секретар	
15.	Василіаді Стиліан Степанович	Не мав чина	
16.	Фон-Лутцау Євгеній Борисович	Надвірн. радник	
17.	Кошиць Олександр Антонович	Надвірн. радник	
18.	Городецький Олексій Михайлович		Викл. основ медицини
19.	Жлудкін Григорій Григорович		Учитель іконопису
20.	Волчек Василій Васильович		Учитель музики
Службовці семінарії			
1.	Кулінський Віталій Федорович	Священник	Духовник семінарії

2.	Бурчак Феодор Степанович	Колез. радник	Лікар
3.	Карпов Михайло Васильович	Не мав чину	Економ
4.	Проценко Ілля Григорович	Диякон	Диякон
5.	Шишкін Даниїл Захарович	Не мав чину	Фельдшер
Члени Правління семінарії від духовенства			
1.	Язловський Олесій	Священник	
2.	Богородицький Іоан	Протоієрей	
3.	Корольков Констянтин	Священник	
Члени Ревізізкомісії для перевірки фінансових звітів Правління семінарії			
1.	Гощковський Василій	Протоієрей	
2.	Синькевич Миколай	Протоієрей	
3.	Глаголєв Олександр	Священник	
Зразкова школа при семінарії			
1.	Кулинський В.	Священник	Законовчитель
2.	Проценко І.	Диякон	Учитель
Петропавлівське піклувальне товариство про бідних семінаристів			
1.	Амвросій	Архімандрит	Голова
2.	Козловський Л. Д.	Ректор семінарії	Заст. голови
3.	Доброгаєв Н. А.	Інспектор семінарії	Казначей
4.	Чернецький І.І.		Секретар

[183, с. 14-15].

Додаток К

Штат духовних чоловічих училищ

Київської єпархії у 1882 році

№	ПІБ доглядача училищ і викладачів	Які навчальні предмети викладають чи посади	Звання
Києво-Подільське училища			
1.	Трегубов С. І. (доглядач)	Священна історія	Кандидат
2.	Штангеєв Г. Т. (помічник)	Катехізис	Студент семінарії
3.	Менчиць І. Ф.	Російська і церковно-слов`янська мови	Студент семінарії
4.	Радзієвський М. Н.	Грецька мова	Студент семінарії
5.	Балабушевич І. І.	Латинська мова	Кандидат
6.	Логвінов Є. А.		Звання домашнього наставника
7.	Троцький К. К.	Географія і арифметика	Студент семінарії
8.	Ольшанський А. П.	Каліграфія і церковний спів	
9.	Колтоновський М. А.	Наглядач	
10.	Корешун С. П.	Лікар	
11.	Вакансія	Предмети підготовчого класу	
Києво-Софійське духовне училище			
1.	Корсаковський А. А. (доглядач)	Латинська мова	Кандидат
2.	Вельмін П. Д. (помічник)		Кандидат
3.	Колачинський І.	Російська і церковно-слов`янська мови	Кандидат
4.	Макаревич І. Т.	Грецька мова	Кандидат
5.	Григорович І. І.	Латинська мова	Кандидат
6.	Хойнацький Н. Я.	Географія і арифметика	Кандидат
7.	Куліковський А. А.	Предмети підготовчого класу	
8.	Орловський І.	Каліграфія і	

		церковний спів	
9.	Вакансія	Священна історія і катехізис	
10.	Мельник І. Ф.	Наглядач	
11.	Страшкевич А.	Лікар	
Уманське духовне училище			
1.	Фаворов М. Л. (доглядач)	Латиська мова	Кандидат
2.	Кукулевський А. К. (помічник)		Студент семінарії
3.	Гребенетський І. Я.		Студент семінарії
4.	Захарьєвич М. Н.	Священна історія і катехізис	Студент семінарії
5.	Левицький Г.С.	Російська і церковно-слов`янська мова	Студент семінарії
6.	Туркевич	Грецька мова	Студент семінарії
7.	Краковецький З. І.	Географія і арифметика	Студент семінарії
8.	Хотинський А. Ф.	Предмети підготовчого класу	Студент семінарії
9.	Ящуржинський П.	Каліграфія і церковний спів	
10.	Філоновський І. П.	Наглядач	
11.	Крамаренко Г.	Лікар	
Черкаське духовне училище			
1.	Царевський А. С. (доглядач)	Катехізис і пояснення богослужіння з церковним статутом	Магістр
2.	Мирович В. А. (помічник)	Священна історія	Студент семінарії
3.	Саббатовський А. Г.	Російська і церковно-слов`янська мова	Кандидат
4.	Моссаковський І. С.	Грецька мова	Студент семінарії
5.	Балановський А. Ф.	Латинська мова	Кандидат
6.	Серединський М. Ф.		Студент семінарії
7.	Шумський Н. С.	Географія і арифметика	Студент семінарії
8.	Безвенглінський В. І.	Предмети підготовчого класу	Студент семінарії

9.	Левицький З.	Каліграфія і церковний спів	Студент семінарії
10.	Вакансія	Наглядач	
Богуславське духовне училище			
1.	Померанцев І. М. (доглядач)	Латинська мова	Кандидат
2.	Стернов А. В. (помічник)		Кандидат
3.	Радзієвський С. М.	Священна історія і катехізис	Студент семінарії
4.	Кроковецький Н. І.	Російська і церковно-слов`янська мова	Студент семінарії
5.	Ліхнякевич І. І.	Латинська мова	
6.	Крижановський Л. Н.	Географія і арифметика	
7.	Кальницький Ф. І.	Предмети підготовчого класу	Студент семінарії
8.	Гдешинський П. С.	Каліграфія і церковний спів	
9.	Вакансія	Грецька мова	
10.	Кутепов П. Р.	Наглядач	
11.	Стефанський (?)	Лікар	

[182, с. 115-117].

Додаток К1

Кількість учнів

чоловічих духовних училищ Київської єпархії у 1882 році

Назва училища	Кількість учнів у класах:						Річний бюджет (тис. рублів)
	1-му	2-му	3-му	4-му	Підготовч.	Разом / з них на єпарх. утриманні	
Києво-Подільське	51	35	42	22	48	198/80	17.000
Києво-Софійське	35	40	31	40	37	183/47	22.000
Уманське	39	43	27	29	51	189/55	17.000
Черкаське	37	38	27	22	25	149/50	18.000
Богуславське	46	41	36	28	27	178/46	10.000
Разом	208	197	163	141	188	897/278	84.000

[182, с. 115-118].

Додаток К2

Кошторис
прибутків та витрат на утримання
духовних училищ Київської єпархії у 1879 році

Прибутки	Назва училищ					Усього
	Києво-Подільське	Києво-Софійське	Уманське	Черкаське	Богуславське	
	руб., коп.	руб., коп.	руб., коп.	руб., коп.	руб., коп.	руб., копійки.
Кошти від Св. Синоду на утримання училищ	5719,7	4659,84	4131,28	3943,60	3943,60	22 394,39
Прибуток від продажу віночків, що покладалися на покійників, і листів дозвільної молитви	708,96	615,7	542,55	455,26	433,41	2755,5
Внески за утримання пансіонерів у училищних гуртожитках	1120,0	5400,0	-	-	-	6520,0
Випадкові надходження як плата за навчання в училищах учнів з інших єпархій	175,0	-	150,0	100,0	165,0	590,0
Відсотки з належних училищам коштів	2629,30	836,98	506,28	478,56	134,0	4585,12
Допомога з Державного Казначейства на утримання персоналу училищ, відома як відсоткова добавка	124,41	30,3	30,3	30,3	105,10	319,60
Допомога училищам з церковних коштів, що була встановлена у 1876р.	3728,92	1974,28	2392,0	1410,0	1410,0	10915,20
Щорічні пожертвування Києво-Печерської лаври на утримання бідних учнів двох	428,57	428,57	-	-	-	857,14

київських училищ						
Пожертвування від Києво-Печерської лаври на утримання стипендіата Й.І.В. в Києво-Софійському училищі	-	50,0	-	-	-	50,0
Однопроцентний збір від заробітної плати духовенства єпархії на утримання духовних училищ	1266,48	635,65	1267,96	898,3	898,3	4966,15
Внесок окружного духовенства на утримання училищ (за визначенням окружних з'їздів)	1840,0	3572,42	4563,5	3664,35	2208,92	15848,47
Недоїмка того ж внеску за минулі роки, до 1879 р.	-	-	5115,51	-	-	5115,51
Збір від своєкоштних учнів за лікування в училищній лікарні	118,50	-	-	-	-	118,50
Залишки за різними статтями від утримання училищ в 1878 році	163,94	-	9033,72	-	-	9197,71
Усіх прибутків	18023,20	18199,84	27732,38	10979,63	9298,7	84233,12

Витрати	Назва училищ					Усього
	Києво-Подільське	Києво-Софійське	Уманське	Черкаське	Богуславське	
	руб., коп.	руб., коп.	руб., коп.	руб., коп.	руб., коп.	руб., копійки.
Утримання управлінського складу училищ, за штатом	4068,1	3973,63	3973,63	3973,63	4048,70	20037,60
Доплата від окружного духовенства штатному складу в деяких училищах посадових осіб (учитель підготовчого класу, наглядач, економ	1100,0	870,0	2271,40	1460,0	840,0	6541,40

та ін.)						
Утримання бідних учнів в гуртожитках та надання їм грошової допомоги, де таких гуртожитків нема	6856,82	7710,0	3950,0	3600,0	2490,0	24606,82
Наймання, ремонт і утримання училищних будинків, опалення, освітлення, наймання прислуги	2780,45	3692,68	1275,62	1011,0	846,0	9605,75
Утримання училищних бібліотек: купівля навчальної літератури, періодичних видань, книг для читання	341,16	84,0	300,0	210,0	120,0	1055,16
Утримання канцелярії та наймання писарів	180,0	210,0	260,0	200,0	208,0	1058,0
Утримання лікарень, купівля ліків, заробітна плата лікарям і наймання фельдшера	820,0	440,0	150,0	100,0	270,0	1780,0
Забезпечення гімнастики і заробітна плата учителю	60,0	-	200,0	150,0	-	410,0
Заробітна плата священнику училищної церкви	120,0	-	120,0-	-	-	240,0
Заробітна плата членам училищних Правлінь від духовенства, призначена окружними з'їздами	-	-	100,0	120,0	100,0	320,0
Одноразова допомога від духовенства учителю Уманського училища Туркевичу для поїздки до Києва для укладення купчої на куплений	-	-	50,2	-	-	50,2

для училища будинок і учителю Захарвєвичу за додаткові уроки						
Виплата відсотків Правлінню Київської семінарії за позику на будівництво в Києво-Софійському училищі	-	360,0	-	-	-	360,0
Дріб'язкові та непередбачувані витрати училищ	65,0	50,0	133,50	-	14,60	263,10
Пенсія і класні добавки особам, які не перебувають на духовно-учищній службі	1322,15	593,24	187,68	-	-	2103,7
Усіх витрат:	17713,59	17983,55	12971,85	10824,63	8937,31	68430,93

[202, С. 1-5].

Додаток К3

Кошторис

Києво-Подільського чоловічого духовного училища в 1901 році

№	Статті прибутків і витрат	Планові (руб. коп)	Реальні (руб. коп)
1	Залишок коштів з 1900 року: готівкою в цінних паперах	- -	922.97 19, 950.00
2	Кошти від продажу віночків та листів молитви, що клалися на покійників	909.44	957.13
3	Плата за проживання учнів в гуртожитку	4200.00	5574.13
4	Внески на утримання училища від батьків дітей з інших станів та інших округів	432.00	230.00
5	Плата за право навчання представників інших станів	2180.00	2235.00
6	Відшкодування з державного казначейства 5% збору з прибутків від благодійних училищних кошів	9.62	9.62
7	Відшкодування витрат прибутків від капіталів училища у зв'язку з конверсією в 1894р. 5% білета Державного банку та облігацій східної позики на 4% свідоцтва Державної ренти	26.60	26.60
8	Прибуток від продажу церковних свічок і пожертвувань в церковний гаманець	134.01	55.38
9	Внесок батьків вступників до училища і училищний гуртожиток напівпансіонерів на закупівлю для останніх нових ковдр	100.34	120.0
10	Внески учнів на утримання училищної бібліотеки	84.60	67.05
11	Прибутки від продажу сухарів та відходів з їдальні	89.42	72.45
12	Відсотки з училищних коштів, які зберігаються в Київській конторі Держбанку у депозитах до запитання та в Державній зберкасі	55.91	63.87
13	Відсотки з благодійних пожертвувань	2896.59	2880.30
14	Щорічні пожертвування Києво-Печерської лаври	428.57	428.57
15	Одновідсотковий збір заробітної плати духовенства училищного округу на утримання училища	1285.43	670.50
16	Покласний збір від церковних прибутків, встановлений 1867 року	2699.25	2707.25
17	Збір з церков: по 10 руб. з кожної міської і 5 з сільської, встановлений 1876 року	1910.00	1910.00
18	Відсотки з коштів причтового збору, встановленого 1878 року	353.40	353.40
19	Додатковий збір з церков, встановлений 1900 року по 6 руб. 47 ½ коп. з кожної для зрівняння загальної суми витрат із зальною сумою прибутків	2335.84 ½	2343.96
	Разом:	20 128.06 ½	20 705.20

Понад прибутки, передбачені кошторисом			
1	Плата за утримання в гуртожитку 1-го учня напівпансіонера в 1900р.	-	6.25
2	Внески за утримання училища батьків двох учнів з інших училищних округів	-	30.00
3	Плата за право навчання 1-го учня не з духовного стану	-	25.00
4	Встановлений 1900 року додатковий збір по 2 руб. 77 ½ коп. з кожної церкви для покриття перевитрат на купівлю дрів і на утримання в училищі фельдшера	-	476.05
5	Внески за одяг від батьків 8-ми учнів напівпансіонерів	-	205.68
6	Пожертвування для витрат училищної церкви Київської міщанки Маври Кучеревської одного свідоцтва Держ. 4% облігації на суму	-	100.00
7	Відсотки на рік з пожертвуваного Кучеревською свідоцтва 4 % облігації	-	3.80
8	Одновідсотковий збір із заробітної плати духовенства училищного округу на утримання училищ в 1902р.	-	688.00
Разом: готівкою		-	1434.78
цінними паперами		-	100.00
	Разом за кошторисом і понад нього із залишковими коштами з 1900 року:		
	готівкою	-	23 062.95
	цінними паперами	-	100.00
Витрати			
1	Утримання понадштатних посадовців при училищі і заробітна плата штатним працівникам	2810.00	2811.86
2	Утримання учнів	10063.34	11294.71
3	Допомога бідним учням	104.29	91.78
4	Ремонт і обслуговування будинків, опалення, освітлення, водопостачання та найм прислуги	5337.90	5190.80
5	Утримання бібліотеки: купівля навчальних посібників,	330.00	259.79

	книг для читання, періодичних видань, платня бібліотекарю		
6	На канцелярські приладдя і найм писарів	180.00	192.88
7	На утримання лікарні: купівля ліків та оплата послуг лікаря і фельдшера	952.63	897.51
8	На дріб'язкові і екстраординарні потреби	20.00	8.87
9	Утримання училищної церкви і винагорода священнику за проведення богослужінь	329.90	351.73
	Разом:	20 128.06	21 912.93
	Понад витрати за кошторисом		
1	Повернуто колишньому училищному комісарові, спадковому почесному громадянинові Михайлу Карпову заставних	-	50.00
	Разом за кошторисом та понад нього	-	21 962.93
	За виключенням цих витрат із суми, показної в залишки від 1900р. і в прибутку за 1901р. до 1-го січня 1902р. залишилось:		
	готівкою	-	1100.02
	цінними паперами	-	20050.00

[179, с. 72-77].

Додаток Л

Викладацький склад

та навчальні предмети в Київському жіночому училищі у 1882 році

№	Навчальний предмет	ПІБ учителів та співробітників училища	Звання, посада
1.	Закон Божий	Поторжинський М. А. Барилович Р. А.	Священник Священник
2.	Російська мова і словесність	Коровицький А. І. Григорович І. І. Шаворонська Т. П.	Священник Кандидат богослов`я Учителька
3.	Загальна і російська історія	Молчанов П. А. Михайловський А. І.	Кандидат богослов`я Кандидат богослов`я
4.	Педагогіка, фізика, історія	Пашкевич П. М.	Кандидат
5.	Географія	Скрипчинський Є.В.	Священник
6.	Арифметика	Троцький К. К. Борисова Н. І. Забродська А. Н.	Студент семінарії Учителька Учителька
7.	Французька мова	Менкель-Невструева В. К. Гедеонова Ю. С.	Учителька Начальниця училища
8.	Правопис	Павлов А. М.	Майор
	Класні керівниці	Яновська А. І. Краковецька Н. І. Коломойцева А. П. Григорович М. А. Блощанська В. М. Калінська О. В.	
	Учительки співу	Терехович А. П. Піщель Є. К. Морозовська С. П. Каменська В. В. Суковська М. Р. Старичевська М. С. Левицька Ю. Д. Дашкевич В. Ф.	
	Учителька рукоділля	Покровська Н. В.	

[182, с. 118-120].

Додаток М

Список
посадових осіб 1-го Київського жіночого училища духовного відомства за 50 років його існування

№	Посада і ПІБ	Початок служби в училищі	Залишення служби в училищі
	Головні розпорядники училища		
1	Скворцов Іван Михайлович, протоієрей, доктор богослов'я, заслужений професор Київської духовної академії і Університету Св. Володимира	7 листопада 1860р.	5 серпня 1863р.
2	Лебединцев Петро Гаврилович, кафедральний протоієрей, магістр богослов'я	5 серпня 1863 р.	20 червня 1893р.
	Голови Ради училища		
1	Трегубов Симеон Іванович, священник, магістр богослов'я, протоієрей і член Держради	3 липня 1893р.	13 серпня 1894р.
2	Фоменко Климент Іоаннікієвич, митрофорний протоієрей, кандидат богослов'я	13 серпня 1894р.	3 жовтня 1901р.
3	Стеллецький Миколай Симеонович, протоієрей, магістр богослов'я, потім – професор Харківського університету	3 жовтня 1901р.	20 квітня 1909р.
4	Прозоров Григорій Якович, кандидат богослов'я, протоієрей Києво-Софійського кафедрального собору, законовчитель Київського Політехнічного Інституту	20 квітня 1909р.	1911р.
	Начальниці училища		
1	Станіславська Олександра Кирилівна, донька протоієрея, з домашньою освітою, раніше – обіймала посаду класної наглядачки в Севастопольському жіночому училищі морського відомства	15 жовтня 1861р.	20 вересня 1873р.
2	Бутович Софія Василівна, вдова дійсного статського радника, уроджена княгиня Мещерська	1873р.	8 вересня 1874р.
3	Гедеонова Іуліанія Сергіївна, закінчила курс в Смольному Інституті і була упродовж 12-ти років класною дамою в Київському Інституті шляхетних дівчат, а потім – головною наглядачкою Златопольської жіночої гімназії	31 жовтня 1874р.	1 липня 1884р.

4	Гуляєва Софія Іванівна, закінчила курс в Київському Інституті шляхетних дівчат; вдова професора КДА, яка була перед цим начальницею Полтавського єпархіального жіночого училища	З серпня 1974р.	15 вересня 1886р.
	Сенаторська Олександра Дорофіївна, колишня інспекторка Київського Інституту шляхетних дівчат		
5	Каменська Ольга Василівна, закінчила курс Київської Фундуклеївської жіночої гімназії, колишня начальниця Донського єпархіального жіночого училища	З жовтня 1866р.	Липень 1893р.
6		10 грудня 1893р.	1911р.
	<u>Інспектори класів училища</u>		
1	Вельдмін Петро Дмитрович, священник, протоієрей, виконував обов'язки Інспектора	17 жовтня 1886р.	Липень 1893р.
2	Беляновський Афанасій Афанасійович, протоієрей, кандидат богослов'я	7 липня 1893р.	
	<u>Члени Ради училища</u>		
1	Алабовський Михайло Петрович, кандидат богослов'я, законовчитель Київської Фундуклеївської жіночої гімназії	1 січня 1910р.	1911р.
2	Вишатін Іоан Іоанович, священник, кандидат богослов'я	З 1900р.	1911р.
3	Іваницький Василій Іоанович, протоієрей, студент семінарії	З 1896р.	1903р.
4	Мельниковський Іоан Іоанович, протоієрей, студент семінарії	17 жовтня 1903р.	1907р.
5	Нікітін Димитрій Андрійович, священник, кандидат богослов'я, протоієрей	1896р.	1897р.
6	Орловський Петро Іоанович, протоієрей, магістр богослов'я Рибчинський Миколай Ерастович, священник,	Липень 1893р.	1900р.

	кандидат богослов’я		
7	Тихомиров Георгій Олексійович, священник Києво-Володимирського собору, кандидат богослов’я	1893р.	1896р.
8		19 грудня 1907р.	1911р.
	<u>Почесні піклувальниці</u>		
1	Анненкова Віра Іванівна, дружина Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора	З 1864р.	1865р.
2	Безак Любов Іванівна, дружина Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора Княгиня Дондукова-Корсакова Надія Андріївна, дружина Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора	З жовтня 1865р. З 14 грудня 1870р.	1870р.
3	Демидова, княгиня Сан-Донато Олена Петрівна, вдова дійсного статського радника		1877р.
4	Шубіна Олена Йосипівна, дружина спадкового почесного громадянина	27 листопада 1885р.	18 липня 1890р.
5		27 липня 1895р.	1911р.

[252, додатки].

Додаток Н

Персональний склад службовців

Київського 2-го жіночого училища духовного відомства у 1901-1902 навчальному році

Посада,назви предмета	ПІБ службовців	Звання, посади, чини	З якого числа в училищі	Платня на рік (руб.)
Голова ради училища	Коровицький Андрій Іванович	Кандидат богослів`я, протоієрей	18 червня 1893р.	безоплатно
Начальниця училища	Воскресенська Анна Іванівна	Звання домашньої вчительки	28 лютого 1894р.	600
Інспектор класів, законоучитель 2-7го класів	Богородицький Володимир	Кандидат богослов'я, священник	7 липня 1893р.	1440
Член училищної ради	Колтоновський Миколай	Кандидат богослов'я, священник	9 жовтня 1901р.	безоплатно
Член училищної ради	Скрипчинський Євфимій	Протоієрей	3 жовтня 1897 р.	безоплатно
Законовчитель в 1-му класі	Вишемірський Митрофан	Кандидат богослов'я, священник	16 вересня 1895р.	160
Викладач педагогіки і дидактики в 5-7му класах	Гнєвушев Михайло	Кандидат богослов'я, статський радник	26 вересня 1886р.	540
Викладач теорії словесності і історії літератури в 4-7му класах	Кудрявцев Петро	В.о. доцента КДА, кандидат богословія, колезький радник	17 листопада 1898р.	820
Викладач російської мови у 1-3му класах та географії у 2-7му класах	Радзієвський Олександр	Кандидат богословія, колезький радник	18 листопада 1893р.	1660
Викладач громадянської історії в 4-7му класах, діловод училищної ради	Доманський Василій	Кандидат богослов'я, статський радник	27 грудня 1888р.	660 + 200
Викладач арифметики в 4-5 класах, фізики в 5-6 класах, геометрії в 6 класі	Поспєхов Володимир	Кандидат Університету Св. Володимира, статський радник	6 червня 1887р.	720
Викладач гігієни і початків медицини в	Коровицький Костянтин	Доктор медицини	29 вересня 1899р.	480

5-6му класах. Лікар училищної лікарні				
Диякон, викладач церковного співу в 1-6му класах	Базилевич Антоній	Диякон	9 вересня 1888р.	440
Викладач правопису в усіх класах	Павлов Афанасій	Колезький радник	26 серпня 1886р.	400
Викладачка арифметики у 1-3 класах	Яновська Антоніна	Закінчила Київське жіноче духовне училище	18 серпня 1888р.	180
Викладачка французької мови у 2-3 класах	Преображенська Любов	Закінчила Покровську С.-Петербурзьку гімназію	19 квітня 1889р.	300
Викладачка французької мови у 1 і 4-7 класах	Поспєхова Марія	Закінчила Одеський інститут благородних дівчат	26 серпня 1886р. (з часу заснування училища)	700
Учителька рукоділля	Красицька Домнікія	-	25 жовтня 1891р.	300
Законовчитель в підготовчому класі і учитель співу в підготовчому і 7 класі	Булгаков Сергій	Кандидат богослов`я	11 червня 1898р.	360
Учителька російської мови, арифметики і правопису у підготовчому класі	Топачевська Марія	Закінчила Київське жіноче духовне училища	10 січня 1890	300
Вихователькі				
	Гуранда Антоніна	Закінчила Київське жіноче духовне училища	11 червня 1898р.	
	Ніцкевич Катерина	Закінчила Київське жіноче духовне училища	20 березня 1885р.	
	Ковальська Ольга	Закінчила Київське жіноче духовне училища	16 липня 1887р.	
	Яновська Ольга	Закінчила Київське жіноче духовне	23 листопада 1887р.	

		училища		
	Коровицька Євгенія	Закінчила Київсьу жіночеуФундукл еївську гімназію	23 листопада 1896р.	
	Козицька Наталія	Закінчила Київське жіноче духовне училища	26 березня 1899р.	
	Леонович Василіса	Київське 2-ге жіноче училище духовного відомства	28 вересня 1899р.	
Інші службовці				
Лікар-консультант (внутрішні хвороби)	Чирков Василь Васильович	Дійсний статський радник, професор	13 грудня 1895р.	безоплатно
Лікар-консультант (вухо, горло, ніс)	Трофімов Миколай Павлович	Доктор медицини	22 лютого 1899р.	безоплатно
Економ училища	Левитський Миколай Михайлович	Титулярний радник	26 листопада 1891р.	360
Почесний блюститель по господарській частині	Чорнояров Лазар Павлович	Купець 1-ї гільдії	12 грудня 1897р.	
Церковний староста	Романчук Євфимій Гнатович	Київський купець	17 лютого 1902р.	

[177, С. 168-191].

Додаток П

Кадровий склад

Київського 1-го жіночого духовного училища у 1901-1902 навч. Році

№	ПІБ	Посади/ навч. предм.	Знання / посада	З якого року училищі
1	Стеллецький Миколай	Голова Ради училища	Магістр богослов'я, священник Києво-Софійського собору	3 жовтня 1901р.
2	Каменська Ольга	Начальниця училища	Донька протоієрея, випускниця Київської Фундуклеївської гімназії	1894р.
3	Беляновський Афанасій	Інспектор класів і законовчитель в підготовчому і 2-7 класах	Кандидат богослов'я, священник	7 липня 1893р.
Члени Ради від духовенства				
4	Виташін Іоанн		Кандидат богослов'я, священник Києво-Звіринецької церкви	9 листопада 1900р.
5	Іваницький Василій		Протоієрей Київського Успенського собору	1896р.
Викладачі обов'язкових предметів				
6	Стеллецький Петро	Законовчитель у 1-у класі	Кандидат богослов'я, священник Воскресенської церкви м. Києва	7 лютого 1898р.
7	Гроссу Миколай	Викладач педагогіки і дидактики	Кандидат богослов'я, надвірний радник, наглядач за зразковою при училищі школою, викладач духовної семінарії	24 вересня 1900р.
8	Булашев Георгій	Викладач російської мови і словесності в 3-7 класах	Магістр богослов'я, статський радник, викладач духовної семінарії	17 лютого 1885р.
9	Пашкевич Платон	Викладач фізики і геометрії	Кандидат богослов'я, статський радник, викладач духовної семінарії	22 вересня 1878р.
10	Доманський Василій	Викладач географії	Кандидат богослов'я, статський радник	12 лютого 1888р.
11	Мухін Миколай	Викладач загальної громадянської освіти	Магістр богослов'я, доцент КДА	4 січня 1899р.
12	Копецький Павло	Викладач арифметики в	Кандидат богослов'я, діловод училищної	11 липня 1898р.

		3-х старших класах; російської історії в 5-7 класах; церковного співу в 1-7 класах	ради	
13	Каган Неоніла	Викладач російської мови в 1-2 класах; викладач арифметики в 1-3 класах	Звання домашньої вчительки	15 березня 1874 р.
14	Павлов Афанасій	Викладач правопису	Колезький радник	1 жовтня 1863р.
15	Яковлєва Катерина	Учителька підготовчого класу	Випускниця С.-Петербурзької гімназії	15 серпня 1898р.
16	Коровицький Костянтин	Викладач гігієни	Колезький радник, доктор медицини	1 листопада 1899р.
17	Покровська Німфодора	Учителька крою і рукоділля	-	31 серпня 1895 р.
Вихователькі в училищі				
1	Краковецька Надія		Випускниця училища	6 вересня 1880р.
2	Добровицька Катерина		Випускниця училища	28 березня 1883р.
3	Травлінська Марія		Випускниця С.-Петербурзької Покровської гімназії	6 вересня 1887р.
4	Селецька Олександра		Випускниця училища	27 листопада 1891р.
5	Пожарська Дар'я		Випускниця училища	27 червня 1894р.
6	Білевич Тетяна		Випускниця училища	10 жовтня 1895р.
7	Попова Тетяна		Випускниця училища	27 вересня 1895р.
8	Завадинська Ольга		Випускниця училища	15 серпня 1900р.
Учителькі обов'язкових предметів				
1	Кольєвич Софія	Учителька французької мови в 5-ти старших класах	Випускниця Інституту шляхетних дівчат	26 вересня 1901р.
2	Сенаторська Олександра	Учителька французької мови у 1-2 класах	Випускниця Інституту шляхетних дівчат	З 1886р.
3	Петрушевська Ольга			

4	Каменська Віра	Учительки музики		
5	Сваричевська Марія			
6	Косаровська Ольга			
7	Корчак-Новицька Серафима			
8	Кольєвич Софія			
9	Буцен-Берлінська Ніна			
10	Манжерей Катерина			
На не вчительських посадах перебували:				
1	Ковалевська Софія Іванівна	Почесна піклувальниця училища	Вдова дійсного статського радника	14 березня 1902р.
2	Павловський Олександр	Лікар-консультант в училищній лікарні	Ординарний професор університету Св. Володимира	20 грудня 1897р.
3	Румневич Кіндратій	Лікар-окуліст		24 жовтня 1899р.
4	Дитинківський Симеон	Староста училищної церкви	Почесний спадковий громадянин, київський купець	4 березня 1899р.
5	Липський Георгій	Економ училища		19 вересня 1893р.
6	Дембицький Йосип	Почесний охоронець по господарській частині	Київський купець	5 жовтня 1896р.
Ще в училищі працювали: 9 «пенін`єрок»; наглядачка лікарні; кастелянша, яка завідувала білизною та одягом вихованок				

[175, С. 90-112].

Додаток Р

Порівняльна таблиця

фінансового стану Київських 1-го і 2-го жіночих духовних училищ

у 1901-1902 н. р.

Прибутки училищ

1-е училища		2-е училища	
Назви статей	Кількість (руб., коп.)	Назви статей	Кількість (руб., коп.)
Залишок коштів з 1900 року	105594,26	Залишок коштів з 1900р.	91702. 47
Надходження за бюджетом 1901:		Надходження за бюджетом 1901:	
- ід Госп. Управління Св. Синод	2000,0	- економічних коштів	59902.8
- % відрахувань від зар. плати духовенства Київської єпархії	4812,02	- стипендіальних коштів	3779.50
- ідсотки від належних училищу і церкві цінних паперів		- спецкоштів	
- ідсотки з 2250 руб., пожертвуваних імператором на виплату стипендій імені імператриці Олександри Федорівни	3859,20	- переходящих коштів	
- ошти з держ. казначейства на відшкодування 5% збору з прибутку від належних училищу капіталів	90,0	Разом:	5645.08
- лата учениць за навчання та проживання в гуртожитку			105.80
- лата за оренду училищної землі		Надходження у цінних паперах	
- ошти від продажу в училищній церкві свічок і гаманцевого збору	82,87	- типендіальних	
- опомога від монастирів, церков і єпарх. піклування		- енсійного фонду	69 433.16
Разом:	38584,50	- ерехідних	
	2700,80	Разом:	
	311,79		
	1025,0		
	53 466,18	Усіх прибутків із залишком з 1900р.	4100.0
			200.0
			500.0
			4800.0
			168935.63

Надходження понад бюджет: - лата за навчання французькій мові - лата за навчання музиці - адійшли прибутки у 1901р. готівкою - адходження у 1901р. в цінних паперах - боротних і перехідних коштів: готівкою в цінних паперах Разом:	815,0 2725,0 43 452.59 12000.0 251.20 3000.0 61243.79		

Витрати училищ

1-е училища		2-е училища	
Назви статей	Кількість (руб., коп.)	Назви статей	Кількість (руб., коп.)
Витрати, передбачені бюджетом: - тримання учительського та обслуговуючого персоналу - тримання учениць - тримання приміщень - тримання бібліотеки - тримання лікарні - тримання церкви - рібні видатки - идано свящ. Іоанну Веледницькому % % з суми 12 тис. руб., які він заповів училищу - идано вдові свящ. Олександра Левитського % % з суми 11050 руб., які заповів училищу П. Лебединцев - идано в 2-е жіноче училище на основі домовленостей	13245.0 19421.98 10654.64 390.51 587.72 394.11 36.20 456.0 419.90 1095.0	В готівці: - идатки економічних сум - иплата стипендій - пеціальні кошти - ерехідні кошти Разом: В цінних паперах: - типендіальних - ерехідні кошти Разом: Усього витрачено у 1901р. У залишку на 1 січня 1902р.	59142.07 3965.35 5236.36 100.0 68443.78 4100.0 400.0 4500.0 72943.78 92991.85

28.05.1896р. між їхніми Правліннями про урівняння в коштах обох училищ Разом:	46700.16		
Витрати, не передбачені бюджетом: - инагорода учителькам французької мови та на придбання підручників - инагорода учителькам музики,настроювання і ремонт інструментів - боротні та перехідні кошти: готівкою цінними паперами Разом:	 840.0 2446.20 171.20 500.0 3957.40		
Витрати, які не увійшли у бюджет: готівкою цінними паперами Разом:	 45889.32 12000.0 57889.32		
Оборотні та перехідні кошти: готівкою цінними паперами Разом:	 171.20 500.0 672.20		
Усього витрачено у 1901р.	109218.08		
У залишку на 1 січня 1902р.	111086.15		

[176, с. 118-125; 178, с. 207-216].

Додаток С

Кадровий склад

Київського 1-го жіночого училища духовного відомства у 1910 році

№	Навчальні предмети	ПІП учителів та співробітників училищ	Звання, посади, чини, соціальний стан
1	Закон Божий	Беляновський А.	Протоієрей
		Афонський Н.	Священник
2.	Російська мова і словесність	Булашев Георгій Онисимович	Статський радник
3	Арифметика, алгебра і громадянська історія	Копецький Павло Арсенович	Колезький радник
4	Географія	Доманський Василь Лукович	Статський радник
5	Загальна історія, логіка і латинська мова	Афонський І.	Священник
6	Педагогіка, дидактика, історія мистецтв	Попов Григорій Лаврентійович	Не мав чину
7	Фізика, геометрія і тригонометрія	Пашкевич Платон Михайлович	Статський радник
8	Церковно-слов`янська мова	Сапін Роман Омельянович	Колезьк. Секретар
9	Природознавство	Архипович Олександр Георгійович	Не мав чину
10	Гігієна	Сікорський Григорій Григорович	Колезьк. секретар
11	Церковний спів	Надєждинський Михайло Олександрович	Не мав чину
12	Правопис, церковний спів і регент учил. хору	Слуцький Василь Хрисанфович	Колезьк. асесор
13	Малювання	Красицький Фотій Степанович	Художник
Учительки і вихователькі			
1	Російська мова	Забродська Віра Миколаївна	Донька священника
2	Арифметика і географія	Каган Неоніла Іванівна	
3	Правопис в 1-му класі	Попова Тетяна Василівна	Донька священника
4	Рукоділля	Покровська Німфодора Волод.	Вдова лікаря
5	(помічниця уч. рукоділля)	Захарьєвич Людмила Стефанівна	Донька священника
6	Іноземні мови	Кальєвич Софія Георгіївна	Донька священника
		Чернявська Ольга Феодорівна	Донька священника
7	Музика	Адугіна Варвара Василівна	

		Солнцева Ксенія Михайлівна	Донька священника
		Кальєвич Віра Георгіївна	
		Каменська Віра Василівна	Донька протоієрея
		Косаровська Ольга Марківна	
		Фізір Марія Іванівна	
		Петрушевська Ольга Іванівна	Донька священника
8	Вихователькі в класах	Краковецька І. І.	Донька священника
		Бобровницька Катерина Капіт.	Донька священника
		Травлінська Марія Феодорівна	Донька священника
		Пожарська Дарія Никифорівна	Донька священника
		Білевич Тетяна Йосипівна	Донька священника
		Завадинська Ольга Орестівна	Донька священника
		Затовська Зіновія Григорівна	Донька псаломника
		Єфремова Неоніла Іасонівна	Донька священника
		Слюзінська Наталія Наркісівна	Донька священника
	Вихователька-репетитор	Слюзінська Софія Наркісівна	Донька священника
	Помічниця вихователькі	Вольська Ольга Ірадіонівна	Донька священника
9	Лікар	Сікорський Г. Г.	Кол. секр.
10	Лікар-окуліст	Румшевич Кіндратій Осипович	Дійсн. стат. радник
11	Лікар-стоматолог	Когутова Євгенія Петрівна	
12	Економ уч-ща	Лінський Георгій Васильович	
13	Діловод	Мінько Никон Дмитрович	Запас. воєн. чинов.
14	Фельдшер	Ізотова Олена Дмитрівна	
15	Помічниця фельдшера	Бойко Феодосія Дионісівна	
16	Кастелянша	Попова Євдокія Онуфріївна	
17	Учителька зразкової при училищі школи	Тарнавич Єлизавета Іванівна	Донька священника
18	Учитель співу пр. школі	Слуцький В.Х.	Колеж. асес.

[183, с. 15-16].

Додаток Т

Кадровий склад

Київського 2-го жіночого училища

духовного відомства у 1910 році

№	Навчальні предмети	ПІБ учителів та співробітників училища	Звання, посади, чини, соціальний чин
1	Закон Божий	Неліпович Миколай Феофанович	Священник
2	Церковнослов'янська мова	Колтоновський М.	Священник
3.	Фізика і географія	Поспєхов Володимир Дмитрович	Стат. радник
4.	Російська мова, природознавство, географія	Радзієвський Олександр Іванович	Стат. радник
5	Історія російської літератури	Кудрявцев Петро Павлович	Стат. радник
6	Математика	Мовчан Олександр Іванович	Не мав чину
7	Дидактика, педагогіка і психологія	Родніков Віктор Петрович	Магістр богословія
8	Арифметика та її методика	Мукалов Миколай Дмитрович	Надв. радник
9	Російська мова та історія зарубіжної літератури	Соколов Василій Петрович	Кандидат богослов'я
10	Логіка	Попов Григорій Лаврентійович	Кандидат богослов'я
11	Історія мистецтв	Дядченко Григорій Кононович	Художник
12	Церковний спів	Кошиць Олександр Антонович Базилевич Антоній Васильович	Надв. радник Диякон
13	Правопис	Гдешинський Петро Степанович	
14	Креслення і малювання	Комашко Василій Олександрович Красицький Фотій Степанович	Стат. радник Вільний художник
15	Латинська мова	Страшкевич Володимир Михайлович	Надвір. радник
16	Словесність	Троїцький Аркадій Дмитрович	Колеж. секретар
Учительки і вихователькі			
1	Церковний спів	Сакович Олена Ігнатівна	Донька священника
2	Гігієна	Ляскоронська Катерина Григорівна	Дворянка
3	Французька мова	Поспєхова Марія Олександрівна	Дружина стат.

		Преображенська Любов Олександрівна	радника Вдова священника
4	Німецька мова	Роднікова Олександра Павлівна	
5	Арифметика	Арефьєва Неоніла Михайлівна	
6	Російська мова	Туркевич Людмила Феофанівна	Донька священника
7	Рукоділля	Красицька Домнікія Андріївна	Вдова колезьк. асесора
		Шпилевич Софія Аполонівна	Дружина відставного капітана
8	Класні наглядачки (класні керівники)	Коровицька Євгенія Філаретівна	Донька священника
		Топачевська Марія Яківна	Донька священника
		Ковальська Надія Трохимівна	Донька священника
		Головковська Катерина Авксент.	Донька священника
		Успенська Капітоліна Миколаївна	Донька священника
		Лук`янська Капітоліна Миколаївна	Донька титулярного радника
9	В. о. класної наглядачки	Балабуха Марія Миколаївна	Донька колеж. секретаря
		Базілевич Лідія Іванівна	Донька священника
10	Помічниці класних наглядачок	Олевницька Аполінарія Оверківна	Донька священника
		Молчановська Зінаїда Олексіївна	Донька священника
		Лінчевська Євдокія Олександрівна	Донька священника
		Морачевська Софія Василівна	Донька священника
		Герман Єлизавета Миколаївна	Донька священника
		Гордієвська Єлизавета Іванівна	Донька священника
		Павловська Галина Федорівна	Донька

			священника
11	Лікар	Єремєєв Володимир Григорович	Надвір. радник
12	Жінка-лікар	Ляскоронська Катерина Григорівна	Дворянка
13	Лікарі-консультанти	Вагнер Конрад Едуардович	Стат. радник
14	Зубний лікар	Трофинович Миколай Павлович	Докт. медицини
		Турчина Софія Сергіївна	Дружина титул. радника
15	Наглядачка лікарні	Здорова Марія Антонівна	Донька штабс-капітана
16	Її помічниця	Буйницька Віра Іванівна	
17	Економ училища	Холодний Порфирій Васильович	Міщанин
18	Діловод (письмовод)	Копил Олексій Степанович	Міщанин
19	Наглядачка гардероба	Степанова Іустина Володимирівна	Міщанка
20	Наглядачка буфета	Радзієвська Неоніла Никодимівна	Вдова священника
21	Законовчитель зразкової при училищі школи	Неліпович Н. Ф.	Священник
22	Учителька школи	Новицька Феодосія Борисівна	Донька священника

[183, с. 16-18].

Додаток У

Список публікацій здобувача

Праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Максимчук О.В. Уманське духовне училище кінця XIX – початку XX століття у світлі нововиявлених джерел. *Старожитності Лукомор'я*. 2022. Вип.1. С. 29-37.
2. Максимчук О.В. Світська преса Київської губернії про церковнопарафіяльне шкільництво наприкінці XIX – початку XX ст. (на прикладі одного повіту). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. 2022. Т. 37. С. 80-92.
3. Максимчук О.В. Черкаське духовне училище (1818-1819 рр.) на ново виявленими історичними джерелами. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2024. Вип. 82. С. 70-80.
4. Максимчук О.В. Київські митрополити початку XIX ст. в процесі реформування вищої духовної освіти. *Уманська старовина*. 2025. Вип. 12. С. 20-31.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Максимчук О.В. Директори Уманського духовного училища: спроба узагальненого портрета. Регіональна наукова конференція «Історія Уманщини в іменах». 19 жовтня 2022 р., м. Умань.
2. Максимчук О.В. Духовна освіта в системі одержавлення та зросійщення церковно-релігійного життя в Україні XIX – початку XX ст. Всеукраїнська наукова конференція «Українська енциклопедистика як інформаційного спротиву». 2 листопада 2022 р., м. Київ.
3. Максимчук О.В. Формування морально-релігійного світогляду в навчальних закладах духовного відомства останньої чверті XIX – початку XX ст. Всеукраїнська наукова конференція «Християнські цінності в глобалізаційному світі». 3 листопада 2023 р., м. Умань.
4. Максимчук О.В. Церковнопарафіяльна освіта наприкінці XIX – початку XX ст. на сторінках газети «Киеское слово». IV International scientific and Theoretical conference. April 7. 2023. Pisa, Italian. С. 178-181.
5. Максимчук О.В. Церковнопарафіяльне шкільництво на сторінках першої київської української газети «Рада» (1906-1919рр.). Матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції «Розвиток сучасної освіти і науки: результати , проблеми, перспективи. Том XIV: Виміри сталого розвитку в теорії і практиці / Ред: Я. Гжесяк, І. Зимомря, В. Ільницький. Конін-Ужгород-Перемишль-Херсон: Просвіт, 2023. 182 с.
6. Максимчук О.В. Архієпископ Іриней Нестерович в суспільно-політичному житті першої половини XIX ст. Всеукраїнська наукова конференція «Краєзнавчі та історико-біографічні студії в суспільній Україні». 27 квітня 2023 р., м. Умань.
7. Максимчук О.В. Освіта православного духовенства Уманщини наприкінці XIX – початку XX століття. Регіональна наукова конференція «П'ятнадцяті Уманські краєзнавчі читання». 25 жовтня 2023 р., м. Умань.
8. Максимчук О.В. Архієпископ Іриней Нестерович в суспільно-політичному житті першої половини XIX століття. Всеукраїнська наукова конференція «Борисенківські читання». 26 листопада 2023 р., м. Київ.

9. Максимсук О.В. Черкаське чоловіче духовне училище за ново виявленими джерелами. II Всеукраїнська наукова конференція «Борисенківські читання». 22 листопада 2024 р., м. Київ.

10. Максимчук О.В. Ректори Київської духовної семінарії у першій половині XIX ст.: спроба колективного портрета. Всеукраїнська наукова конференція «Краєзнавчі та історико-біографічні студії в сучасній Україні». 29 квітня 2025 р. м. Умань.